

САБЫР СЕҢКІБАЕВ
БОТАКӨЗ СЕҢКІБАЕВА

МАҒЖАННЫҢ
ұстаздық әлемі

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
АБАЙ МЫРЗАХМЕТОВ АТЫНДАҒЫ КОКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІ

Сабыр Сеңкібаев
Ботакөз Сеңкібаева

МАҒЖАННЫҢ
ҰСТАЗДЫҚ ӘЛЕМІ
МОНОГРАФИЯ

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2018

*«МАГЖАННЫҢ ҮСТАЗДЫҚ ӘЛЕМІ»
еңбегінде, Қазақ ұлт педагогикасының қалыптасуының
алғышарттары, типология мәселелерімен қазақ халқының
ұлы ақыны, ағартушы-тәлімгер, ұстазы Мағжан Жұмабаевтың
педагогикалық ілімі есімізді*

ISBN 9665-721-58-0

С 4303000000

ББК:74:00

ӘОЖ 37:39(091)

С-36

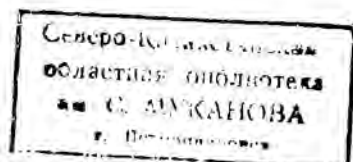
53803

Педагогикалық жоғары оқу орындарының педагогика факультеттерінің оқытушыларымен педагогикалық колледж студенттеріне, мектеп мұғалімдерімен магистранттарға арналады

Пікір білдіріп, алғы сөзін жазған: Досанова С. С. педагогика ғылымдарының докторы, профессор; педагогика ғылымдарының академиясының академигі.

Кіріспе сөзін жазған: Қазақстан жазушылар және журналистер одағының мүшесі, жазушы, қоғам қайраткері Ж. Сүлеймен.

Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің ғылыми кеңесінің шешімімен ұсынылды. № 7 хаттама, 2018 жыл

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	5
Әлқисса	10
1 Халық педагогикасының ұлттық тәлім-тәрбие ілімдерінің қалыптасуындағы маңызы	14
1.1. Этнопедагогикалық құндылықтар-халық педагогикасының негізі.....	14
1.2. Ұлттық тәлім-тәрбие ілімдерінің қалыптасуының алғышарты.....	24
1.3. Ұлттық педагогика және М. Жұмабаевтың тәрбиелік ілімдері	35
2 Қазақ зиялыларының ХХ-шы ғасырдың басындағы ағартушылық ілімдерінің қалыптасуы	55
2.1. Қазақ зиялыларының ағартушылық-педагогикалық ой- пікірлерінің қалыптасуы.....	55
2.2. Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы білім беру мен мектеп ісі.	64
2.3. М. Жұмабаевтың саяси-ағартушылық көзқарасының қалыптасуының тарихи алғышарты	82
2.4. М. Жұмабаевтың «педагогика» оқулығындағы тәлімдік ой-пікірлер	103
М. Жұмабаевтың педагогикалық ой-пікірлерінің мектептің оқу-тәрбие үрдісіндегі көрінісі	128
3.1. М. Жұмабаевтың педагогикалық еңбектеріндегі психологиялық көзқарастар мәні.....	128
3.2. М. Жұмабаевтың тәлімдік ой-пікірлерін оқу-тәрбие үрдісіндегі көрінісі және оны мектеп мұғалімдеріне тереңдете меңгерту	138
3.3. Тәрбиедегі рухани құндылықтар-бала тәрбиесінің негізі.	148
3.4. Мағжан әлемі немесе сөз соңы... ..	163
Қорытынды.....	173
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:	178

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев: «Біздің алдымызда бабаларымыздың игі дәстүрлерін сақтайтын, күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болатын ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр» – деген болатын. Ұлтжандылық пен отансүйгіштікті оқушылар бойына құрғақ уағыздармен қалыптастыру мүмкін емес. Оны тек қана елін – жерін қасық қаны қалғанша қорғап өткен от жүректі бабалар рухында ғана тәрбиелеуге болады. Осы тұрғыдан келгенде, Қазақ тәлім-тәрбиесінің маңызы орасан.

Сондықтан да оқушылардың ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, алғыр тұлғаны қалыптастыруда кешегі өткен зар заманда, елім, жерім, халқым-деп өксіп өткен ата бабаларымыздың ескірмейтін, өлмейтін нақылдарымен ұлылыққа шақырған ілімдеріне бүгіндері қайта оралу, бүгінгі үлкен кішінің міндеті іспеттес.

Жас ұрпақ біздің өміріміздің тікелей жалғастырушы өкілі ғана емес. еліміздің тірегі, мызғымас болашағы. Бүгін мектеп табалдырығын аттаған жас өркеннің ертең қандай адам болып шығатыны ата-аналар мен ұстаздар қауымының арасында мәңгілік таусылмас тақырып болып қалып отырғандығы да сондықтан. Бұл білім мен тәрбиенің егіз ұғым екенін көрсетеді. Сол себепті де білім беру жүйесінде жалпы азаматтық және ұлттық негізде жеке тұлғаны дамыту және қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасалуда.

Тәуелсіз елімізде оқушы-жастарды бүгінгі күн талабына сай ұлттық тәлім- тәрбие беруде халқымыздың бай мәдени мұраларын, педагогикалық ой- пікірлерін, жинақталған ұлттық құндылықтарды зерттеп, жүйелеп, оқу орындарының оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың маңызы зор. Осы бағытта қазіргі бәсекеге қабілетті жас өспірімдерді тәрбиелеу, ұлт тұрмыс-тіршілігін өркендетуші сапалы да салауатты, ұлтжанды, мәдени-ғылыми

ой-өрістері кең ұрпақ өсіру-қоғам алдында тұрған басты міндет. Өрбір қоғам өзінің даму барысындағы зиялы қайраткерлердің педагогикалық ақыл-ойын, тәрбиелік тәжірибесін зерделеп, заман талаптарына сай жетілдіріп пайдаланып отырған.

Қазіргі мақсат – оқушыларға түбегейлі білім мен мәдениеттің негіздерін беру және олардың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау. Бүгінгі таңда жалпы білім беретін орта мектептер мен педагогикалық жоғары оқу орындарында, оқыту мен тәрбиелеу саласында ұлттық қағидалар неғұрлым кең қанат жайды.

Ұлт педагогикасын сөз еткенде, қазақ тәлім тәрбиесінің қалыптасу тарихына назар аудармай кетуге болмайды. Оған ерте дәуірден бергі көптеген ұлы тұлғалардың үлес қосып, аса мол бағалы мұралар қалдырғанын байқаймыз. Орта ғасырлық жерлестерімізден Әбунасыр әл-Фараби, Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Жүйнеки, Қожа Ахмет Иасауи, Хорезми М, Сараи С. т.б. атауға болады. Әсіресе, философия, этика, математика, астрономия, география, тарих, әдебиет т.б. ғылымдарды оқып үйренуге ерекше көңіл бөлінді. Олардың ішінде жоғарыда аталған біздің жерлестеріміздің бүкіл әлемге танымал болуы зор мақтаныш. Қазақ хандығы дәуірінде Мұхаммед Хайдар Дулагидың жазба мұралары мен сол дәуірдің акын- жыраулардың толғаулары мен өлең-жырларының тәлімдік мәні аса зор. Бұларда елжандылық, ел қорғау, өз халқының салт-дәстүрін сақтау, үлкенді сыйлап, кішіге қамқор болу т.б. мәселелер әр қырынан ашылып, ұрпақ тәрбиесіне тиісінше үлес қосты..

Сол даналардың тәлімдік ілімдерінен нәр алған, ХІХ-шы ғасырдың 2-жартысынан бастап қазақтың жазба әдебиеті мен ұлттық тәлім-тәрбиесін қалыптастырушылар, А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин тағы басқаларының еңбектерінің тарихи маңызы зор. Олардың озық ойларын ХХ -шы ғасырдың алғашқы ширегінде, Ә. Диваев, М-Ж. Көпеев, Ш. Құдайбердиев, М. Сералин, А. Байтұрсынов, Ғ. Қарашев, С. Көбеев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Ө. Бөкейханов, М. Жұмабаев жалғастырып, ұлттық

педагогика ғылымының туып, қалыптасуына көп еңбек сіңірді.

Осындай зиялыларымыздың ішінде, ХХ -шы ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ ғылыми-педагогикасының іргетасын қаласып, оны қалаптастыруға қомақты үлес қосқан адамдардың бірі – Мағжан Жұмабаев. Мағжан Жұмабаев өз ұлтын азат етудің бірден бір жолы оқу-ағарту екенін айтудан жалыққан емес. Оның озық ойлы сол кездегі айтқан тұжырымдары бүгінгі күні де өзекті. «Баланы заманына лайық етіп отырып, тәрбиелеу керек» – деген. Сондайк ол: «... Дүниеде теңіз терең емес, адамның жаны терең... , адамның жанына дұрыс тәрбие керек»-деп түйіндейді педгог. Мағжанның ойы бүгінгі күн үшін айтылғандай. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ мектептеріндегі оқу-тәрбие мәселесі өзекті болуы заңды.

Демек, жеткіншектерді Мағжан педагогикасының негізінде тәрбиелеу үшін ұлы ақын-педагогтың мұраларын пайдалану әбден қажет. Оның қажеттілігі қазір айқын сезілуде. Ұлт тәрбиесінің балаға берері көп екендігі айтпаса да түсінікті. Ол, ең алдымен, адамгершілік, ар – ұят, кішіпейілділік. Орыс мектебін бітірген бала мен қазақ мектебін бітірген оқушының түсінігі де, ой – өрісі де өзгеше болады. Қазіргі алпауыт заманда, бала тәрбиесі, барлық істердің ұшар басында тұру тиіс. Әйтпеген күнде, егемендікпен бостандыққа төнер қауып орасан.

Сондықтанда, осы шағын еңбекте, ұлт педагогикасының қайнар көздерімен М. Жұмабаевтың тәлімдік ілімдері сөз болады. Ұлттық тәлім-тәрбие саласының сан-алуан мәселелері біздің еліміздің жағдайында да біршама уақыттан бері зерттеу нысанына айналып келеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында, «Қазақстан Республикасында мәдени-этникалық білім беру», «Білім мазмұнын гуманитарландыру» тұжырымдамаларында білім беру ісінде жаңа рухани- мәдени құндылықтарды игеруге, ұлттық сананың қалыптасып өсуіне жағдай жасауда қоғам мен тұлға арақатынасын, «тұлға мен дәуір қосбірлігінің» үндестігін талап етеді.

Жалпы жан-жақты дамыған жеке адамды қалыптастыру әрқашанда болашақ қоғам құрылысының аса маңызды буыны ретінде қарастырылып келді. Адамзат дамуының санғасырлық тарихында адам баласы жинақтаған бүкіл тәжірибе тәрбие үрдісінің мазмұнына еніп отырады. Өткеннің тәжірибесін бойға дарыту, озық өнегелі рухани мұраны жалғастыру арқылы ұрпақтар сабақтастығының тарихи үрдісі жүріп отырады. Мұндай үрдіссіз қоғамның өркениетті елдер деңгейіне жетуі мүмкін емес.

Елбасы, Н. Ә. Назарбаев ұлттық кеңестің мәжілісінде жасаған баяндамасында (2003ж) «Мәдени мұраларымызды жүйелеп, оларды қалпына келтіру, сақтау, одан әрі дамыту ісіне кең көлемде білек түре кірісетін кез келді. ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманат ету – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуға тиіс», – деп, болашақ жас ұрпақты тәрбиелеуде қазақ халқының ғасырлар бойы жинақталған аса бай мәдени мұрасы мүмкіндігінің жоғары екендігіне айрықша назар аударған.

Қазіргі кезде рухани салада дами түскен адами құндылықтарды қайта ескеру нәтижесінде, ғасырлар бойы жинақталып, өткеннің тарихынан бізге жеткен тәлімдік мол мұраларды болашақ ұрпақ тәрбиесіне септігін тигізетін мезгіл туып отыр. ХХ-шы ғасырдың басындағы бодандықтың бұғауындағы бейқам халықты өркениеттің өріне сүйреген көсемдердің көзге шалынар басты қасиеті-олардың қай-қайсысы болмасын жан-жақты «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлғалар болған. Саяси күрескер, жалынды патриот, әрі ғалым, әрі киелі өнер иесі және өз мамандықтарының білгірі болуы-халқымыздың маңдайына біткен осы үркердей шок жұлдыздардың несібесі.

Өткен ғасыр басында қалыптасқан қазақтың ұлттық кәсіби саяси элитасы «халық жауы» деген жасанды жаламен жойылды. Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде былай деп жазды: «қазақ халқының кейбір данышпан перзенттері мен көсемдері тарихтың қарғыс атқан тұзағында

түншықты, ұлттық амандығы үшін олар тарихтың тәлкегіне көнуге мәжбүр болды».

Осы бағытта ұлттық педагогикамызда маңызды орын алуға лайықты еліміздің сонау ХХ-шы ғасырдың 30-жылдары саясаттың шырамауына оралып, жазықсыз жапа шеккен қазақтың біртуар азаматтарының ағарту ісіне қосқан үлестері егемен еліміздің халқын, әсіресе жас ұрпақты тәрбиелеу негізіне алынуы тиіс. Сонымен қатар қазақ халқының педагогикалық мұраларын, соның ішінде 30-жылдарда саяси қуғын-сүргін құрбандары болған қазақ зиялыларының сол уақыттағы ағартушылық көзқарастарын зерттеу, зерделеу-жұмысымыздың ғылыми-теориялық маңыздылығын арттырады. Қуғын-сүргін құрбандары болған қазақ зиялыларының мұраларының педагогикалық негіздерін зерттеу өскелең ұрпақтың зейін-зердесі мен ой-өрісін кеңеюіне және отандық педагогика тарихын дұрыс түсінуге, оның ауқымын кеңейтіп, жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Осыны ескере отырып, қазақ зиялыларының еңбектерін бағалай отырып, оның бүгінгі оқу-тәрбие үрдісінде талаптарға сай пайдалану зерттеу қажеттілігін туындатады.

Біздің ойымызша, саяси қуғын-сүргін құрбандары болған қазақ зиялыларының мұраларының жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеудегі маңызы мен мәні ерекше екенінде дау жоқ. Олардың педагогикалық мұраларының теориялық тұрғыдан жеткілікті түрде зерттелмеуі, аталмыш мәселенің қазіргі кездегі тағылымдық мүмкінділігінің қажеттілігі мен оның ұлттық педагогика тарихында жүйелі түрде тұтастай қарастырылмауы арасындағы қайшылық анық байқалады. С. Сеңкібаевпен Б. Сеңкібаеваның «Мағжанның ұстаздық әлемі» атты монографиясы осы олқылықтардың орнын толтырары сөзсіз. Олар туралы қанша айтылып жазылса да, елі мен жері үшін жапа шеккен боздақтар үшін бұл көптік етпес деген ойдамыз. Әсіресе, М. Жұмабаевтың педагогикалық ілімдерін болашақ ұстаздардың бойына қалыптастыра білсек ұтарымыз мол болмақ. Аталмыш еңбек ЖОО орындарының

педагогика саласында еңбек ететін оқытушылармен студенттерге, сондайақ, колледж, мектеп мұғалімдерімен тәрбиешілеріне арналады.

*С. С. Досанова, педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, педагогика ғылымдары академиясының академигі*

ӘЛҚИССА

Заманымыздың заңғар жазушысы, М. Әуезов кезінде Мағжан туралы: «Қазақ жазушыларынан, әрине, Абайды сүйемін. Менің бала күнімнен ішкен асым, алған нәрімнің барлығы да—Абайдан. Таза әдебиет сарынына бой ұрғанда, маған «Абай» деген сөз—«Қазақ» деген сөзбен теңбе-тең түсетіндей кездері бар секілді. Абайды сүюім үнемі ақылдан туған, сыннан туған сүйіс емес, кейде туған орта, кір жуып, кіндік кескен жерді сүюмен парпар болатыны бар. Бұдан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының кара кордалы ауылында туып, Европадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан арқа қызын көріп—сезгендей боламын. Мағжан—мәдениеті зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне карағанда, бұл бір заманның тегімен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен косакталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманынан басып озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз — Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін.»

Ұлы жазушының бұл сөзі бүгінде өзекті екенін өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Кезінде патша үкіметінің қазақ халқына қарсы жүргізген сол кездегі реакциялық отарлау саясаты, қазақ зиялы-

ларын жәйбіррақат қалдырмады. Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен «Алаш» партиясының маңына топтасқан зиялылар босандық алудың бір ғана жолы халықты сауаттандырып, қараңғылық бұғауынан босату деп білді. Осы себептен де ат төбелендей аз ғана топ өздерінің бар өмірін оқу-ағарту жолына бағыттады. Дәл осы кезеңде ғұмыр кешкен ең көрнекті қазақ ақындарының бірі Мағжан Жұмабаев, поэзия аспанын жарқын талантымен ерекше шұғылаға бөледі... Күні бүгінге дейін Мағжан поэзиясының биігіне жеткен ешкім жоқ десек қателеспеген болармыз..

Бұл ұлы бабаларымыздың бірі ақын, бірі әдебиетші, инженер, зерттеуші, саясаткер бола тұра, елді бұғаудан алып шығатын жалғыз жол, ағартушылық екенін түсінді. Түсіндіде, әрқайсысы әр-түрлі пәндерден оқулықтар, әдістемелік құралдар жазды. Бәрі бірігіп халықты оқу-білімге шақырды. Олар осы жолда бар мүмкіндіктерді пайдалана білді.

Әсіресе, сол кездегі қазақ арасына кең таралған баспа сөзді шебер пайдаланды. Осы орайда «Қазақ», «Айқап», «Жаңа мектеп», т.б. газет журнал баспа сөз беттерінде оқу-ағарту туралы жарияланған мақалалардың қазақ арасында рөлі ерекше болды. Пайғамбар ақын бола тұра, М. Жұмабаев оқу ағарту саласында өндірте еңбек етіп, ұлттық педагогикаға өлшеусіз үлес қосқан адамдардың бірі болатын. М. Жұмабаевтың әдеби-поэзиялық еңбектерін шолу жасағанда тағы байқағанмыз, оның барлық шығармалары ұлттық нақышта жазылып, патриоттық рухқа толы, отансүйгіштік, түрікшілдік идеялар өзекті орын алған.

Педагог-ақын өзінің әрбір шығармасы арқылы, оқушыларды отансүйгіштік қасиеттерге тәрбиелеуге бағыттайды. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев: «Біздің алдымызда бабаларымыздың игі дәстүрлерін сақтайтын күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болатын ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр» – деген болатын. Олай болса, ұлт педагогикасының негізгі мәселесі ұлтжанды, ар-ұяты мол, саналы азамат тәрбиелеу.

Әсіресе, ұлтымыздың ұлы адамдарының үлгі-өнегесі негізінде жастарды тәрбиелей алсақ, онда болашағымыздың да берік, мықты болуы сөзсіз. Жастарды тәрбиелеуде қолданылатын ең басты тәрбие құралының бірі, біздің пайымдауымызша, халықтық тәрбие көздері. Ол үшін тәрбиенің әдіс-тәсілдерін білу, оны тиісті дәрежеде пайдалау үлкен шеберлікті талап етеді. Әр нәрсеге еліктегіш келетін жастарды батыстың бейресми мәдениетімен, моральдық азғындаушылық іс-әрекетінен аман алып қалудың бірден бір жолы, ол ұлтымыздың тарихы мен халықтық педагогика жолы. Осы орайда, қазақ халқының бір туар ұлдарының өмірі мен шығармашылығын оқып үйрену, жас жеткіншектерді үлкен патриоттық сезімге баулып тәрбиелейді. Ұлтжандылық пен отансүйгіштікті оқушылар бойына құрғақ уағыздармен қалыптастыру мүмкін емес. Оны тек қана елін – жерін қасық қаны қалғанша қорғап өткен от жүректі бабалар рухында ғана тәрбиелеуге болады.

Қазақ халқы бағзы заманнан бері тәрбие проблемаларын өзінің өзекті істерінің бірі деп санап келеді. Бұл мәселеге байланысты ой қозғап, қалам тартпаған адамдар да кемде-кем. Әсіресе, ұрпақ тәрбиесінде қазақ халқынан асар ұлт көп те емес. Ұлтымыздың тәлімгерлік тәжірбиесі өте бай. Мәселе сол байлықты ел игілігіне айналдырып, бүгінгі оқушы жастардың бойына сіңіру болып табылады. Жасыратыны жоқ, жаһандану заманында, Қазақстан әр түрлі діндер мен саяси–экономикалық жағдайы әр түрлі мемлекеттердің қоршауында тұрғанда тәрбие проблемасының да күрделене түсері даусыз. Қазіргі басты мақсат-ел тәуелсіздігін, оның бірлігі мен жасампаздығын, ата-баба салт-дәстүрі мен ұлттық қағидаларды аман сақтап қалу. Мағжандай дара тұлғаның шығармашылығын оқытып, үйрету оны үлгі ету бүгінгі мектептің алдында тұрған келелі іс. Мағжан Жұмабаев-ғасырлар белесінде әр заманда бір қылаң беріп қоятын көркемдік ойлау әлеміндегі Абайдан кейінгі үлкен бір құбылыс. Сол құбылыстың сырын ашып, жас ұрпақты шынайы суреттердің поэзия бұлағы-

нан сусындата білу, жақсы менен жаман, қатығездік пен ізгілік, бір күндік пен мәңгілік секілді өмірлік проблемаларға қатысты көзқарас қалыптастыруда ақын мұрасын шебер пайдалана білу-әр ұстаздың асыл мұраты болу керек деп ойлаймыз. Бүгінгі таңда еліміздің жас ұрпағын ұлтжандылық пен отансүйгішілікке тәрбиелеу проблемасы алдымызда тұрғанда, Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығын қазақ тілді мектептерде оқып үйрену, одан нәр алу ұлы парыз. Сондықтанда, М. Жұмабаевтың педагогикалық дүниетанымын зерттеу мұнымен шектелмеуі тиіс. Ендеше, оқушыларды М. Жұмабаевтың үлгілі өмірі мен шығармашылығының негізінде тәрбиелеу, қазіргі педагогика мен оқытушы-ұстаздардың басты ісі болуы керек қой деп ойлаймыз. Тәлімгер ұстаздың тәлім-тәрбиелік ойлары баға жетпейтін құнды туындылар, оларды оқып-үйрену, игілікке жарату ұстаздардың парызы болмақ. Осы тұрғыдан келгенде, педагог-ғалым, мағжантануға сүбелі үлес қосып жүрген осы еңбектің авторы, Сабыр Сеңкібаевпен, Б. Сеңкібаеваның

«Мағжанның ұстаздық әлемі» атты монографиялық еңбегі, жас ұрпақты ұлтжандылықпен отансүйгішілікке тәрбиелеуде алар орны өлшеусіз деп білеміз. Бүгінгі таңда еліміздің жас ұрпағын ұлтжандылық пен отансүйгішілікке тәрбиелеу проблемасы алдымызда тұрғанда, Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығын қазақ тілді мектептерде оқып үйрену, одан нәр алу ұлы парыз.

Ж. Сүлеймен, Қазақстан жазушылар және журналистер одағының мүшесі, жазушы, қоғам қайраткері, ҚР-ы парламентінің депутаты.

1 ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ ІЛІМДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

1.1. Этнопедагогикалық құндылықтар-халық педагогикасының негізі

«Біз. – өз тарихымызды өзгелер тұрмақ өзімізге де толық таныта алмай келе жатқан ұрпақпыз. Зерттемесек, жазбасақ, жарияламасақ кім не таниды?!...».

Қазақстан Республикасының Президенті, Н. Ә. Назарбаев.

Мынау жалпақ ғаламның әуел басы болатындай, қайсыбір дүниенінде бастауы бар. Біздің заманымыздан бұрын өткен ғұламалар бірден ұлы данышпан, талант иесі болған жоқ. Өздерінен бұрын өткен оқымысты, ғалымдардың еңбектерін оқып, үйреніп, нәр алып сусындады. Ендеше, біздіңде сөз еткелі отырған пайғамбар ақын, дарынды тәлімгер, ұстаз Мағжан Жұмабаевта өз кезегінде, өзінен бұрынғылардың нәр алды, оқыды, үйренді. Әуелден оның ден қойғаны халық педагогикасы, оның тарихы-этногензі болды. Ендеше, бізде талай айтылып, жазылып жүрген, алайда, мәңгі өшпейтін, талайды өз нәрімен сусындатқан халық педагогикасына назар салып, шолып өтсекпе дейміз. Халық педагогикасы өз кезегінде үлкен ғылымға айналып, «этнопедагогика» – деп аталды. Ғұлама ақын Мағжан Жұмабаев педагогика ғылымына, халықтық педагогика жайын сөз еткен «Педагогика» оқулығында ерекше мән берген. Халық педагогикасы жайлы ең-

бектер жазған ұлы тұлғалардың бірі – Жүсіпбек Аймаутов. 1924 жылы «Тәрбие жетекші» атты еңбек жазады. Бұл түркі халықтарының арасында осы тақырыпқа жазылған алғашқы еңбек еді.

Этнопедагогика, этнопедагогикаға салалас ғылымдарға, атап айтқанда этнопсихология ғылымы, этнокультурология ғылымдары жағады. Тәуелсіздік алған жылдардан бері қазақ халқының халықтық педагогикасы жайлы ғылыми зерттеулер жасаланып, көптеген тың еңбектер жариялануда.

Халықтық педагогиканы зерттеу – отызыншы жылдардағы нәубеттен кейін кенес үкіметі кезінде мүлде кенже қалды деп айтуға болады. Әсіресе, түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқының ұлттық тәрбие беру үдерісіне мүлде мән берілмеді. Соның әсерінен жас ұрпақ орыс-совет педагогикасы ықпалында тәрбиеленді. Тек тоқсаныншы жылдардың басында ғана бұл тақырыпқа мән беріле бастады.

Этнопедагогика ғылымын дүниежүзі ғалымдары барынша зерттеп, дамытып келеді. Көне грек педагогтары Герофил, Гипократ, Аристотель еңбектерінде ұлттық тәрбие жайлы айтылады. Қазақ даласында этнопедагогикалық ұғымдар ғасырлар бойы халықпен бірге жасасып, рухани өмір сүруінің ажырамас бөлігі болып кеткен. Ұлттық педагогика мемлекеттің басты ұстанатын көп жылдық саясатына негізделіп құрылғандығын көптеген ғалымдар атап көрсеткен болатын. Қазақ халқының рухани-мәдени түркі тегі болып табылатын Орхон-Енисей жазбаларынан бастап Махмұд Қажғари, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайри, Өтепбойдақ Тілеуқабылұлы Шалкиіз, Асанқайғы, Махамбет, Абай, Шәкәрім, Мағжан Жұмабаев – барлығы да халық педагогикасының алтын көпірі сынды жалғастық болып табылады. Алғаш қазақ топырағында тәрбие жайлы пікір айтып, оны халықтық тұрғыдан саралаған адам – Абай Құнанбаев болатын. Өзінің өлеңдерінде, кара сөздерінде халық педагогикасы, жалпы бала тәрбиесі мәселесіне әлденеше рет тоқталып өтеді. Бұрынғы кездері қағаз бетіне түсірілген қазақ халқының әдет-

ғұрпы, салт-дәстүрі жайлы жазылған еңбектер, әсіресе шетелдік ғалым-саяхатшылардың еңбектерінің ғылыми, тарихи құндылығы арта түсуде. Көне ғұн, сақ дәуірінен бастап кешегі түркі қағанатына, одан кейінгі қазақ хандығы дәуірінен бері қарайғы кезеңдерде ұлы даламызға тағдыр соқпағы мен табаны тиген талай шетелдік жиһанкез-саяхатшылар мен зерттеуші халымдар халқымыздың бала тәрбиелеу, азаматтық тәрбиесі мол мұралар қалдырғанын жақсы білеміз.

Халықтық педагогика 90-шы жылдарға дейін күшпен тұншықтырылып келгені белгілі. Бүгінгі күні айтарлықтай биіктерге көтеріле алғанымызбен, сол күндердің қандай болғанын мерзімдік баспа беттерінен көре аламыз. Осы кезде ұлттық қазақ мектептерін жасаған халқымыздың аяулы азаматтары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Құдайберген Жұбанов ағаларымыз қуғынға түсіп, өздерімен қоса олардың кітаптары, шығармалары тұтқындалды, жойылды. Осылай жас жетіншектерді Европа бағдарламалары, соларға сәйкестендіріп жасаған кітаптар бойынша оқытудың салдарынан, қазақ мектептеріндегі жас ұландар өзінің ұлттық мәдениетерінен, өнерінен, ата мұрасынан, салт-дәстүрінен, тарихынан, дінінен, тілінен мүлде бейхабар, не орыс емес не қазақ емес, мәңгүрт ұрпақ болып шыға келді. Бұл аз болғандай ана тіліміздің түбіріне балта шабылды. Ортақ тіл білмегенге нан тауып жеу оңай болмады, – деп жазады. 90-шы жылғы осынау жағдай еліміздің көптеген өлкелеріндегі қазаға аз қоныстанған ауыл-селоларда әлі күнге дейін үдеріс екендігі белгілі.

Халықтық педагогика бүгінгі жаһан тану (глобализация) дәуірінде керек пе, жоқ па деген сұрақ туындауы мүмкін. Егерде мемлекетімізді нығайтамыз десек, осынау кең даламыздың тұтастығын ақтай отырып, келешек ұрпаққа жеткізер болсақ, ең қажетті рухани байлығымыз болмақ. Мектепте халық педагогикасын оқытуды ұлтымыздың салт-тұрмыстық дәстүрімен шектесек, онда мұнымызды тым жұтаң, өзімізді де, ұрпақты да алд-

ганык болып табылады», -дейді жоғарыда аталған автор. Халық педагогикасын болашаққа бағыттауға қадам жасауда негізгі алда тұрған мақсат ретінде оның замана сұранысына, талабына сайлығы болса керек.

Сыртқы күш қаншалықты ықпалды болса да халқымыздың педагогикалық дәстүрлері мүлде жоғалып кеткен жоқ. Халқымыздың ойшыл қаламгері, сөз зергері Ғ. Мүсірепов: «Өткенді аңсай бергеннің бұл күнде жарасымы жоқ, ол өткеннің жақсысын білмегеннің келешегі жоқ», – деген болатын. Бұл өте ойланарлық ой екені даусыз. Себебі – адамзат қоғамы өткен мен ертеңінің арасында өмір сүреді. Халықтық педагогика оқушыға этикалық, эстетикалық, экологиялық тәрбие бере алады. Қазіргі кезеңде ұрпақ тәрбиесінің пәрменді құралына айналып отырған халық педагогикасының болашағы зор. Халық педагогикасының жасаушысы жалпы халық болғанымен оны жасауда зор ықпал ететін өзінің ауыр ойының ізгі жемісін халқының ғасырлар бойғы рухани азығына айналдыратын белгілі тұлғалары әр халықтың тарихында бар.

Қазақ халқының тарихи тамырының тереңде жатқанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Өткен ғасырларда өмір сүрген бабалардың еңбектерінде айтылған ойлар да этнопедагогика жайлы ұлттық таным-пікірлердің бірі ретінде бүгінгі зерттеуші ғалымдарымыздың назарына ілініп отыр.

Бүгінгі таңда әрбір жас ұрпақ өкілінің өзінің қайталанбас тұлға екенін, өз ретінде өне бойындағы ерекше қасиеттерді сезе біліп, қажет жағдайда сол мүмкіндіктердің ашылуына барынша күш салып тырысатын көрінісі анық байқалады. Мұндай киелі сезім-тәуелсіздік бесігінде тербеліп өскен еркін ұрпақтың санасында қалыптасатыны рас.

Сондықтан, бүгінгі ғалым-ұстаздардың негізгі жігері – жас ұрпақтың санасына жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде ізгілік, ұлттық намыс және шынайы адами қасиеттерді сіңіруге арналғаны нақ. Халқымыздың сан ғасырлар бойы жинақтап

53803

келген тәлім-тәрбиелік, рухани-танымдық және этнопсихологиялық мұраларын республикамыздың білім ордаларында кеңінен ендіріп, оны оқу-тәрбие және дидактикалық талаптарға айналдыру – жоғарыда аталған маңызды мақсаттардың іс жүзіне асырылуына септігін тигізеді деген сенімдеміз. Халықтық педагогика саласы бойынша зерттеу жүргізген ғалымдардың пікірі бойынша «этнопедагогика» терминін ғылыми айналымға тұңғыш енгізген чуваш ғалымы академик Г. Н. Волков делінген. Дегенмен, тарихи деректерде Г. Волковқа дейін Г. С. Виноградов және грузин ғалымы А. Ф. Хинтибидзэ және басқа ғалымдардың есімдері кездеседі. Ғалымдар еңбектерінде этнопедагогика терминіне байланысты анықтамалар мен тұжырымдар негізінен Г. Н. Волков анықтаған: «.. этническая педагогика исследует особенности национального характера, сложившиеся под влиянием исторических условий, сохранившиеся благодаря национальной системе воспитания и претерпевающие эволюцию вместе с условиями жизни, вместе с педагогической культурой народа...» түсініктеме бойынша сипатталады.

Этностық дүнис – әр ұлт өкілдерінің өз ұлтының біртұтастығы мен қайталанбас ұлы қасиет иесі екені туралы нақты сенім тұғырнамасынан бастау алмақ. Бұл үдеріс этностың жалпы ерекшелігін білдіріп қана қоймай оның мәдени жетістіктерін, этнолингвистикалық кеңістігін, сондай ұлттық идентификациялық белгілерін айқындайды. Әдетте, мұндай күрделі даму деңгейіне жеткен этностық өркениет ұлттық потенциалын мүмкіндігінше кеңінен пайдалануға әрекет жасайды. Адамзат тарихындағы «Ұлы қоныс аудару» атты ғұн ұлыстарының шығыстан батысқа қарай миграциялануы – жер бетіндегі этностық, этносаралық сонымен қатар этнолингвистикалық жағдайды өзгерткені белгілі. Аталмыш құбылысты этнолингвистикалық дифференциация деп те атауға болады. Осы тарихи оқиғадан біздер алғашында бір мәдени құндылықтарды ту еткен этностық топтардың қоныс аудару салдарынан, уақыт өте келе (шамамен 1500 жыл) әдет-ғұрыптары

біршама өзгеше басқа тайпалық одақтардың пайда болуына негіз болғанын байқаймыз. Этнос кеңістігін тану барысында біздер ұлт, халық, ұлыс, ру, тайпа, әулет және тұлға сияқты терминдерді кездестіреміз. Олар тек өзінің спецификалық зерттеу тақырыптарына сай ғылым салаларының (этнология, этнография, этнотопонимика, этногеография, этнолингвистика т. б) өзекті мәселесі болумен бірге біздің де зерттеу объектімізге айналып отырғаны шындық.

Демек өзінің ұлттық ерекшелігін, тілін, салт-дәстүрін, сондай-ақ өмір сүру ортасы мен аумақтық шекарасын және ұлттық күнделіліктерін иеленетін ұлт өкілдері, ғасырлар көшінде өзінің қасиеттерін жоғалтпай, саналы тұрғыда өз ұлтының жанашыры мен қорғаушысы және болашақ ұрпаққа ұлт қазыналарын жеткізуші дәнекер ретіндегі ұлы мақтаныш сезімін өз санасында қалыптастырған тұлғалары бар ұрпақтарын тәрбиелей білген этностар ғана көздеген мақсаттарына жетері, қажет жағдайда қоршаған ортасына ықпал етері де анық. Этникалық бірлестіктің негізгі белгісі – жеке территориясы, салт-дәстүрлері, тілі мен рухани мәдениеті сана-сезім және қоғамдық пікірі нақты қалыптасқан, ешқандай көлденең өзгертулерге көне қоймайтын тұрақты ұлт өкілдерінің біртұтастығы болып табылады.

Этносаралық қарым-қатынастар заңдылықтарын жете білу демографиялық, медициналық география, этногеография, генеогеография, ұлт тілдерінің генеологиялық классификациясын, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тәлім-тәрбие және психологиялық ерекшеліктерін терең білуді қажет етеді. Сондықтан әлемдегі барлық халықтардың ұлттық ерекшеліктерін, яғни этносқа тән барлық дүниелерді (этногенез, пассионаризм, миграция, аккультурация, геногеография, мәдени антропология т. б) аталмыш сала бойынша іргелі зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, толық сипаттама беру ісі қажет деп санаймыз. Бүгінгі таңда тәрбие теориясы және оқыту мазмұнын заман талаптарына сай айқындау мақсатындағы әлемдік тәжірибелер діни-танымдық

құндылықтардың жеке тұлға болмысын қалыптастыруда сан ғасырлар көшінде жетекші миссия атқарып келгені жөніндегі көптеген тұжырымдардың қоғамдық орны жөніндегі пікірлерімізді нақтылай түседі. Сол себепті әлемдік діни-танымдық құндылықтардың талай замандар бойы Адам санасының қалыптасуына зор ықпал еткеніне өркениетті тұрғыда ой түйіміз шарт.

Осындай іргелі ғылыми-танымдық іс-шаралардың қатарына элем этностарының этнопедагогикалық және этнопсихологиялық ерекшеліктері жөнінде мағлұматтар жинастырып, ғылыми тұрғыда зерттеп және пән оқулықтары ретінде кең қолданысқа ендірген жөн.

Этнопедагогиканы халық педагогикасы деп те атайды. Аталмыш ғылым саласын бірнеше атау ретінде қабылдау – жалпы этнопедагогиканың құндылығын төмендетпейді, қайта оның мазмұны мен мәнін аша түседі. Этнопедагогика мәселесіне қатысты ғылыми түсініктер көне діни-рухани жазбаларда кездеседі. Адамзат мәдениетінің көне рухани ескерткіштері саналатын «Авеста» жазбаларында (б. з. д XI-IX ғ.ғ.) жас ұрпақтың елі мен жерін қорғауға деген киелі сенімді санасына сіңіруге арналған қаһармандық жырлар, қоршаған орта мен өмір қайшылықтары жайында танымдық ғибраттарға жетелеген фәлсафалық ойлар шебер суреттеліп, қисынды тізбектелген. Тәрбие құралының адамзат баласының алғашқы жаратылған күнінен бастап ғұмыр және тұрмыс заңдылығына айналуы діни құндылықтардан бастау алғаны – әр халықтың тағылымдық дүниесінен орын алғанын төмендегі көруімізге болады

Қасиетті Құран жазбалары – сөзсіз адамзат құндылықтарының сарқылмас байлығы екені рас. Оның бүгінгі ұрпақ танымының қажеттіліктерімен ұштасқан күрделі дүниелері туралы ой қозғайтын, сезім толқытатын зерделі заман келбетінің қалыптасқаны хақ. Сондықтан, ата-бабамыз таңырқап өткен және ұрпағына аманат еткен киелі ұғымдар жөнінде мектептегі тәрбие жұмыстарында мәселе көтеру – ұрпақ санасына үлкен әсер етері анық.

Бұл үмігіміз болашағынан үміт күткен балғын жеткіншектермен қарым-қатынас жасаудың шынайы ғибратты да, абыройлы да ісі болып, өзінің дәстүрлі жалғасын игіліктендіре берсе дейміз. Құран сүрелері – дәстүрлі қалыптасқан қарапайым қағидалар тұрғысынан зерделеу мен ұғындыру өлшемдеріне (параметрлеріне) сая бермейтін күрделі ой-толғамдар жиынтықтарынан құралған теориялық дәлелдерді қажет ететін таңғажайып, тылсым құбылыс екені хақ. Алайда, оның аса күрделі және құпиялы сипат алуы зерделі ұрпақ танымының қызығушылығын қалыптастырғанын жасыруға болмайды.

Сондықтан Құран сүрелері негізінде шәкірт санасында барша адамзат мойындаған рухани құндылықтар ғибраттары арқылы ой толқытып, сезім тербету әрекеті қажет екені анық.

Ұлттық тәлім-тәрбие бастаулары тарихи дәуірлер көшінде заман талаптары мен құбылыстарының өзгерістеріне қарай өзінің даму мен қалыптасу генезисінің ерекшеліктерімен сипатталып отырды.

Алтай тауларының қақпа тастарына (IV-V ғ.ғ.) ойып жазып кеткен Күлтегін мен Тоныкөк бабаларымыздың:

«.. Биікте көк Тәңірі

Астында қара жер жаралғанда

Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

Адам баласын басқаруға ата-бабам:

Бумын, Тумын, Істемі қаған отырған.

Түркі халықтарына иелік еткен.

Төрт құбыланың бәрі жау еді

Әскер жүргізіп көп алған, бәрін бейбіт қылып.

Басы барын идірген, жүгіндірген, тізеліні бүктірген

Ілгері Қадырхан койнауына – кері Темір қақпаға дейін..», – деп, ұрпағына мәңгілік мұра мен аманат қалдырған көнетүркі жырларында терең тәлімдік -ғибратнамалық ойлар өткен заманның қайталанбас құндылықтары жөнінде сыр шертеді. Өскелең

ұрпағына аманат еткен тағылымы мен танымы мол аталмыш ой маржандары ата тарихымыз бен ата тегіміздің көне дәуір менен бүгінгі дәуір кеңістіктерін жалғастырып тұр. Жыр мақалдары жұмбақ дүниенің тылсым құбылысымен байланысып, баба гибратының күрделі сезімдерінің бастауы болған ой-таным жүйесінің ерекшелігін танытып тұр. Тасқа айналған өсиеттер тізбегі болашақ ұрпағына алдыменен ататек туралы шежірелерді жадында сақтауды меңзейді. Жырдағы тәңірліктің таңғажайып құбылыстарынан таным нәрін алған діни-мифологиялық тағылымдардың жер мен аспан әлемі жөніндегі ұлттық дүниетанымдық қағидаларының, адамзаттың ғұмырнамалық заңдылықтарымен ұштаса, ұрпақ санасына ой салуы – бүгінде жиі айтыла бастаған елдік пен еркіндіктің, парасаттылық мен қаһармандық дәстүрлерінің рухани қазынасы бола бермек.

Халық тәлімгері атанған Қайқауыстың «Кодекс куманикус» атты дүние жүзіне әйгілі еңбегі ұлттық таным мен тәлім дүниесінің қайнар бастауына айналды. Ғұламаның: «... ей перзентім... дүниедегі басқа заттарды өз өрнегің сияқты танып түсіне біл. Алла тағала, адамзатты жаратты. Оған өмір сүруге қажетті өнер, білім, саясат ағымдарын жаратты. Сені жан-тәнімен жақсы көріп, тәрбиелеп жүрген ата-анаңның көңілін қалдырма. Білім – ақылдың ажар көркі. Андасаң – ақыл деген қымбат нәрсе. Оны ұры алып кете алмайды, отқа жанып, суға ақпайды...», – деген астарлы ұғымдары арқылы ұлттық тәлім-тәрбие тамырларының тереңде жатқанын байқаймыз. Қайқауыс гибраттары толқындары толассыз тербелген таным мұхиты іспеттес дүние екені хақ. Тәлімгер абыздың көкейінен шыққан тағылымдық өсиеттер ұрпақ тағдырының жандүниесіне терең бойлап, адамзат назарын өзіне қарататын рухани күштің құдіретін сездіреді. Қайқауыс қағидаларын қайта зерделеу – болашақтың ісі. Данышпан абыздың тағылымдық дүниесі мен ғұмырнамалық мұраларын бірқыдыру арқылы шолып өту мүмкін емес. Абыздың ұлт тағылымын ұрпақ игілігіне айналдыруға деген ұстаздық мәртебесінің қанша-

лықты ұлы екенін оның тәлім-тәрбиелік идеяларынан көреміз. Ұстаз-данышпанның өзі ғұмыр кешкен замандағы халықтың бойындағы барлық қасиеттерді бойына жинап, бізге беймәлім өмір тұрмысындағы тәлім-тәрбиелік құндылықтарды барынша талдау жасап, нәтижеде оны ұрпақ жадында сақталуына қыруар еңбек еткені таң қалдырады. Ғұлама данышпандығының ерекшелігі – халықтың ықылым заманнан қалыптасып келген рухани-мәдени мұраларын сақтау мен қастерлеудің бірден-бір жолы – ол дүниелердің ұрпақ санасына жүйелі түрде сіңірудің тәсілін іздестіру әрекеті болды. Оның мұраларынан ата тағылымының ұрпақ санасына ұлт қазыналарын қалай дарытуы жөніндегі данышпандық дәстүрлердің үлгісін көреміз. Халықтық педагогиканың ерекшелігі, ол әр халықтың тілдік, тұрмыстық дәстүрлері негізінде ғана қалып қоймай, көп жағдайда әр ұлттың, тіпті нәсілі бөлек этностарға тән адамгершілік-гуманистік құндылықтарды ортақ қазына ретінде қабылдау құралы болып келді. Этнопедагогика мәселесінің халық өмірінде айырықша көрініс табуы, қайта әулеттік, қоғамдық қажеттілікке айналуы – ұлт бойындағы аса құнды қасиеттердің бірі этика мен моральдік қазыналарды ұрпақ санасы сіңіруші құрал болып келгендігі. Осы тұрғыдан, қазақ халқының көне көз ғұлама-данышпандары-Абайда, кешегі тоталитарлық заманның жазықсыз құрбандары болған біздің зиялыларымызда, оның ішінде Мағжанда өз бастауларын осы халық педагогикасынан алғандарын білеміз. Олай болса, халық педагогикасының ел тарихы болсын, тәрбиеде болсын алар орны үлкен. Сондықтан, бізде өз бастауымызды халық педагогикасынан бастауымызды жөн көрдік. Яғни, ұлттық тәлім-тәрбие ілімдерінің қалыптасуының қайнар көзі, осы халық педагогикасы болмақ.

1.2. ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ ІЛІМДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТЫ

Тәрбие- өз бастауларын адамзат өркениетінің бірінші қадамдарымен байланыстырады. Тәрбие алғашқы адамдармен бірге пайда болды. Ол замандары бала ешқандай педагогикасыз-ақ тәрбиеленген. Адамдардың ол жөнінде тіпті хабары да болмаған. Тәрбие жөніндегі ғылым геометрия, астрономия басқада ғылым салаларынан көп кейін қалыптасқан. Белгілі болғандай, барша ғылым салаларының пайда болуындағы алғы шарт – өмір қажеттігі. Кейін тәрбие идеялары адамдар өмірінде аса маңызды рөл атқара бастады. Себебі әр түрлі қоғамда өсіп келе жатқан әулиетке берген тәрбиесіне орай өмір қажеттігі де жылдам немесе шабан дамидыны белгілі. Осыдан тәрбие тәжірибесін топтастыру және қорытындылау, арнайы оқу- тәрбие мекемелерін ұйымдастырып, жастарды өмірге дайындаудың қажеттігі туындады.

Ежелгі дүниенің Қытай, Индия, Египет, Греция сынды аса дамыған елдерінде сол заманның өзінде тәрбие тәжірибесі бір арнаға келтірілді, одан теория түзу қадамдары жасалды. Ол кезде табиғат, адам, қоғам жөніндегі барша білімдер философия шеңберінде жинақталатын, алғашқы педагогикалық тұжырымдарда сол ғылыми аумақта дүниеге келді. Барша замандарда адамдардың рухани және тән-дене дамуында шешуші рөл атқарған қуаты мол күшті халық педагогикасы беріп келген. Инабаттылық, еңбектік, тән-дене тәрбиесі бойынша халық қайталанбас ғажайып өміршен жүйе түзді. Еуропалық тәрбие жүйесінің бесігі – ежелгі Греция философиясында қалыптасқан. Оның көрнекті өкілі Демокрит (460-370 жж. Б. э. д.)- балалар тәрбиесі бойынша алғашқы нұсқаулар кітабын жазған. Сол уақыттың өзінде ол: «Табиғат және тәрбие мегзес. Дәлірек айтсақ, тәрбие адамды қайта жасайды және оны өзгерте отырып, болмыс табиғатын түзеді... Жақсы адам болу табиғат ықпалынан гөрі тәрбиеге көбірек тәуелді». Адам тәрбиесіне және тұлға қалыптастыруға байла-

нысты идеялар мен тұжырымдар ежелгі грек ойшылдары Сократ (469-399жж. б. э. д.), Платон (427-347жж. Б. э. д.), Аристотель (384-322жж. б. э. д.), Тертуллиана (160-222жж. Б. э. д.) еңбектерінде жарияланған.

Орта ғасырлар дәуірінде шіркеу ықпалы қатайып, тәрбиені толығымен діни арнаға бұрды. Бұл Еуропада 12 ғасыр бойы үстемдік еткен догматикалық оқу принциптерінің шындалуына жол берді. Солай да болса, өз философиялық тұжырымдары мен педагогикаға үлес қосқан шіркеу өкілдері Августин (354-430жж.), Фома Аквинский (1225-1274) есімдері ғылым тарихында сақталған. Бүгінгі күйінде жалпы білім беретін мектепті ойлап отырып, іске қосқан Лойола (1491-1556) және оның ізбасарлары.

Қайта өрлеу заманы аса жарқын ойшыл педагог-гуманистерді ғылым сахнасына келтірді. Олардың қатарында голландиялық Эразм Роттердамский (1466-1536), италияндық Витторино де Фельтре (1378-1446), француздық Франсуа Рабле (1483-1553) және Мишель Монтень (1553-1592) өздерінің педагогикалық еңбектерімен әйгілі болды. Педагогика көп заманға дейін философияның бөлігі болып, тек қана XVII ғасырда ол дербес ғылым лауазымына ие болды. Осыдан педагогика бүгінгі күнде де философиямен аса тығыз байланысқан. Себебі бұл екі ғылымның да шұғылданатыны адам, оның өмірі мен дамуын зерттеу. Педагогиканың философиядан бөлініп, өз алдына ғылыми жүйеге келуі ұлы чех педагогы Ян Амос Коменскийдің (1592-1670) есімімен байланысты. Оның 1654 жылы Амстердамда жарық көрген «Ұлы дидактика» атты еңбегі алғашқы ғылыми-педагогикалық кітаптардың бірегейі болды. Ондағы айтылған идеялардың көпшілігі осы күнге дейін өзінің көкейкестілігін және ғылыми маңызын жоғалтқан емес. Я. А. Коменский ұсынған табиғи сәйкестік принципі, сынып-сабақтық оқу жүйесі және басқа да оқу принциптері, әдістері, формалары педагогикалық теорияның алтын қорынан орын алды. «Оқу негізіне басқалардың зат жөніндегі бақылаулары мен айғақтарын жаттау алынбай, сол заттар

мен құбылыстарды танып, білу қалануы тиіс»; «Естігенді – көргенмен, сөзді- қол әрекетімен байланыстыру қажет»; «әрқандай үйрету сыртқы сезім және ақыл-парасат байланысы негізіндегі дәлелдерге сүйенуі қажет»... Ұлы педагогтың осы тұжырымдары біздің заманымыздың талаптарына да сәйкес келіп тұр.

Тасқа жазылған дастандардың, тәлім-тәрбиелік идеясымен астарлас рухани мұраның бірі, Қорқыт ата тағылымдары. VIII-IX ғғ. теңірегінде Сырдарияның орта және төменгі бойын жайлаған Оғыз-Қыпшақ тайпаларының мемлекеті болды. Оғыздар арасынан шыққан әйгілі күйші, музыкант, жыр алыбы, аңыз кейіпкері ұзақ өмір сүріп, жазмышқа қарсы күресіп, адамның мәңгі жасауын арман еткен кемеңгер ғұлама Қорқыт еді. Өлім қатері, одан құтылу туралы өзінің асыл ойлары мен тебіреністерін кобыздың зарлы әуеніне қосқан. Қорқыт туралы аңыз-жырлар, бізге жеткен «Қорқыт-ата кітабы» Орта Азия, Қазақстан және Әзірбайжан халықтарының, аса көрнекті жазба ескерткіші. Қорқыттың музыкалық-этнографиялық мұрасы бұрынғы Совет Одағын мекендейтін түркі тілдес халықтардың барлығының ортақ рухани игілігі. Қорқыт ата тағылымдарында тәлім-дік мәні күшті түрлі афоризмдер, қанатты сөздер, ұстаздық ұлағаттар көптеп кездеседі. Бұлар тек тарихи-этнографиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге осы аймақтағы халықтардың ілкі орта ғасырлардағы тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерінің, өзіндік ерекшелігін бейнелейді. Қорқыт есімі көшпелі қазақ жұртының арасында ерте заманнан-ақ ерекше қастерленіп келеді. Сондықтан да халқымыз:

Жыраудың үлкен пірі – Қорқыт ата.

Бата алған барлық бақсы,

ақын асқан ата Танқалып жұрттың бәрі тұрады екен

Қобызбен Қорқыт ата күй тартқанда, – деп тегін жырламаған. 1980 жылы Сырдарияның, төменгі сағасында, Жосалы (Қызылорда облысы Қармақшы ауданының орталығы) станциясының солтүстік-батысына таман Қорқыт мекенінен бір жарым

шақырым жердегі оның зиратыныд басына тамаша ғимарат ескерткіш орнатылды. Қорқыт ата нақылдарында тәлім-тәрбиелік сипаттағы ақыл-кеңестер әр қырынан сөз болғанын жоғарыда айттық. Мәселен, имандылық, кісілік, қанағатшылық, әрекетшілік жайында айтылған мынадай ақылдарға құлақ түргеніміз абзал. «Тәңіріне сиынбаған адамның тілегі қабыл болмайды... Жігіт тірісінде Қаратаудай қылып, бір күн тыныштық көрмей дүние жияды, байиды. Бірақ соның ішінен ол өзіне тиісті үлесін ғана жейді. Менмен, тәкаппар адамды тәңірі сүймейді. Басқалардан өзін жоғары ұстаған адамға тәңірі бақ бермейді...»

Дана ойшылдың ата-ананы сыйлап, құрметтеу, үй-ішілік жарасымды қарым-қатынас, ұл мен қыз тәрбиесі, адамның әр түрлі мінез-құлық сипаттары жайында айтқан тағылымдары да бүгінгі ұрпаққа өнеге боларлықтай: «Өзіңнен тумаса ұл өгей: қаншама бағып, қаққанмен ол саған ұл болмайды... Мыңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды. Ананың көңілі балада болар... Ұлың өсіп-жетілсе, от басының мерейі, бас-көзі» Қорқыт ата жеткіншек, жасөспірімдердің жанымен қоса тәнінің шынығуына, елі мен жерін жан-тәнімен сүйіп, оны қасықтай қаны қалғанша жаудан қорғайтын жаужүрек батыр болғанын аңсайды. Осыған орай ол былай дейді: «Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке Кавказ арғымағын мінгізуден келер пайда жоқ. Қолына өткір қылыш алып, соны жұмсай білмеген қорқаққа қылыш сермеп, күшінді сарп етпе.

Батыр туған жігіттің садағынын, оғы да, қылыштай кесіп түседі... Қолыңа ұстаған болат қылышың мұқалмасын. Жауға атқан садағың өткір болсын». Кемеңгер дала ойшылы жас жеткіншектің көпшіл, қонақжай ата жолын қуған ақ пейіл адам болғанын қалайды («Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған тұз артық... Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім жетпейді. Өтірік сөз өрге баспайды. Өтірікші болғаннан жарық

көріп, өмір сүрмеген кеп артық. Сөзіне берік, шыншыл адамға бұл дүниеде отыз жылды үшке көбейтіп, өмір сүрсе де аз») Қорқыт атаның әйел халқының түрлі типтері туралы осынау айтқандары өзінің тәлімдік мән-мағынасын ешқашанда жоймайтын, қайта мәңгірттік пен имансыздық жайлап келе жатқан қазіргі қазақ қауымы үшін аса қажет.

Қазақ халқының да тәлім-тәрбиелік жүйесі ұланғайыр. Бұл салада халқымыздың тәлім-тәрбиелік алтын қорына елеулі үлес қосқан арыстарымыз А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, С. Торайғырұлы және т.б. Олардың тәлім-тәрбиелік өсиеттері талай зерттеулерге арқау болған. Кемеңгер Ахмет Байтұрсынұлының өткен ғасыр басында – «Мектептің жаны мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы... әуелі біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқумен түзеледі» – деген ұлағатты ескертпесі бүгінгі қазақ мектебінің ұлттық білім стратегиясының тұғыры ретінде қабылдануда.

XX-шы ғасырдың басында әлемдік педагогикада еркін тәрбие және бала тұлғасының дамуы идеялары белсенді жария етіле бастады. Бұл идеяға жетекші Мария Монтессори (1870-1952) болды. Өзінің «Ғылыми педагогика әдістемесі» кітабында ол балалық жас мүмкіндіктерін барынша пайдалану қажеттігін түсіндіріп бақты. Себебі, сәбилік шақтағы бала дамуы үлкен тәрбиелік табыстарға есік ашады. Оның пікірінше, мектеп оқуының басты формасы өзіндік оқу жұмыстары болуы қажет. Монтессори оқушылардың жекелеп оқуына ыңғайлы грамматикалық, математикалық, биология-жаратылыстану және басқа пәндерге арнап дидактикалық материалдар ұсынды. Бұл оқу құралдарының ерекшелігі, оларды пайдалана отырып, бала өз кемшілік-қателерін табады және оларды түзетеді. Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасында да Монтессори жүйесінің тараптарлары мен қолдаушылары баршылық. Осы бағытта түзілген «бала бақша

-мектеп» жүйесі іске қосылып, балаларды еркін тәрбиелеу идеясы өз жемісін беруде

Қазан төңкерісінен кейінгі кеңестік педагогика жаңа қоғамдағы адам тәрбиесі идеяларын өзіндік түсінім жолымен дамыта бастады. Жаңа педагогикаға байланысты шығармашылық ізденістер аймағында белсенділікпен қатысқан белгілі педагог ғалымдар: С.Т. Шацкий (1878-1934), П.П. Блонский (1884-1941), А.П. Пинкевич (1884-1939) болды. Социалистік дәуір педагогикасын танымал еткен Н.К. Крупская, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский еңбектері. Надежда Константиновна Крупскаяның (1869-1939) теориялық ізденістері жаңа кеңес мектебін қалыптастыру, сыныптан тыс тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыру, енді пайда бола бастаған пионер қозғалысы проблемаларының төңірегінде шоғырланды.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің маңызы зор. Қазақтан шыққан тұңғыш саяхатшы, зерттеуші, этнограф ғалым Шоқан Уәлиханов халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен бастап, бүкіл рухани мұрасының танымдық-тәрбиелік маңызын зерттеп, кейінгіге асыл мұра қалдырды. Жастайынан еуропаша білім алып өскен Шоқан Уәлихановтың қазақ халқының салт-дәстүрі мен мәдениет тарихын жетік білуіне бірден-бір себепші болған әжесі Айғаным (Шыңғыстың шешесі, Уәлидің тоқалы). Шоқан он жасына дейін өзінің туған ауылында әжесі Айғаным мен әкесі – аға сұлтан Шыңғыстың тәрбиесінде өседі. Уәли, Шыңғыс ауылдары қазақтың ақын-әнші, сал-сері, өлеңші-жыршы, күйшілері мен бақсы-балгер, құсбегі-саяткер сияқты өнер қуған қауымның жиі-жиі жиналып, өнер сайысына түсетін ортасы болған. Орынбай, Жанақ, Шөже, Нысанбай сияқты айтыс ақындары, Біржан, Ақан, Үкілі Ыбырай сияқты жезтаңдай әнші-сазгерлер, Тәттімбет, Тоқа, Қанғожа сияқты күйші-композиторлар Абылай тұқымының маңына үйіріліп, өз өнерлерін дүйім жұртқа жайған. Міне, осындай той-думан, өлең-жыр, аңыз-ертегі, айтыс өнерінің ортасында өскен Шоқанның

қазақтың дәстүрлері мен өлең-жырларын жетік біліп, зейін қоя зерттеуі – табиғи заңды құбылыс. Шоқан тіпті Омбыдағы Кадет корпусында оқып жүріп, еуропаша білім алып жүрген кезінің өзінде де қазақ-қырғыз елдерінің әдебиеті мен мәдениетінен, салт-дәстүрлерінен қол үзбеген.

Ол Шығыс халықтарының, оның ішінде қазақ халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, діни наным-сенімдерін, фольклорлық шығармаларының шығу тарихы мен өзіндік ерекшеліктерін зерттеуге арнап, «Сібір қарамағындағы қазақтардың сот реформасы туралы записка», «Жоңғария очерктері», «Қырғыздың Манас жыры туралы», «Шаман дінінің қазақтар арасындағы қалдығы» ебектерін жазды. Шоканның қазақтың салт-дәстүрлері мен діни наным-сенімдерін зерттеу еңбектерінің құндылығы: біріншіден, ғылыми ауқымының кеңдігінде. Ол XVIII-XIX ғғ арасында өмір сүріп, бүкіл Шығыс халықтарының мәдени мұралары туралы еңбек жазып, пікір айтқан Марко Поло, Бабыр, Рашиди, Махмұт Хайдари, Мейндорф, А. Левшин, Д. Банзаров сияқты Батыс, Шығыс ғалымдарының еңбектерін оқып, салыстыра отырып, тарихи шындықтың бетін ашуға тырысқан. Екіншіден, Шоқан қазақ мәдениетін көрші өзбек, қырғыз, түрікмен, қарақалпақ, моңғол, қытай, татар мәдениетімен байланыста қарастырып, олардың бір-біріне тигізетін игі әсерін жан-жақты сөз еткен. Қай халықтың болмасын жалғыз өзіне ғана тән салт-дәстүрі болмайтынын, шаруашылық кәсібі мен мәдени тұрмыс-тіршілігі аралас елдердің бір-біріне тигізетін әсері сөзсіз болатынын мұқият ескерген. Үшіншіден, Шоқан көне тарихи мұраларға сын көзімен қарап бағалаған, салт-дәстүрлердің озық үлгілерін тозығынан бөліп қараған. Шоқан еңбектерінің тағы бір құндылығы салт-дәстүрлер мен фольклорлық шығармалардың тәлімдік мәніне баса көңіл бөліп, оны халыққа оқу-білім беру ісімен байланыстыра зерттеуінде.

Ы. Алтынсарин өзі ашқан орыс-қазақ мектептерін миссионерлік бағыттағы жат пікірден де, Шығыстың жаттамалы діни

оқуынан да қорғап бакты. Жастарға шынайы білім беретін дүнияді пәндерді (жаратылыстану, география, тарих, есеп т.б.) оқытуды іске асырды. Ол орыс-қазақ училище шәкірттеріне сол кездегі прогрессивтік, гуманистік идеяда жазылған К.Д. Ушинскийдің «Балалар әлемі», Л.Н. Толстойдың «Әліппе және оқу кітабы», Б.Ф. Бунаковтың «Әліппе мен оқу құралы», А. Тихомировтың «Грамматиканың элементарлық курсы» оқулықтарын пайдалануға ұсынды. Ы. Алтынсарин 1879 жылы алдыңғы қатарлы орыс педагогтарының оқу құралдарын басшылыққа ала отырып, қазақ ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлеріне негізделген төл оқу құралын – «Қазақ хрестоматиясы», «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралын» – жазып бастырып шығарды. Хрестоматияға автор, біріншіден, қазақ халқының халықтық идеядағы Қара батыр, Байұлы, Жиренше шешен, Тазша бала туралы ертегі, аңыз-әңгімелерін енгізсе, екіншіден, өзінің «Бай баласы мен жарлы баласы», «Таза бұлақ», «Әке мен бала», «Аурудан аяған күштірек», «Жеміс ағаштары», «Асыл шөп» т.б. ғибратқа, өсиетке құрылған дидактикалық әңгімелері мен өлеңдерін, үшіншіден, «Талаптың пайдасы», Бір уыс макта, «Алтын шекілдеуік», «Мейірімді бала», «Жаман жолдас», «Силинші ханым» «Зергерлік» т.б. осы сияқты орыс, батыс классиктерінің тәлімдік мәні зор әңгімелерін аударып енгізді. Ол қазақ жастарын оқытып тәрбиелеу ісін басты мәселе деп қарады. «Халық үшін қызмет ететін білімді адамдардың қатарын көбейту арқылы қазақ қоғамының мешеулігін жоюға болады, сондықтан жастарды оқытып-тәрбиелеу ісінен артық ешнәрсе жоқ» дейді. Адамның мінез-құлқы мен жеке басының қалыптасуы тәрбиеге байланысты деп Ыбырай Алтынсарин өзінің осы пікірін «Бақша ағаштары» деген әңгімесінде шебер ашқан Өзге жұрттың өнеге тұтар ұлы адамдарын бауыр ету – гуманистік ұлы қасиет.

Осы асыл қасиетті дәріптеп, жастардың бойына дарытуды Ыбырай да, Абай да азаматтық парызымыз деп санаған.

Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың педагогикалық ой-пікірлері ұлттық педагогиканың тарихындағы үлкен бір

белес болып табылады. Алдымен, ол білім, таным мәселелерін адам өмірінің мәнімен байланыстырып, терең философиялық тұжырым жасайды. Абайдың айтуынша, адамды басқа хайуандардан ерекшелендіріп тұрған қасиеті – білуге, тануға құштарлық. Егер адам білімге деген құштарлығын жоғалтса, онда ол адам болудан қалады. «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмайды, хайуан жаны болады». «Сегізінші қара сөзінде» «Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды» деп бастайды да, заманындағы болыс, билер мен байлардың ақыл алып, үгіт-насихат тыңдауға құлықсыздығын сынайды.

Олардың өздерін онсыз да ақылдымыз деп санайтынын, жаңадан бір нәрсе үйренуге уақыттары жоқ екенін, өздерінің «не білімге, не ақиретке, не дүниеге» пайдасы жоқ күнделікті күйбіңнен қолы босамайтынын сынға алады. Сол сияқты бұлардан қалғаны кедейлер болса, олар өздерін ана үшеуінен кем санайтындығы сонша, тіпті ақыл-білім үйрену үшін де бай немесе би-болыс болу керек деп есептейді. Ұры-қарыға тіптен де насихат керек емес. Сондықтан да ұлы ойшыл «Бірінші қара сөзінде»: «Ғылым бағу ма? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың?» деп күйінеді. Абайдың түсінігінше, ғылым-білім бір-біріне айтсаң, үйретсең ғана көбейетін қазына. Осы «Бірінші қара сөзінде» бала тәрбиелеу, яғни ұстаз болу туралы да күні бүгінге дейін аса маңызды болып келе жатқан ой айтады: «Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін. Не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам?» Абай үшін ұстаздық еңбекте маңызды нені үйрету емес, не үшін үйрету. Яғни баланың үйренгендерінің ертеңгі өмірінде пайдасы болуы керек. Нақты қай жерде, не үшін пайдаланатынын көріп отыру керек.

Абай: «Адам баласы бір-бірінен ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады, Одан басқасымен оздым ғой демектің бәрі ақымақтық» дей келе, адамды тәрбиелеуде қоғамдық орта рөлін шыншыл көзқараспен түсіндіре білді. «Адам баласын заман өсіреді. Кім де кім жаман болса, оның өзінің замандастарының бәрі виноват» дейді. Абай адам мінезінің қалыптасуы тәрбиеге байланысты екенін дәлелдеді. «Мен, егер заң қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім». Абай жастарды «Әкенің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырын» деп бүкіл адам баласын сүйе білуге, сол арқылы аса зор гуманистік қасиетке баулыды. Абайдың жастарды тәрбиелеудегі педагогикалық көзқарасы өз замандастары, орыстың ойшыл педагогтары Л.Н. Толстой мен К.Д. Ушинскийдің ағартушылық ой-пікірлерімен терең қабысып жатыр. Л.Н. Толстой мен К.Д. Ушинский сияқты Абай да тәрбиені оқу-білім арқылы жүргізіп, халықты ағартушылық жолмен өркендетуге болады деп түсінді. Әрбір халықтың рухани азығының қайнар бұлағы оның халықтық педагогикасы мен ұлттық салт-дәстүрлері болып табылады. Халықтық тәрбие – адамгершіліктің негізін қалайтын, оны негізгі қасиет етіп қалыптастыратын іргелі орын. Бала тәрбиесі бесіктен басталады. Бесік жыры бала жанын нұрға бөлейді, тазалыққа үйретеді. Отбасы – тәрбие ұясы. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің», «Жаман бала ата-анасын қинайды, баланың жақсысы ата-анасын сыйлайды», «Ата-ананы сыйлаған көп жасар, сыйламаған жан қинар» – дейтін макал-мәтелдер де соған байланысты айтылға. Ата-аналар өздерін-өзі сыйлауға, күтуге, қанша күш жұмсаса, балаларын сыйлауға, құрметтеуге екі есе артық күш жұмсауы керек. Өйткені олар – ата-аналар өз дәуірі үшін де, балаларының заманы үшін де жауап береді.

Бұл – әсіресе, қазіргі жағдайымыз талап етіп отырған тілек. Қазіргі тәрбиеміздің арқауы – халық педагогикасы. Оның негізі – діл. Осы тәрбие жүйесімен отбасылық тәрбиеге ықпал жасауға

болады. Баланы тәрбиелеуде имандылық тәрбиесінің маңызы ерекше. Мысалы, сәлем беру, амандасу, қоштасу рәсімдері баланы ізгілікке бастайды. Сәлемдесу түрлі-түрлі: «Сәлем бердік», «Ассалаумағаләйкүм», «Сәлеметсіз бе?», «Жақсымысыз?», «Амансыз ба?», «Қалайсың?» т.б. жас ерекшеліктеріне, қоғамға байланысты өзгере береді, қазіргі заманғы уақыттың ұлттық төл мәдениеттің, тәрбиенің, тарихтың талабына сай, мектепте математика, жаратылыстану пәндерінің кейбір тақырыптарын ұлттық этностық тұрғыдан оқушыларға түсіндіру, бүгінгі оқыту мен тәрбие жөніндегі өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Бүгінгі заман талабы – еліміздегі болып жатқан саяси-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени өзгерістерге байланысты жасөспірімдердің тәрбиесіне жаңа тұрғыда қарауды талап етіп отыр. Қазіргі кездегі тәрбиенің басты мақсаты – ұлттық сана сезімі оянған, мәдениетті, рухани ойлау дәрежесі, отансүйгіштік сезімі биік, қоршаған табиғи ортаға, әлеуметтік ортаға икемді, үйлесімді дамыған тұлға қалыптастыру. Тәрбиенің негізгі міндеті қоғамның қажетті талаптарын әрбір баланың борыш, намыс, ождан, қадір-қасиет сияқты сезімдерін биік адамгершілік стимулдарына айналдыру болып табылады. Оқушыға отансүйгіштік тәрбие беруде оқытудың принциптерін және әдіс-тәсілдері мен соңғы технологияларды шебер қолдана білу қажет.

Өткен ғасырдың қай кезеңінде болмасын адамзат перзентінің рухани және материалдық мәдениеті тек қоғам дамуының қозғаушы күші ғана болып қалмай, ұрпақ санасына жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде адами-ізгілік қасиеттерді сіңірудің қайталанбас құралы болып келді. Айтар ойымыздың айқын көрінісі – бүгінгі қоғамдық талаптар мен заң-құжаттар кешегі салт-дәстүрлерден, көрікті қалаларымыздың көне шаһарлардан, мәдениет пен оқу-білімнің діни-рухани және мифологиялық құндылықтардан бастау алғаны нақты дәлел болмақ.

1.3. ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТӘРБИЕЛІК ІЛІМДЕРІ

Әрбір халықтың рухани азығының қайнар бұлағы оның халықтық педагогикасы мен ұлттық салт-дәстүрлері болып табылады. Тән азығы мен жан азығының тепе-теңдігін сақтап, әсіресе жан азығына басым көңіл бөлген халқымыз өміртануды дiттеп, оның философиялық заңдылықтарын терең ұғынған. Жан азығынан мақұрым қалған адамның адамдық қасиеті жойылып, оның айуанға айналатынын ертеден ұғынған халқымыз жан азығынан ең әуелі нәрестеге бесік жыры арқылы әуезді әуенмен беуден бастайды, одансоң жас балдырған жеке сөздерді ұғына бастағанда-ақ, оған жақсымен жаманды ажыратып, түсіндіреді. Ол үшін тақпақ, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, мазақтама, мақал-мәдел үйретіп баланың тілін ширатып, ойын дамытады.

Халқымыздың әдептілік, имандылық, мейірімділік, қайырымдылық, ізеттілік, «ілтпаттылық, қонақжайлық сияқты абыройлы қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл парасатына азық ете білу үшін әрбір тәрбиеші, ұстаз халық педагогикасын, санғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең біліп, тебірене іс-қимыл жасауға тиіс. Ұстаз ұлттық мәдениет үдерістерін өркениетті өмірімен байланыстырып тәлім-тәрбиеге пайдалана білуге міндетті.

Аталмыш мәселелерді шешу біржақты ғана сипат алып қана қоймай, қайта көпшілік қауымның қолдауымен кешенді тұрғыда жүзеге асырылуының тиімді екенін бүгінгі тәжірибелеріміз көрсетіп отыр. Демек, бүгінгі жалынды да дарынды жас, ертеңгі білікті де, ілкімді маман – жас ұрпақ өкілдерінің өз елінің тарихы мен мәдениетін, ұлттық қазыналары мен құндылықтарын, діни-рухани мұраларын қастерлеуге баулитын ұлы істерге үлес қосатын арнаның бірі – халқымыздың ұлттық тәлім-тәрбиелік және этнопсихологиялық мұраларын ізгіліктендіру барша қауымның абыройлы ісі болмақ. Осы ұлы істі қолға алуымыз көптеген

мәселелердің шешілуіне жол салары анық. Бірақ, алға қойған мақсатымызға жету асқан төзімділікті, шығармашыл ізденімпаздықты, ғибратты тәлімгерлікті және ұлттық құндылықтарды сақтаушы және жеткізуші дәнекерлікті талап етері анық. Бұл ұмтылыс ғылыми зерттеуімізде өзекті орын алып келе жатқан көптеген қағидалардың мән-мағынасының заман ренессансына байланысты қайта сарапталуын көздейтіні заңдылық. Оған бүгінге дейін стереотиптік бағыт ұстанған «бала тәрбиесі» деген ұғымның «адам тәрбиесі» деген атауға ұласуы айтарымыздың дәлелі болса керек.

Ұлттық педагогика – әр ұлт өкілінің өзі өмір сүріп отырған ортасындағы табиғат жаратылысының адамдар санасына ұзақ уақыт ықпал етіп, оның психикалық болмысын айқындайтыны туралы қағиданы мойындайтыны рас. Оған халықтың жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие беруде сан ғасырлар бойы жинақталып, сараланып келе жатқан тәжірибелері куә. Күнделікті өмірдегі білім технологиялары барынша модернизацияланып жатқан заманда халық ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерін (ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, аңыз әңгімелер, өлең-тақпақтар т. б) оқу-тәрбие жұмыстарында пайдалану – әлі күнге дейін көптеген ұстаздардың тамаша педагогикалық тәсілдерінің бірі екені рас. Бұл педагогикалық мұра – оқушыларға да, ата-аналарға да ортақ және қажетті де. Халық сан ғасырлар бойы өне бойына жинақтаған діни-рухани және мәдени құндылықтарды өскелең ұрпағының бойына негізінен тәлім-тәрбиелік дәстүрлер арқылы даритынын алдын-ала болжай білген. Адам бойындағы ізгілік, адамгершілік, имандылық, гуманистік және басқа жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген ұлттық мәдени жетістіктері тәлім-тәрбие құралдары арқылы жүзеге асырылғандықтан, біздер аталмыш ғылым саласының пән оқулығы ретінде ұрпақ игілігіне айналғанын қалаймыз

Ұлттық тәлім-тәрбие мәселесі жайлы сөз қозғалғанда, тәрбие теориясы жөніндегі педагогикалық ой-пікірлер мен тұжы-

рымдарға басты назар аударған жөн. Антикалық дәуірде Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит және басқа ғұламалар балалардың танымдық кеңістігінің дамуына білім мен тәрбие құралдарының аса қажет екенін ерекше атаған. Ұлы Дала пайғамбарлары атанған Заратуштра, Көроғұлы, Анақарыс пен Қорқыттың, Әбу Насыр Әл Фараби мен Қайқауыс бабаларымыздың ұрпақ тәрбиесі жөнінде айтқан нақылдары күні бүгінге дейін халық жадында сақтаулы. Тәрбие теориясына байланысты Әл Фарабидың «адамға ең алдымен білім емес, тәрбие беру керектігі» жөніндегі нақыл сөзі кейінгі жылдары баспасөз беттерінде және педагогикалық жиындардағы баяндамаларда жиі айтылуда. Фараби мұраларының бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне берер тағылымдық құндылықтарының мол екені рас. Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлер Антологиясында Әл Фарибидың педагогикалық мұраларының бірінші беттен табылуы – ғұлама ғибратының бүгінгі жастар үшін қаншалықты құнды, қаншалықты қажет екенін аңғартса керек.

Аталмыш ой-тағылымдардан Әл Фарабидың тәрбие теориясына қатысты мәселелердің тек қана баланың жан-жақты дамуына тірек болатын тәрбие тәжірибелерін қалыптастырумен шектелмей, оның жалпы адам тәрбиелеу ізгіліктерінің құралы болу керек деген ғибраттарды кездестіреміз. Фарабидың дүниетанымдық көзқарасы адамзат өркениетінің даму кезеңдерін жете тану қажеттігімен жанасып, аталмыш күрделі құбылысты белгілі бір аймақтың баршаға үлгі ретінде салыстырмалы тұрғыда зерделеп, нәтижесінде өзінің ойын бір қаланың тұрғындарының бақытқа жету жолының түпқазығы білім мен тәрбие құндылықтарында екенін меңзейді.

Оның осы мәселеге қатысты терең мән берген тәлімдік алғышарты – біріншіден әр адам өзін-өзі тануды ерте бастап назар аударып, сол мәселеге байланысты табиғат пен адам ілімдерін үйренуге; екіншіден, аталған қасиеттердің аса жауапты және кез келген адамның қолынан келе бермейтін қиын іс екенін атай

отыра, ол үшін ұстаз бен жол көрсетуші тәлімгердің қажеттігін ескертеді. Мұның өзі бүгінгі педагогикалық зерттеулерде ғалымдардың назарын өзіне аударып отырған жан-жақты дамыған жеке тұлғаны оқыту мен тәрбиелеу және сол мәселелер төңірегінде педагогика ғылымының қол жеткізген тәжірибелері мен шешілмей жатқан тәлім-тәрбиелік проблемалармен жанасатынын айтпақпыз. Келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени, ғылыми өресі озық азамат етіп тәрбиелеу қай кезеңнің де басты мақсаты. Ал ойлы-пайымды, білімді, мәдениетті, іскер жастарды тәрбиелеуді адамзаттың ақыл ойы мен мәдениеттің дамуындағы құнды байлықтың барлығын игере отырып, оны бүгінгі ұрпақтың санасына ұстаздық шеберлікпен біртіндеп сіңіру арқылы ғана жүзеге асыруға болады.

Сондай-ақ, жасөспірімдердің бойында адамгершіліктік қасиеттерді қалыптастыруда мұғалімдердің этнопедагогикалық мәдениеттерінің озық болуының да рөлі орасан зор. Тәрбиенің негізі – ұлттық тәлім-тәрбие екені сөзсіз. Себебі ұлттық салт-дәстүрімізді қайта жаңғыртып, қалпына келтірудің ең таңдаулы жолы жас ұрпаққа өз елінің халықтық педагогикасын оқыту болып табылады. Мұндағы алға қойылып отырған негізгі талаптар – Қазақстан білім беру жүйесінің бүкіләлемдік білім беру кеңістігіне толық енуінің алғашқы ұлттық даму стратегиясын жасап, моделін құру.

Аталмыш гуманистік құндылықтар ортағасырлық ойшыл, ұстаз-абыз Қайқауыс данышпанның «Қабус-нама» (европаша – Кодекс Куманикус) (XI ғ.) еңбегінде ерекше көрініс тапқан. Европада XI-XV ғ.ғ. араб тілінде жазылған ғылыми еңбектер (астрономия, медицина, алгебра, география т. б.) сол дәуірдің ең озық жетекші идеялары және классикалық туындылары ретінде танылғаны тарихтан белгілі. Кітаптағы Қайқауыс ұстаз-абыздың негізгі педагогикалық мақсаты – атасы және немере арасындағы шынайы сүйіспеншілік, терең сезім, рухани сабақтастық, талап және тілек және ұрпақ тағдыры мен тәлімгерлік болжамнама құндылықтарын көреміз.

Кең байтақ Қазақстанның түпкір-түпкірлерінде мекендейтін көпұлтты халықтардың өкілдері, жергілікті жерлерде өздерінің ұлттық-мәдени орталықтарын ашып, өз ұлтының рухани құндылықтарын насихаттауларына, өз ана тілінде оқытылатын мектептер мен балабақшалар ашуларына, сондай-ақ: кітап, газет, журнал, оқулық, пән оқулықтары, балаларға арналған ертегілер мен әңгіме кітаптар, көрнекіліктер және басқа да дүниелерді басып-жазып шығаруларына, теле-радио хабарлары арқылы ана тіліндегі танымдық бағдарламалар көрсетуге жағдай жасалған. Қазақ радиосы арқылы корей, түрік, неміс, ұйғыр тілдерінде тұрақты эфирге шығып тұратын хабарлар жетерлік. Ұлт өкілдерінің ұрпақтарына жан-жақты білім-тәрбие алуларына мүмкіндік туғызылған. Баспасөз беттерінде қазақ мәдениетінің тарихын Орхон-Енисей жазуынан бұрын, II-III ғасырлардан басталатынын айтды.

Осыған негіздей отырып халықтық педагогикалық ой пікірлердің қалыптасу кезеңін үш кезеңге бөлеміз. Бірінші кезең: Педагогикалық ой-пікірлердің алғашқы бастаулары, яғни 5-8 ғасырлардан бергі қазіргі түркі тілдес халықтарының бәріне ортақ қоғамдық сананың алғаш дүниеге келу кезеңі. Бұл кезеңдегі шығармаларға Орхон-Енисей жазбалары, Қорқыт ата тағылымдары жатады. Бұлар жайлы пікірлер бүгіндері көбірек айтылып, жазылып жүр. Отан сүйгіштікке, бауырмалдыққа тәрбиелейтін осынау көнеден жеткен жәдігерліктер бүгінгі күн үшін аса қымбат та құнды дүниелер.

Мысалы Қорқыт ата жырында былай дейді: «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағлым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды. Ананың көңілі балада болар. Жақсы ана үшін бала- екі көздің сыңары, қылсыз балаға ата дәулеттен қайран жоқ,» – дейді. Бұдан біз он бірінші ғасыр бұрынғы Қорқыт ата мен бүгінгі қазақ отбасы арасындағы отбасы қарым-қатынасындағы құрмет сезімін көргендей боламыз. Ал одан да ертерек тарих сахнасында өткен

Иоллыг тегін жырларында былай делінген: Аштықта тоқтықты түсінбейсің. Бір тойсаң аштықты түсінбейсің. Қандай қанағат болмасын, оның халқының арасында пәтуәсіз (жалқау, оңбаған) табылса, онда сол халықтың қанша соры бар десеңізші. Өлімнен ұят күшті.

Егер, сен түркі өз бектеріннен, өз отаныңнан жырақ кетпей, бірге жүрсең, сен өзін де бақытты өмір сүресің, өзіңнің отбасыңда еш нәрседен мұқтаждық көрмейсің. Ержүрек халық – күшті халық... Бізге жеңіс әперген жер – суымыз, Отанымыз деп білу керек, – делінген. Халқымыздың жас ұрпақты отансүйгіштікке, батырлыққа, жеттілікке тәрбиелеуінің түпкі негізі осынау жырлардан бастау алып батырлар жырымен жалғастығын тауып жататыны айқын.

Екінші кезең: Ұшы–қиырсыз далада орта ғасырлардан бастап, Қазақстанның Ресей қоластына кірген кезеңге дейінгі процесс аяқталғанға дейінгі демократиялығы басым тәлімдік ой-пікірлер кезеңі. Бұл кезеңдегі өкілдерге Әл-Фараби, Жүсіп баласағұн, Хас-ходжиб, Махмұд Қашқари, Ахмет Жүйкени, Қожа Ахмет Яссауи, Асан қайғыдан басталған жыраулар дәуірінен Махамбетке дейінгі кезең қамтылады. Бұл кезең нағыз халықтық педагогиканың дамыған, шарықтаған алтын ғасыры болып табылады.

Қазақ ұлтының бүгінгі рухани мәйегі осы кезеңде мызғымастай қалптасқан еді. Осы кезеңнің аса ірі өкілі Әл-Фараби әлемінің екінші ұстазы атанған ұлы тұлға. Әл – Фараби тәрбие жөнінде мынадай ой-пікірлер айтады: «Философияны зерттегісі келетіндер әрекетке және мақсатқа жету жолында талпына беруге тиіс. Әрекетке талпыну білім арқылы жүзеге асады, өйткені білімнің түбі әрекет болып табылады. Ал табиғатты білмейінше білім арқылы мақсатқа жету мүмкін емес, өйткені табиғатты білу біздің түсінігімізге біртабан жақын...» – дейді. Ұстаз жайлы: Ұстаздың мінез-құлқы нормасы мынадай болуы керек: тым қатал да болмауы тиіс, тым ырыққа жыға бермеу керек, өйткені тым

қағалдыққа ұстазды шәкіртке қарсы қояды, ал тым ырыққа көне беру ұстаздың қадірін кетіреді, оның берген сабағы мен оның ғылымына шәкірті селқос қарайтын болады. Ұстаз тарапынан барынша ынталық пен табандылық қажет, өйткені бұлар – жұрттің қандай – тамшысы бейне бір су тәрізді...» – дейді. Әл-Фараби де халық педагогикасының асыл арналарына сүйенген деп айтуға болады.

XI -шы ғасырда өмір сүрген ұлы ғалым Жүсіп Баласағұн Хас Хаджибтың да еңбектерінен халықтық педагогика жайлы пікірлер кездеседі: Шу алқабында орта ғасырларда өмір сүрген ғұлама ғалым «Құтты білік» атты еңбегінде мынадай ой айтады: «Баланың мінез-құлқы жақсы тәрбиеден туындайды. Егер бала ебедейсіз, шамшыл, өкпешіл өскен болса, бұған бәрінен бұрын ата-анасы кінәлі. Отбасы үшін бала – зор қуаныш. Баласыз бақыт жоқ. Егер, бала тәртіпсіз болса оған әкесі кінәлі. Балаңыз өмірден өкінбес үшін оған білім мен кәсіп бер. Үлгілі тәртіптің негізі – білім, әдет дағдыларға қалыптасу, машықтану...» – деген тамаша ойларын қалдырған.

Махмұд Қашқари XI-ғасырда өмір сүрген ғалым. Өзінің ұлы еңбегі «Лұғат ат түрік» жинағында әдеп, тәлім-тәрбие, мораль жайлы тамаша пікірлер қалдырған:

Қонақ кеме ер жігіт,
Құт келді деп ұғады.
Қонақ көрсе жауыздар,
Тігулі үйін жығады
Құрмет қылса халқыңа
Мади даңқың әрқашан
Сақ болғайсың тіліне,
Жақсы сөзден тайсалма – деген сөздер қалдырған.

Үшінші кезең ұлттық педагогиканың, педагогикалық ой-пікірдің кеңес өкіметі жылдарында дамуы. Алайда кейбір этнопедагогтар бұны басқаша топтайды. Белгілі ғалым Қ Жарықбаев

былай дейді: Ұшы- қиырсыз жазира дала тұрғындары өздерінің үлкен тарихында жас ұрпаққа тәрбие берудің бай тәжірибесін жинақтап, өзіндік салт- сана, әдет- ғұрып, дәстүр рәміздерін туғызды. Бұлар халық бұқарасының жөн- жобаларының, іс-әрекеттерінің қоғамдық ортада қалыптасқан нормалары мен принциптерінің көріністері еді.

Дала тұрғындары өздері өмір сүрген органың әлеуметтік – экономикалық жағдайына, мәдениеті мен тарихына орайлас жас буынға тәлім – тәрбие берудің басқа жұртта қайталанбайтын талап тілектерін дүниеге әкелді. мәселен, жас ұрпақты тәрбиелеудің жалпыға ортақ моральдық-психологиялық нормасын белгіленді, оның мәні сегіз қырлы, бір сырлы дегеннақыл сөзден жақсы байқалады.

Дала тұрғындарына биік моральдық талаптар қойылды, солардың ең бастылары: көшпелі мал шаруашылығының тетіктерін жете игеру; еңбексүйгіштік пен төзімділік; ел намысын қорғаудағы жауапкершілік; ата тегін ардақтау; сөз асылын қастерлеу; тапқырлық пен алғырлық ат құлағында ойнау; ата салтын бұзбау(жасы үлкенді сыйлау, құдайы қонақтың меселін қайтармау, көрші хақын жемеу; т.б.) – деп анықтап кетеді.

Халық педагогикасының өмірімізге дендеп қолданыс тауып жатқанына соңғы кезеңдердегі оқу процессі куә. Әр жердегі мектептерде өз тәжірибелерін жинақтап, қорытындылар әзірлеп, баспа бетіне ұсынып жатқан ұстаздардың да еңбектерін назарға ала кеткеніміз жөн болмақ. Оқушылардың отансүйгіштік тәрбиесі негізінен, төмен және орташа деңгейде қалыптасқанын тәжірибе барысында анықтадық. Біздіңше бұл мынадай себептерге байланысты: Жалпы білім беретін мектеп жұмысында патриоттық тәрбие беру мәселесіне лайықты баға берілмейді. Мұғалімдер сабақ өткізуде қазақ этнопедагогикасының мүмкіндіктерін толық пайдаланбайды. Бұл кемшіліктер жойылса, отансүйгіштік тәрбиені мақсатты түрде жүргізуге болады.

Ғылыми әдебиеттерге үңілсек, халықтық педагогика өскелең ұрпақтың еркіне, сезіміне, санасына әсер етудің тасып жатқан

мүмкіндіктері бар екен. Мәселен сенім көрсету, сыйыну, игілік тілеу, жаттығу үйрету, бата беру, тілек тілеу, сәлем беру, тиым салу, өсиет, айыптау, кінәлеу, т.б. олардың көпшілігі классикалық педагогиканың қазынасына енген. Ал кейбіреулері ескірген әрі әсерсіз саналады. Оларға қарғыс, ұрып-соғу, ұрсу, қорқыту, үгіттеу, т.б. жатады. Біздіңше халық педагогикасының әсерлі әдіс-тәсілдерін сауатты пайдалану оқушының отансүйгіштік сезімін қалыптастыру жөніндегі педагогикалық үдерісті жандандырудың бір шарты бола алады». Көптеген педагог ғалымдардың, ұстаздардың еңбектерінен түйілетін қорытынды мынадай.

Яғни, халықтық педагогиканы пайдаланғанда мынадай шарттарды ескеру қажет: Мектеп басшылығы, сынып жетекшілері тұрғысынан байсалды қараса, оларды ара-тұра емес, жоспарлы түрде күнделікті пайдаланса: Оқу жылының басында тәрбие жұмысының жалпы мектептік жоспарында сынып жетекшілері, ұзартылған күн тобының тәрбиешілері және ертеңгіліктер мен кештер өткізетін пән мұғалімдері халықтық педагогиканың элементтерін өз жоспарына міндетті түрде енгізсе; Мектеп әкімшілігі, тәрбие жұмысы жөніндегі меңгеруші, сынып жетекшілердің, мұғалімдердің, оқушылардың отансүйгіштік сезімдерін қалыптастырып, дамыту мақсатында тәрбие жоспарларына халықтық педагогика элементтерін енгізуді үнемі қадағаласа; «Бұл арада білім департаментінің, мектеп әкімшілігінің, педагогтардың, ата-аналардың үйлесімді қимылы болуы керек. Мектепте оқу-тәрбиенің қырларын жақсарту нәтиже бермейді, сондықтан әңгіме жалпы білім беретін мектептің біртұтас педагогикалық үдерісінің логикалық жүйесінде қаралуы тиіс» (Е. Балтабай)

Әр жасөспірімнің қалыптасып дамуында өзі күнбе-күн өмірден сезінетін, еститін, көретін заттары мен құбылыстары, оқиғалары үлкен орын алады. Соның негізгісі – қазақтың халық педагогикасы. Қазақ халқының сан ғасырлар бойы жинақтаған мол тәжірибесі, танымдық мұрасы, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, аңыз-ертегілері, жұмбақ, мақал-мәтел, өлең-жырлары, ұлттық ойын-

дар ерекше тәрбиелік мәні бар баға жетпес асыл қазына екендігі жоғарыда айтылды. Халық педагогикасы ең әуелі мектептен, балабақшадан басталатындықтан бұл мәселе жан-жақты талданылғанына, қаншама диссертациялар қабылданғанына, үкіметтің мемлекеттік қаулылар шығып жақанына келтірілген мысалдар арқылы жеткізіліп отыр. Осы ретте этнопедагогиканың негізгі элементтері қай пәндерде баса жүргізіліп келеді дегенге келетін болсақ – математика, әдебиет, биология, еңбек сабақтарында халықтық педагогика: ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тиімді падаланылуда. Халық педагогикасы жайлы әр пәндер бойынша зерттелуі де қарқынды жүргізіліп жатқандығы байқалады.

Халықтық педагогика мәселесіне байланысты ой қозғағанда Қорқыттың ұлттық педагогикаға байланысты қағидаларын, Абайдың дана сөздерін, Ы. Алтынсарин мен А. Байтұрсыновтың педагогикалық идеяларына сүйенбей өте алмаймыз. Жұмабаев Мағжанның «Педагогика» оқулығында оқытудың білімдік және тәрбиелік мақсатын ұлттық тәрбиеге негіздегенде ғана оның сапалы білім беріп, жастардың санасын көтеруге жәрдемі тиетіндігін айтады. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде кеменгер де ойшыл ақын Шәкәрім Құдайбердиевтің шығармаларында халықтың бай дәстүрі жете сипатталады. Д. Әшімханның «Бес арыс» еңбегінде айтылатын ұлы орыстар еңбектеріне шолу жасар болсақ, қай-қайсысы да балаға тәрбие беруде, олардың білімін кеңейтіп, көзқарасын қалыптастыруда ұлттық тәлім тәрбиенің, әдет-ғұрыптың алар орнын баса көрсеткен. Бұл ғалымдар қазақ халқының болашағы – жастарды жан-жақты дамыту үшін нені оқыту, қалай оқыту керктігін айта келіп, берілетін білімді ұлттық педагогикаға негіздеу арқылы олардың бойында халықтың рухани байлығын сіңіруге болатындығын дәлелдейді

Президентіміз Н. Ә. Назарбаев: «Біз демократия мен нарықтың экономиканы принципті түрде жақтаймыз. Алайда әр қоғамның өз ерекшелігі бар, ол қалайда ескерілуі тиіс қайталанбас этномәдениетке, діни тарихи қасиеттерге ие. Ал енді кім мұны түсібесе,

кімде-кім етжакындық және рухани тұрғыда өз халқының мәдени кейіпінде болмаса, онда ол өзінің тамырын ғана жоғалтып қана қоймайды, сонымен бірге одан кез келген басқа мәдениетте теріс айналады. Бұл тура мағынасындағы да, оның агрессияшыл көрінісі тұрғысындағы да мәңгүрттіке бастайтын тура жол» деп этнопедагогика этномәдениет жайлы пікірін айтқан болатын. Бүкіл әлем қазір жаһандану дәуіріне еніп келеді. Осынау біріңғай супермәдениетке негізделген ғаламат ағында ұлттық бет-бейнесі айқындалмаған халықтың педагогикасы дамымаған мемлекеттер ықпалды идеология ағымына кету қаупі барын ғылымдар, саясатшылар айтып сактандырып жатқаны белгілі.

Бүгінгі таңда әрбір жас ұрпақ өкілінің өзінің қайталанбас тұлға екенін, өз ретінде өне бойындағы ерекше қасиеттерді сезе біліп, қажет жағдайда сол мүмкіндіктердің ашылуына барынша күш салып тырысатын көрінісі анық байқалады. Мұндай киелі сезім – тәуелсіздік бесігінде тербеліп өскен еркін ұрпақтың санасында қалыптасатыны рас. Ұясынан қанаттанып ұшқан мұзбалактың қиыр көкте қайтіп қанат самғау керектігін үйретуі анық көрінетіні белгілі. Сол сияқты білім ордасындағы болашақ маман иелері де институт қабырғасында ұлттық тәлім-тәрбие және этнопсихология пәні бойынша дәріс алуы бір жағынан қажет болса, екіншіден өлшеулі бір кезең іспеттес.

Сондықтан, бүгінгі ғалым-ұстаздардың негізгі жігері – жас ұрпақтың санасына жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде ізгілік, ұлттық намыс және шынайы адами қасиеттерді сіңіруге арналғаны нақ. Халқымыздың сан ғасырлар бойы жинақтап келген тәлім-тәрбиелік, рухани-танымдық және этнопсихологиялық мұраларын республикамыздың білім ордаларында кеңінен ендіріп, оны оқу-тәрбие және дидактикалық талаптарға айналдыру – жоғарыда аталған маңызды мақсаттардың іс жүзіне асырылуына септігін тигізеді деген сенімдеміз. Бала тәрбиесінің оңай еместігін, оған екінің бірі бара бермейтіндігін, екінің бірі нағыз ұстаз, нағыз тәрбиеші бола алмайтындығын жазады. «Тұрмыста

түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұңғыық теңізін күшті ақыл-қайратпен кеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі бола алатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару, баланы мұндай адам қыла алу үшін тәрбиеші бар күшін, бар білімін жұмсап, жалықпай, шаршамай үйрете білу керек», – дейді педагог Мағжан Жұмабаев.

М. Жұмабаев оқушы-жастарды әрдайым, ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке тәрбиелеудің маңызын көтеріп отырған. Бүгінгі таңда, жастарға тәрбие беруде маңызды идеологиялық міндеттің бірі, Отансүйгіштікке тәрбиелеу. Бұл істе басқа елдердің жақсы тәжірибелерін ескеріп, жастарды Отан сүю ісіне тәрбиелеуде оны үнемі пайдаланып отырудың маңызы зор. Мәселен, Жапония жұрты өзінің Жапон аралының азаматы екенін үнемі айтып, мақтан тұтады. Олар үшін Ямаго аралы – дүниедегі жердің ең асылы, шұрайлысы. Ал американдықтар өзінің Америка азаматы екендігін зор мақтаныш сезіммен атайды. Мектептер мен жоғары оқу орындарындағы сабақ, өндіріс орындарындағы жұмыс ән-ұранын айтумен басталады. Бұл жастардың сана-сезіміне ұлттық рухты сіңірудің бірден-бір жолы болып саналады. Біз де Жапония, АҚШ т.б. елдердің жақсы дәстүрлерінен үйреніп, оқушы жастарды еліміздің Туын, Елтаңбасын, Әнұранын қастерлеуге үйретуіміз керек. Бұл салада әлі де болса іске аспай жатқан жұмыстар, шаралар көп.

Мағжанның ілімі ол: күнделікті өмірдегі білім технологиялары барынша модернизацияланып жатқан заманда халық ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерін (ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, аңыз әңгімелер, өлең-такпақтар т. б) оқу-тәрбие жұмыстарында пайдалану болып табылады. Бұл педагогикалық мұра – оқушыларға да, ата-аналарға да ортақ және қажетті де. Халық сан ғасырлар бойы өне бойына жинақтаған діни-рухани және мәдени құндылықтарды өскелең ұрпағының бойына негізінен тәлім-тәрбиелік дәстүрлер арқылы даритынын алдын-ала болжай білген.

Осы орайда Мағжанда тәрбие мәселесіне көп көңіл бөлгендердің бірі.

«Педагогика» оқулығында, оқушыларды тәрбиелеудің нақты жолдарын ұсынуы, оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасы, жалпы бала маңындағы адамдардың қандай болуы керектігін сипаттайды.

Бүгінгі ғылым мен техниканың дамыған заманының өзінде, өткенге бет бұрып, М. Жұмабаев сынды педагог-ұстаздардың осы бағытта айтқан идеяларын қазіргі оқу-тәрбие үрдісінде кеңінен пайдалануға әбден болады.

Ұлтжандылық пен отансүйгіштікті оқушылар бойына құрғақ ағыздармен қалыптастыру мүмкін емес. Оны тек қана елін-жерін қасық қаны қалғанша қорғап өткен от жүректі бабалар рухында ғана тәрбиелеуге болады. Оқушы-жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу мақсатында, М. Жұмабаевтың тәрбие туралы кейбір ілімдерін бөліп көрсетуді жөн көрдік.

М. Жұмабаевтың тәрбие туралы тағылымдарынан:

1. Тәрбие төрт түрлі:

Дене тәрбиесі

Ақыл тәрбиесі

Сұлулық тәрбиесі

Құлық тәрбиесі

Балам адам болсын деген ата-ана осы 4 тәрбиені дұрыс орындасын...

2. Тәрбиеден мақсұт адамды, һәм сол адамның ұлтын, асса барлық адамзат дүниесін бақытты қылу...

3. Бала тәрбиесі бір өнер, болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер...

4. Тәрбиеден мақсұт баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес. Келешек өз заманына лайық қылып шығару...

5. Әрбір тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі.

...Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті.

6. Ата-ана жас баланы тәрбие қылғанда күшінің көбін баланың дене тәрбиесіне жұмсауға міндетті.

7. Дене тәрбиесіне жеңіл қарауға болмайды.

8. Баланы таба білсең, ерінбей дұрыс баға біл.

9. Қазақ баласының ауру болуы, көбінесе осы талғамай тамақ жегеннен болады...

10. Қазақ қатыны! Өзінде өзіңнің қастығын болмаса, балаңның аузын астан алмай, аспен ұрып жығып, болмаса тамақ бермей, аштан қатырып, талдырып ұйықтатып бала асырауыңды қой. Тамақты тертіппен берсең, балаңның дені сау болады.

11. Тамақты тәртіппен ішіп үйренген баланың мінезі де дұрыс болады.

12. Қазақ әйелі! Балаңда қасың болмаса тәрбетпе баланы.

13. Бесік – баланың жататын орны. Естен тандырып, талдыратын орны емес.

14. Адам баласы мал баласы емес, баланы жақсылап бағу керек.

15. Балам мешел болмасын десең, балаңды дұрыс күт...

16. Адамның өзін – өзі, яғни, өз қатесін өзі көре білуі оның жанының иделға, қасиетті қияға ұмтылатын мінезі барлығын көрсетеді.

17. Балаға насыбай атқызуға, шылым тартқызуға жарамайды.

18. Балаға алкоголь, яғни мас қылатын арақ тұқымды нәрсені ішкізудің дұрыс еместігі өз-өзінен белгілі тұр...

19. ...«Жасында қалжың болсаң, өскенде мылжың боларсың» – деген мақала ып-ырас...

20. Жас балаларды жиі – жиі жұмыссыз шынықтыру керек.

21. Баланы ең қажытатын нәрсе – тек отыру.

22. Баланы шынықтыру дегенде оны таза ауада ойнату, таза ауада гимнастика жасату деп ұғу керек.

23. ...Ақыл, ішкі сезім, қайрат үшеуін бірдей тең тәрбие қылу – тәрбиешінің міндеті.

24. Бір адамның осы үш тал жан көріністері тең болмай, біреуі таразының басын билеп кетсе, ол адам бақытты болмақ емес.

25. Сурет салу баланың көру сезімін ұлғайту үстіне әдемілік сезімін де ұлғайтады...

26. Баланың есту сезіміне аса көп әсер беретін – бесік жыры.

27. Баланы қолына алған, баланың бесігі жанына келген ана аузына тас салғандай үндемей отырмасын. Жырлай берсін.

28. Жас балаға қазақтың «әлди-әлди, ақ бөпем» деп басталатын ескі бесік жырын жырлау керек. Бұл жырдың күйі де, сөзі де тетті...

29. ...Баланың еті жақсы өсіп, берік болсын деген тәрбиеші баланы ойыннан қыспау керек...

30. Қазақтың неше түрлі ырымдары қате ұғынудан туған. Тәрбиеші баланы осы қатеден, яғни ырымшыл болудан сақтау керек.

31. Баланың ойынына үлкен адам кіріссе, балаға ойынның қызығы бітеді. Ойын – баланың өз ісі. Баланың ойынына кірісуші болма.

32. ...Тәрбиеші баланың дұрыс ойлап, үйренуіне көп күш жұмсау керек.

33. Тәрбиеші баланың ойын жетектемесе, бала ұғымды, хукімді теріс жасауға, қате ой шығаруға үйреніп кетеді. Мұндай бала тар ойлы, соқыр сенгіш, ырымшыл адам болып шығады.

34. Тілсіз ұлт – тілінен айырылған ұлт, дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу.

35. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді.

36. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті.

37. Қазақтың сар даласы кең, тілі де бай.

38. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ.

39. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты төрден орын алмақшы.

40. Бала тілінің дұрыс өркендеуінің бірінші шарты, балаға сөзді бұзып сөйлемеу керек.

41. Балаға ұқпайтын жат сөз үйретпеу керек.

42. Баланы ешбір уақыт сөзден тыймау керек.

43. Баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын мектеп.

44. Ата-ана қатал болса, бала да қатал.

45. Ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ.

46. Баланың маңайындағы адам дұрыс мінезді болу керек.

47. Баланы ұру, соғу ісі адамшылыққа ұнамайтын іс.

48. Ұрылып, соғылып тәрбие қылынған бала жанының бар жақсы мінездерінен, ақылынан, есінен айырылып, миғұла болады.

49. Өтірік айтқан адамның сенімі кетеді, ұрлық қылған адамның қадірі кетеді.

50. Білімі, тәрбиесі, мінезіне қарай әр адамның ұялуы да әртүрлі болады.

51. ...Білімсіз адам айылын жимайтын істен, білімді адам, ұялып өліп қалады...

52. Ұялу оңай нәрсе емес.

53. Адамға ұялудан қатты жаза жоқ.

54. Баланың өзін мақтама, ісін мақта.

55. Бір шәкірті, бір баланы мақтау басқа балалардың рухын түсіреді, ынтасын өлтіреді.

56. Жақсы оқуы, дұрыс құлқы үшін шәкірттерге сый беру..., үлестіру тіпті дұрыс емес...

57. Мұғалімнің шеберлігі өзі білген білімінің бәрін балаға тез білдіру де емес, еппен, жинақты, жігерлі, қызықты болуға тиісті...

58. Тәрбиешінің міндеті балада искусствоның қандай-қандай түріне ынта бар екенін тауып, сол ынтасын, сол түр туғызатын сұлулық сезімдерін өркендету.

59. Баланың маңайындағы жүрген адамдар ретті, тәртіпті, таза болуға міндетті.

60. Тазалыққа үйренген бала, таза болады.

61. Баланың маңайындағы сөйленетін сөздер де әдепті, сұлу болуға тиісті.

62. Баланың маңайындағы адамдардың жүріс-тұрыстары да әдепті, сұлу болуға тиісті.

63. Қазақ! Жұртқа күлкі болмаймын десең... баланды сұлу, сымбатты қылып өсір.

64. Топас адам – тірі өлік...

65. Адамның шын мағынасы мен адам болуы үшін өзін сүюі, жақындарын сүюмен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүюі шарт.

66. Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халық пайдасы жолында құрбан бола білсін.

67. ...Баланың жаратылысы табиғатты тілейтін нәрседен баланы тыю дұрыс емес.

68. Тәрбиеші мен баланың арасы өте жақын болуға тиісті.

69. Бала тәрбиешіні мұның тарқата алғандай, қуанышына ортақтаса алғандай, сырын шеше алғандай досым деп білсін.

70. Есте болу керек, арыстан айға шапса, мерт болмақты, өтпес жарлық бойға қорлық болмақты.

71. Тәрбиеші бар баланың барлық ісін тізгіндей бермей, әрбір істе балаға ерік берсін.

72. Баланы ылғи тізгіндеуден сақтау керек.

73. Бала нашарлыққа бір әдеттеніп қалса, оны қайта түзету оңай еместігі есте болу керек.

74. Балада берік хәм дұрыс мінез пайда болу үшін тәрбиеші мынау негізгі 2 шартты орындау керек:

1) Баланың өз қолынан келетін іске балаға толық ерік беру...
Өз қолынан келмейтін істе ғана тәрбиеші көмек көрсетіп жіберуге міндетті.

2) Баланы құбылмайтын, ұсақтықпен, қажытпайтын... тәртіпке бағындыру керек.

Балалны еркіне жіберу оны ерлікке, батырлыққа үйретсе, темір тәртіпке бағындыру оны шыдамдылыққа, табындылыққа үйретеді.

Баланы тіпті еркіне жібермеу оны жасқаншақ, жасық, қорқақ қылады. Ал, тіпті тізгінсіз қоя беру, ләм-мим демей оның бар еркілігін орындай беру баланы бейбастақ, ессіз тентек қылып шығарады.

76. Тәрбиеші тиянақты болса, бала оның тиянақтығына еліктейді. Тәрбиеші тиянақсыз болса, бала оның тиянақсыздығына еліктейді.

77. Ерінбей, жалықпай балаға әрбір істің себебін ұқтыра беру керек. Мәні-жайын ұқтырмай құр бұйрық беруші адам тәрбиеші емес.

78. ...Баланы өз күшіне өзін сендіріп үйрету керек. Қолыңнан түк келмейді дей берсең, бала жасқаншақ, жалтақ болып қалады.

79. Балаға тәрбиені өзінің шамасына, жаратылысына қарай беру керек.

80. Тәрбие деген баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Баланы тәрбие қылу тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару деген сөз.

81. Баланың өзін мақтама, ісін мақта.

82. Тәрбиеші баланың қаһарлы кожасы болмасын, жұмсақ жолдасы болсын.

Қаласа өзін, асса барлық адам баласын адам жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз. Тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұңғық теңізін қалың қайратпен кеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, қысқасы адамзат дүниесінің керек бір мүшесі болатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару. Баланы мұндай адам қылу үшін тәрбиеші бар күшін, бар білімін шаршамай үйрете білу керек...

Мағжанның өлең жолдарымен айтқан тәлімдік ілімдері:

Айтар сөзім мінекей,
Аласұрған көңілге:
Оқу оқы, өнер қу
Басқалардан түніл де!

Жұрттың қамын көп ойла,
Уайым – қайғы жеп ойла!
Артта қалған сорлы жұрт
Алға бассын деп ойла.

Басқа жұрт – көкке асып жатыр,
Кілтін де өнер-білім ашып жатыр.
Бірі ай, бірі жұлдыз, бірі күн боп,
Жалтылдап көктем нұрын шашып жатыр.

Таласып өнер-білім алып жатыр,
Күнбе-күн алға қарай барып жатыр.
От жегіп, көкте ұшып, суда жүзіп,
Теңірінің рахыметіне жарып жатыр

Біреулер оқып төре болып жатыр,
Шен алып, бақыт құсы қонып жатыр.
Ұмытып өзін-өзі бұл сабаздар
Жұртына қарсы таяқ соғып жатыр.

Қозғал, қазақ, білім іздер кез келді,
Қылыш алып «надандық» саған кезенді.
Шетке лактыр, тымақтай алып, елден қу,
Ертелі кеш басыңа мініп езгенді.

Кітап әпер, оқысын балаң қолына
Малды аяма оқу-білім жолына

Өнер алып басқалармен қатар бол,
Қосыл бірдей адамзаттың тобына!

Жетті енді қам жер мезгіл, жатпа бекер,
Ойламау келешекте түпке жетер.
Надандық қоршап алған тұс-тұс жақтан,
Жан қорқып, дене тітіркеп есің кетер.

Кел, казак, қолдағыдан құр қалмайық,
Отырмайық жиылып, оңдалайық.
Мың жылғы өткен қумай ата заңды,
Өнерден кеш қалмайық, ойланайық.

Жастық – алтын,
Құрып қал салтын
Салты оның – үйрену!
Өнер қуып,
Бел бекем буып,
Надандықтан жирену!
Тұрма, қарғам, ұмтыл!
Аты өшкірден құтыл!

Қарағым, оқу оқы, босқа жүрме!
Ойынға, құр қаларсын, көңіл бөлме.
Оқымай, ойын қуған балаларға
Жолама, шақырса да қасына ерме!
Кідірме, аялдама, алға ұмтыл.

2 ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ХХ-ШЫ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҒARTУШЫЛЫҚ ҒЛІМДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

2.1. Қазақ зиялыларының ағартушылық- педагогикалық ой- пікірлерінің қалыптасуы

Екі ғасыр тоғысындағы аумалы-төкпелі дәуір мен саяси оқиғалар қазақ ұлтының арасынан өз саяси қайраткерлерін шығарды. Бұл зиялылар өздерінің бар ғұмырын өз елі мен халқының бақытына арнап, сол жолда құрбан болды. Заңсыздық пен дөрекілік қанат жайды. Ұлтты бір-біріне айдап салу, қарсы қою, реті келсе жанжалдастырып отыруды басты құралына айналдырған болатын. Мәселен, Ресейдің әйел патшайымы 2-Екатерина, Орынбор генерал – губернаторына жолдаған нұсқау бұйрығында:

«1. Қырғыз-қазақ халқының бір ру басшыларын екінші ру басшыларына араз етіп, бірімен-бірін қас етіп, бірінің етін бірі жеуге себеп болыңыз.

2. Сұлтанدارын бірімен-бірін араз қылып, бірімен-бірін иттей тартыстырып, бірінің етін бірі жеуге себеп қылардай іс қылыңыз.

3 Қырғыз-қазақтың басшы адамдарын сұлтандаларымен араз қылып, сұлтандаларын өз қол астындағы ақсақал адмдармен араз қылыңыз. Арасына от түскен уақытта жанып кетердей көкір-сөкір даярлай беріңіз.»-деп сол кезге тән сұрқия саясат жүргізеді.

Кенестік дәуірде жарық көрген қазақ энциклопедиясы ұлы державалық идеологияға сасай, Қазақстанның Ресейге қосылуын ұлы орыс халқының мейман достық қасиетімен түсіндірмек болды. Мысалы, ҚССР-ның энциклопедиялық қысқаша 1-ші томында: «Обладая огромной территорией, неиссякаемыми природными богатствами, гениальный и великодушный русский народ, часто ценой больших жертв и лишений приходил на помощь соседним народам...» – деп жазылған. Шындығында, қазақ жерін отарлау Ресей үкіметінің «мейірбандық» қасиетіне байланысты

емес еді. Бұл саясат шын мәнінде жыртқыштық айла-әрекеттермен жүргізіліп, соның нәтижесінде халқымыз талай қырғынға ұшырады. Ресей отаршылдары табиғи байлықты иемденіп қана қоймай, қазақтарды рухани жағынан да отарлады, оларды тілінен, дінінен, ділінен біртіндеп айыру саясатын жүзеге асыра бастады.

Тәуелсіз елімізде оқушы-жастарды бүгінгі күн талабына сай ұлттық тәлім- тәрбие беруде халқымыздың бай мәдени мұраларын, педагогикалық ой- пікірлерін, жинақталған ұлттық құндылықтарды зерттеп, жүйелеп, оқу орындарының оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың маңызы зор. Осы бағытта қазіргі бәсекеге қабілетті жас өспірімдерді тәрбиелеу, ұлт тұрмыс-тіршілігін өркендетуші сапалы да салауатты, ұлтжанды, мәдени-ғылыми ой-өрістері кең ұрпақ өсіру-қоғам алдында тұрған басты міндет. Әрбір қоғам өзінің даму барысындағы зиялы қайраткерлердің педагогикалық ақыл-ойын, тәрбиелік тәжірибесін зерделеп, заман талаптарына сай жетілдіріп пайдаланып отырған.

Қазақ тарихының даму кезеңдерінен, ежелгі дәуірлерден жеткен әдебиеті мен тарихында, мәдениетінде ақын-жыраулардың өлең-жыр, толғауларында, ғылыми педагогиканың бастауы деп санайтын ортағасырлық ұлы ойшылдар Әл. Фараби, А. Иассауи, М. Қашқари, Ж. Баласағұн т.б. тарихи- педагогикалық мұраларындағы педагогикалық ой-пікірлері ұлттық тәлім- тәрбиенің мазмұнын кеңейтіп, жас ұрпақтың елжандылыққа, имандылық рухта тәрбиелеуде тірек болуда. Бұл тәлім-тәрбиелік идеялар ХІХ- ғасырда Ыбырай, Шоқан, Абай сияқты ағартушылардың ойлары мен қазақ халқының тәлім-тәрбиелік құндылықтарын жаңа деңгейге көтерді.

Жоғарыда аталған ғұламалардың жасөспірімдер тәрбиелеудегі озық педагогикалық ой-пікірлерін одан әрі дамытушы, кешегі Алашорда қайраткерлері болған А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов т.б. белгілі қоғам қайраткерлері әрі қарай жалғастырып, қазақ

мектептері оқу-тәрбие көлемін ұлттық тәлім-тәрбие мазмұнымен толықтырды.

XIX-шы ғасырдың аяқ шені мен XX-ғасырдың бас кезі Россия топырағына жаңа бір елеулі өзгеріс әкелді. Орыс капитализмі өзінің даму жолындағы ең жоғары сатысы-империализмге көтерілді. Осыған орай Россия империясының отары болып келген елдерге ол ықпалын бұрынғысынан анағұрлым күшейте түсіп, енді тек қана заттай бұйымдарын өткізу, яғни сауда-саттықты жабайы түрде жүргізуді қанағат етпей, қазақстан тәрізді киыр шеттегі бай өлкелерде өндіріс орындарын құру ісін жедел қолға алды.

Ертеден қазақ жеріне көз тіккен, қызығып қараған-отаршылар бұл қасіретті дертті біртіндеп енгізді, оның ел ішіне дендеп кіруіне жағдай жасады. Стратегиялық саясатты жүзеге асыруда отаршылдар біртіндеп, жоспарлы түрде қимылдады. 1822-1867 жылдары бірте-бірте аға сұлтандық, сұлтан- правительдік жүйе өмірге келді. қазақтың шұрайлы жерлеріне ішкі Ресейден келген босқындар қоныс тепті. Солар арқылы қазақ арасына басқыншы елдің дәстүр-салты күштеп енгізіле бастады. Бұдан кейін 1868 жылы қазақ даласы облыстарға, уездерге, болыстарға, ауылға бөлінді де, сатылы бағындыру жүйесіне негізделген мемлекет аппараты пайда болды. Міне, осындай қисынсыз саясат елдің тұтастығына жік салды, ынтымық-бірлігіне арқау түсірді.

Патша үкіметі озбырлық пен өктемдік үстіне ұлт араздығын қоздыру саясаты арқылы, Россиядағы көп ұлтты елдерді өзіне бағындырып ұстамақ болды. Өйткені, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қазақ даласы жаңа тұрпатты мемлекет құруға қадам жасады. Ал оның жемісті дамуына барынша ат салысып, ана тілінде тұңғыш оқулықтар жазып, қазақ ғылымының қалыптасып дамуына, отандық мәдениетіміздің ілгерілеуіне барынша ат салысқан бір топ қазақ зиялылары, сталиндік тоталитарлық режимнің қысымына ілінді. «Біз, – деп атап көрсетті Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев, – өз тарихымыз-

ды өзгелер тұрмақ өзімізге де толық таныта алмай келе жатқан ұрпақпыз. Зерттемесек, жазбасак, жарияламасақ кім не таниды?...».

XX-шы ғасырдың бірінші жартысында еліміздің ішкі жағдайына ірілі-уақты оқиғалар болды. Оның ішіндегі ең бастысы-1905 жылғы буржуазиялық-демокариялық төңкеріс пен 1917 жылғы ақпан, қазан төңкерістері еді. 1917 жылы ақпанда өкімет басынан келген Уақытша үкіметтің халыққа қарсы бағытталған саясаты, сондай-ақ қазақ өлкесіне Ресейден ағылған ақ гвардияшылардың елді талан-таражға түсіруі Қазақстан экономикасына көп зиянын тигізді. Өнеркәсіп өнімінің көлемі өте төмендеп кетті. Азық-түлік пен ең қажетті заттардың тапшылығы қатты білінді, қағаз ақшаның құны құлдырады. 20-жылдары елімізде шаруашылықтың қай саласы болмасын соғыс мұқтажына бағытталып, елде электр станцияларын салу, көмір, мұнай, шойын, болат өндіруді қолға алу, жер тыңайтқыштарын өндіру, оны суландыру, тағы да басқа агротехникалық жұмыстарды жүргізу шаралары аса қажет болды.

XX-шы ғасырдың 20-30 жылдары қазақ халқының басынан өткізген ең бір қарама-қайшылықты, қасіретті тарихи кезең болды. Республикада үлкен өзгерістер жүргізілді. Қазақ АКСР территориясы межеленіп, бекітілді. Қазақ зиялыларын көп жылдар бойы толғандырып келген мәселелердің бірі-көшпелі және жартылай көшпелі халықты отырықшыландыру жедел қарқынмен болсада жүзеге асырылды. Қазақ елінің экономикалық, саяси-элеуметтік жағдайы үлкен өзгерістерге ұшырады. Қаладағы өндіріс пен кәсіпорындардың дамуы, темір жол жүйесінің келуі далаға капиталдың ағылуын күшейтті. Сауда-саттықтың өріс алуы Ресейдің ірі қалаларын Қазақ жерінде ашылған жәрмеңкелерімен байланыстыра түсті. Қазақ кедейлері отырықшылыққа көше бастады. Осы тұста қазақ даласын басқарудың жаңа жүйесі толық күшіне енді.

XX-шы ғасырдың басы Ресейде ірі-ірі тарихи оқиғаларға жол ашты. Ресейдің имперализмге өтуі оны революциялық қозғалыс-

ның орталығына айналдырды. Оған себеп болған жұмысшыларды қанаудың шегіне жетуі, шаруалардың қайыршылануы еді. Өлкенің шет аймақтарында тұратын қараңғы халықтың хал-жағдайы бұдан да ауыр еді. Ресейде өтіп жатқан барлық оқиғалар қазақ еліне де өз әсерін тигізді. ХХ-шы ғасырдың басында қазақ даласында ұлт-азаттық қозғалыстармен қатар түрлі саяси-идеялық бағыттар да кең өріс алды. Мұның негізгі себебі – жергілікті халық мүддесімен санасуды мүлде қойған патша шенеуніктерінің зорлығы, қоныс аударушылардың келуімен байланысты елдің ата-қонысынан айрылуы, халықты орыстандыру саясатының ашықтан-ашық сипат алуы болды. 1929-1930 жылдарда Қазақстанға қоныс аудару ісінің жаңа кезеңі болды. Кеңестік билік қоныс аудару ісін жеделдетуді жоспарлады. 1928-1933 бесжылдық жоспарында қоныс аударуды жеделтеу аудандары ірі аймақтарға бекітілді. 1926-1933 жылдар кезеңінде Ф. Голощекиннің «Қазақстандағы кіші Қазан төңкерісі» жүзеге асырылды.

Оның мәнісі: ұжымдастырамын деп малын, жерін, дүние-мүлкін тәркілеген соң қудалау, жер аудару, соттау, ату, асу болатын. Қазақ даласында «киіз үйден қала орнату» саясаты жетті. «Кіші қазан» төңкерісін патшалық Ресейдің отары болған, қоғамдық дамуда мешеу қалған құйыртқы саясат еді. Сөйтіп, ол көздеген мақсатына жетті де. Тілі, діні, салт-санасы ғасырлар бойы өсіп, өніп кележатқан тұтас бір халыққа ойына келгенін істеп, тағдырын тәлкек етіп, тоздырып жіберді. Бұл бағыт жергілікті халыққа қарсы жасаған, азап әкелген, соңы зұлматқа ұласқан әртүрлі науқандар арқылы жүргізілді. Соның салдарынан оларға бұрын-соңды жасалмаған зорлық жасалып, Кеңес өкіметінің өз беделіне нұқсан келтіретін, адамгершілікке сыймайтын заңсыз әрекеттерге жол берілді. Бұл бағыт жергілікті халықтардың мүддесіне қайшы келді.

Ол ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі шаруашылықты, қазақ халқының байырғы тұрыс-тіршілігін дереу өзгертуді талап етті. Одақтың бес жылдық жоспарында мүмкіндігі зор негізі

мал шаруашылықты аудан ретінде бағаланды. Сонымен бірге жедел қарқынмен жүргізілген индустрияландыру саясаты кезінде КСРО халқын азды-көпті астық өнімдерімен қамтамасыз ету шешілген еді. Ал өндірісті шикізатпен, ауыл шаруашылығын тыңайтқышпен, ауыл шаруашылығында мал күшін пайдалану, мал өнімдерін экспортқа шығару, өсіп келе жатқан қазақ халқын мал өнімдерімен қамтамасыз ету сол кезеңдегі коммунистік партияның маңызды міндетіне айналды. Мұнда міндетті жүзеге асыруда малы көп рулық-патриархалдық меншіктегі көшпелі қазақ қожалықтарын отырықшыландырып, одан соң жедел ұжымдастырып, қолдарындағы малдарын қоғамдастыру арқылы шешу қолайлы болды. Нәтижесінде, орталықтың Қазақстанда жүргізген әкімшілік-әміршілдік саясаты бар малынан айырылған халықты 1931-1933 жылдар аралығын қамтыған сұмдық ашаршылыққа ұшыратты. 20-30 жылдары КСРО-да мемлекеттік биліктің негізі Кеңестерде делінгенмен шынайы билік «тұтқасы» партияның қолында болды.

30-шы жылдардың екінші жартысынан белең алған репрессиялық саясат халықтыңтағы да тыныштығын бұзды. Бұл саясатты жалғыз қазақ халқы басынан өткізген жоқ, ол бүкіл кеңес қоғамы қамтыған еді. 1933 жылы өлкелік партия комитетінің басшылығы жаңарды. Өлке шаруашылығын басқаруда жіберген қателіктері үшін Ф. И. Голощекин орнынан алынып, ВКП(б) Қазақстан Өлкелік Партия Комитетінің басшылығы партияның тәжірибелі қызметкерлерімен нығайтылды. Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші секретарлығына Л. И. Мирзоян сайланды. Жаңа идеялар, зор өзгерістер тоталитарлық жүйенің қыспағымен, зорлық-зомбылық арқылы жүзеге асырылды. әрине, бұл саясат жүйелі түрде мемлекеттік тұрғыдан жүргізілді. Тоталитарлық жүйе қазақ сияқты тәуелді халықтарды жалған идеологиямен уландырып, демографиялық қыспаққа алу арқылы жатәтностың өркеніетіне бірге араластырып жіберу жолын ұстанды.

Отарлық және тоталитарлық жүйе тұсында Қазақстанның өнер-білім саласы орталықтың саясаты мен идеологиясына

сай деңгейде дамытылды. Қатаң бақылауда болғаны өз алдына, үдіксіз қуғын-сүргіне ұшырап отырды. Кенестік дәуірде ғана қазақ мәдениеті қуғын-сүргінге төрт толқынын бастанкешті: 1. 1929-1932 жылдары алаш зиялылары түрмеге қамалды, сотталды, атылды; 2. 1937-1938 жылдары «халық жауларын» жою науқаны өтті; 3. 1946-1953 жылдары «буржуазиялық ұлтшылдар», космополиттер жазаланды; 4. 1986 жылғы желтоқсан көтерілісінен кейін қазақ «ұлтшылдығын» тезге салу қолғаалынды.

Қазақ зиялыларының тағдырына ауыр соққылар, тоталитаризмнің кешірілмес қылмыстары Голощекиннің 1925 жылы өлкелік партия комитетіне бірініші келуімен басталды. Іле-шала Алаш қозғалысының басшыларына қарсы күресті қолға алған ол, 1929-1931 жылдары ұлт зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратқан репрессияның бірінші толқынын ұйымдастыра, 1932-шы жылы қолдан ұйымдастырған аштықпен халықтың жартысын қырып жіберуге қол жеткізді. Әмірші-әкімшіл жүйенің барша мәнді білгілері-саяси қуғын-сүргін, шаруаны меншіктен ажырату, еш кінәсі жоқ адамдардың өмірін қию, ұлттық мәдени құндылықтарын аяқ асты қалдыру, бір адамның шексіз билігін орнату, тағы басқалар Голощекин басқарған жылдары Қазақстан үшін қалыпты тәртіпке айналады. 1930 жылғы 19 ақпанда БК (б) П Орталық Комитеті Қазақстанда «Қуатты шаруалар мен байларға қарсы күрес жүргізу туралы» шешім қабылдады.

Осы шараны қысқа мерзімде іске асыру мақстаныда 1929 жылдың қараша айында ВКП (б) Қазақ Өлкелік Комитеті отырықшыландыруды жоспарлау арнайы шешім қабылдады. Қазақстандағы отырықшыландыру мәселесі Қазақ Орталық Аткару Комитетінің 1930 жылғы қаңтар айындағы 2-сессиясында кеңінен талқыланды.

1937 жылғы зұлмат-сталиндік әкімшілдік-әміршілдік жүйенің халыққа қарсы «ұлы терроры» ең алдымен зиялы қауымға қарсы бағытталған 1937 жылғы «ұлы» зұлмат науқаны кезінде «халық жауы» аталып, мәңгілікке көз жұмды. 1937 жылы бүкіл КСРО-

да, оның ішінде Қазақстанда жаппай жүзеге асырылған «халық жауларына» қарсы күрес белгілі қоғам, мемлекет, ғылым, әдебиет, өнер қайраткерлерімен қатар сан мыңдаған қатардағы азаматтарды қамтып, олардың атылғандары атылып, қалғандары ұзақ мерзімдерге гуглактың (Мемлекеттік лагерьлер басқармасы) алыстағы лагерьлеріне айдалды, түрмелерге жабылды. Жалған жаламен «халық жауы» аталған боздақтардың басым көпшілігі кіндік қаны тамған Отанына оралмай шет, шалғай өлкелерде көз жұмды. Қазақстан түрмелер мен лагерьлер жеріне айналды. Мұнда Карлаг (қарағанды лагерьлері), Степлаг (Дала лагерьлері), (АЛЖИР) халық жаулары әйелдерінің (Ақмола) лагерьі сияқты лагерьлержүйесі жасалды.

1937 жылдың қуғын-сүргінінде жазықсыздан жазықсыз пәле жабылып, қазақ азаматтарына «халық жауы» есебінде атылып қана қоймай, олардың туған-туыстары да репрессияға ұшырап жатты. Осы жантүршігерлік оқиғалар заңдылық жүйелердің бірі НКВД басшысы Н. Ежовтың 1937 жылдың 15-тамызындағы №00486 жасырын бұйрығы. Мұнда әскери трибунал Отанға опасыздық жасады, тыңшылдық- диверсиялық ұйымдардың мүшесі болды деп есептеген, сөйтіп ату жазасына кесілген немесе он жылға сотталған қылмыскерлердің отбасын жауапқа тарту көзделген. Отанға опасыздық жасағандардың әйелі әлеуметтік қауіпті элемент ретінде ата-аналарынан тартып алынып, НКВД лагерьлеріне, еңбекпен түзету колонияларына немесе ерекше жүйедегі балалар орналастыруға міндеттелді. Жаппай қуғын-сүргін мен террор кенестік жүйенің сұрақы саясаты болды. «Жүгенсіз» идеология мен таптық күрестің әдісі, үкімет билігін бір қолға жұмылдыру адам өмірінің бағасын құлдыратып жіберді де халықтар мен әлеуметтік топтардың, әртүрлі таптардың сан алуан мүдделері мен пікірлерін аяқасты етті.

1937 жылдың алғашқы жартысында газет беттерінде негізінен өзара сынды күшейту. Әшкерелеу мәселесі көбірек айтылса, күн тәртібіне халық жауларын құрту, түп тамырымен жою міндеті қойылды. «Халық жауы», «тап жауы», «ұлтшыл-фашист-

гер», «банды», «жалдамалы төбеттер», ұлтшыл-элемент», «жат элемент», «алашордашыл агент» тағы басқа осындай жан түршіктерлік сөздер баспасөз беттерінде «әшкерелегіш» терминдерге айналды. 1937 жылдың 26 наурызында бекітілген Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Конституциясының III-бабында былай делінген: «... Измена Родине: нарушение присяги, переход на сторону врага, нанесение ущерба военной мощи государства, шпионаж-караются по всей строгости закона, как самое тяжкое злодеяние». 1936-1938 жылдар арасында партиялық құжаттарды тексеру барысында және әртүрлі жағдайлармен, бүкіл партия бойынша айыптағанның өзінде, тек қана Қазақстан Компартиясы көлемінде 25833 адам партиядан шығарылды, олардың 8544-і «халық жауы» ретінде айыпталды.

Қазақстан Компартиясының «солшылдық» сипатының пайда болуына біріншіден, өлке коммунистері ғана емес, ең алдымен олардың жетекшілерінің өздерінің идеялық жағынан жетілмегендігі, басшылар арасында диктаторлық әрекеттеріне жол бермеуге қабілетті беделді топтың болмауы әсер етіп, бірінші хатшының істерінің трагедиясының ауқымын ұлғайтты; екіншіден, бір партиялық үстемдік, орталықтан жүргізілген диктат, зорлық, сталиндік өктемдік ықпалын тигізді; үшіншіден, Қазақстан халқы арасында революциялық санасы мен революциялық ерік-жігері айрықша дамыған пролетарлық ұйытқы әлісіз болды; төртіншіден, тарих кілтін бұрған тұстарда қиналмай-ақ, шектен тыс революцияшылдықты танытатын, бірақ төзімшілдікпен ұйымшылдық, тәртіп және табандылық көрсетуге қабілетсіз ұсақ меншікиесі, не қожайынға үстемдік құрып тұрды.

Жалпы, XIX-шы ғасырдың екінші жартысы–XX-шы ғасырдың басында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында болған өзгерістер қазақ халқының рухани өміріне терең әсер етті. Сондай құбылыстар қазақ қоғамының санасында елеулі өзгерістер әкелді. Ол өзгерістер ұлттық сана-сезімді оятуға жағдай жасады, қазақ қоғамында жаңа идеялардың, ой-пікірлер мен көзқарастардың қалыптасуын анықтап берді.

2.2. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ МЕН МЕКТЕП ІСІ.

Ұлы Қазан революциясынан бұрын әрбір 50 қазақ баласының біреуі ғана оқыды. Ол кезде мектеп дегеніміз қандай еді!? Дүмше молдалар балаларды оқытудан гөрі, басын айналдырып, қинайтын. Діни мектептер мен медреселерде моладалар даярлады. Бұл мектептерде ежелгі араб тіліндегі кітаптар оқытылды, оны білуде біреуі болмаса, мұғалімнің өзі де түсіне алмайтын. Қапал оязы бастығының хабарламасында революциядан бұрынғы мектепті былай сипаттайды: «Олар (қазақтар) екі категорияға бөлінеді: бірі- байлар мен атактылар, екіншісі- кара бұқара. Біріншісі балаларын оқытқысы келеді, өздері де сауатты, көпшілігі мұсылманша хат танитындар. Қазақтарда оқу орындары көп емес. Облыстың әрқайсысында мектеп бар, бірақ олардың ішінде, Арасан болысындағы, біреуі ғана мектепке ұқсайды. Басқасы- көшпелі мектептер, олардың мұғалімдері-хат танитын қазақтар немесе болыстағы молдалар мен татар мектептерінде оқып, хат танығандар...». Мұндай дінге негізделген мектепті бітіргендер жан-жақты білімін жетілдірген, сауатты болып шықты десек ағаттық болар. Олардың көпшілігі азын-аулақ мұсылманша хат танумен ғана шектелді.

Бірақ, кейбір мектептерде араб алфавитін игеріп, хаттану, есеп шығарумен қатар шығыс әдебиетін, араб тілін оқыта бастады. Осындай мектептердің бітіріп шыққандардың ішінде Абай, Ақан Сері, Біржансал сынды көрнекті тұлғалар болған. 1920 жылдары мектептердің бірнеше түрлері болды. Олар төрт жылдық оқу курсына негізделген бірініш сатылы мектептер, жеті жылдық екінші сатыдағы мектептер. Халық ағарту бөлімдерінің жанынан сауатсыздық жөнінде комиссиялар құрылды. Олар сауатсыздардың есебін алуды ұйымдастыру, педагог кадрларын даярлау, курстар мен мектептерді ұйымдастыру, көмекші оқу құралдарын басып шығарумен шұғылданды. 1922 жылы оқулықтар мен бағдарламалар жасау жөнінде бірқатар жұмыстар жүргізілді.

Республиканың ауыл мектептеріне арналған, жеңілдетілген вариантын жасауға тырысып, оның құрылымы мен мазмұнына елеулі өзгерістер енгізді. Бастауыш мектептің барлық оқу пәндерінен ана тілінде тұңғыш оқу құралдары жасалды. қазақ мектептерінің жоғары кластарында жалпы білім беретін пәндердің көбі орыс тіліндегі оқулықтармен оқытылды, мұның өзі белгілі қиыншылықтарға ұшыратты, кейде бағдарламалардан қалып қоюшылық та болды. Ана тілінде оқу-педагогикалық әдебиеттерді жасау, әліппе мен мектеп грамматикасын құру, ғылыми-әдеби тіл мен оның терминдерін қалыптастыру мәселесі 20-жылдарда Қазақстанда кезек күттірмей шешілуге тиісті мәселелер болды. Бұл саладағы тұңғыш зерттеу жұмыстары араб әліппесін едәуір жеңілдетіп, оны оқу құралдары мен тағы басқа құралдарды шығаруда уақытша пайдалануға мүмкіндік берді. Сол кезде қазақ халқының мәдениеті мен оқу ісінің дамуында араб әліппесінің кедергі болып отырғандығын айқын көрсетіп берді.

Қазақстанның экономикасы мен мәдениетінің талаптарын ескере отырып, 1927 жылы 1 наурызында РСФСР Оқу халық комиссариатының коллегиясы Алматыда қазақтың тұңғыш жоғары оқу орны-педагогикалық институтты ашу туралы шешім қабылдады. 1927 жылдың 1 қыркүйегінде Алматы педагогикалық институтынан басқа да қазақстанда 3 халық ағарту институты, 14 педагогикалық техникум, 16 педагогикалық бағыттағы 2 сатылы мектептер болды. Бұлардан басқа, қазақ мектептеріне кадр даярлауда Ташкенттегі Қазақпедагогикалық жоғары оқу орны да үлкен жұмыс жүргізді.

Қазақстанның мәдениеті өзінің күш-қуатын бүгінгі немесе ертеңгі құндылықтарды зерттеу бұрынғы жүргізіліген оқу-ағарту саясатын танып-білумен айқындалады. Солардың бірі қазақ жеріндегі 1930 жылдардағы оқу-ағарту ісінің жағдайы болмақ. 30-жылдардағы тоталитарлық жүйе қоғамдық- саяси өмірдің барлық саласында бекіді. Оның көрінісі, әсіресе қазақстанда күшпен ұжымдастыру және 1937-1938 жж. саяси жазалау дәуірінің қай-

ғылыоқиғаларымен ұштасып жатты. өлкедегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, қазақстанға Одақтас республика дәрежесін беру, мәдени құрылыстағы, халық ағарту ісіндегі және ғылымындағы табыстар тоталитарлық жүйенің қатаң идеологиялық қыспағында өтті.

XX-ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы экономикалық, саяси және әлеуметтік өмірдегі өзгерістер қоғам мен мемлекеттің жалпы жекелеген жағдайда халыққа білімберу көзқарасын да өзгертті. Халықтың білімге деген қажеттілігі тек сауат ашу ғана емес, жалпы мәдени ағарту тұрғысынан туындады. Білім беру жүйесіне білімнің әлеуметтік-экономикалық жағдайына сәйкес жүргізу белгілі бір мақсатқасай мектеп ашу қажеттілігін алға қойды, білім алғысы келгендердің саны өсті. Білім берудің мазмұны мен әдіс-тәсілдері қай кезде де белгілі бір қоғамдық құрылысқа тәуелді және оның барлық қарама-қайшылықтарымен сипатталды. 30-жылдардың бас кезінде халыққа білім беруді жүзеге асыру жұмыстары әріқарай жалғаса берді.

Қазақстандағы халыққа білім беру ісі бұрынғы КСРО-ның барлық республикалары сияқты, қарастырылып отырған кезеңде жалпы қоғамдық, жалпылай оқу, барлық оқу түрінің тегін болуы, еңбек, политехникалық білім беру принциптері болды. қазақ совет мектебі өзінің қалыптасуы мен дамуының алғашқы кезеңінде (1920-1930 жылдары) аудандық, облыстық және республикалық әдістемелік кабинеттер мен халық ағарту бөлімдерінің қызметкерлері басшылығымен жасалған ғылыми-педагогикалық және әдістемелік материалдармен қамтамасыз етілді. Бұл жылдары бірқатар маңызды педагогикалық мәселелер: қазақстан мектептерінің (әсіресе мал шаруашылығы аудандарында) оқу жоспары, ұлт мектептерінде оқыту формалары мен әдістері, қазақ тілінде оқулықтар мен оқы құралдарын жасау, мектепте және одан тыс жерлерде тәрбие жұмысын жүзеге асыру, мұғалімдердің халық арасында саяси-ағарту жұмысын жүргізуі т.б. шешілді. қазақс-

нанның мәдени өмірінде 1928-1933 жылдар ерекше орын алды. Сол жылдары орын алған күрделі өзгерістердің бәрі болмаса да көпшілігі Халық ағарту комиссариатының тікелей басшылығымен жүзеге асты. Халық ағарту комиссариаты қазақстандағы білім беру жүйесінің қызметін жаңа деңгейге көтеру барысында төмендегідей міндеттерді шешуді қолға алған. 1. Көпшілік мектептер мен ағарту ұйымдарының санын ұлғайту. 2. қазақтар арасынан маман-жұмысшыларды даярлау. 3. Педагог-мамандарды даярлау, барларын қайта даярлаудан өткізу. 4. Мектеп құрылымын жүргізу. Халық ағарту мәселелерін зерттеу және оған жалпы ғылыми басшылық жасау ісін РСФСР Халық ағарту Комиссариатының ғылыми мекемелері, сондай-ақ Орынбор мен Ташкент қалаларындағы оқу орындарында жұмыс істейтін ғылыми кадрлар жүзеге асырды. РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесі 1928 жылы Советтік Қазақстанда тұңғыш жоғары оқу орнын ұйымдастыру жөнінде қаулы қабылдады. Осы қаулыға орай, ашылған Абай атындағы қазақ педагогика институты-республикамызда мұғалімдерге педагогикалық жоғары білім беретін тұңғыш жоғары оқу орны болды. Оқу орны алғашында 3 бөлім болып ашылды. 1928-1929 оқу жылында осы бөлімдерде үш профессор болды, белгілі тарихшы, профессор, институттың бірінші ректоры- С. Д. Асфендияров, көрнекті ғалым, тілші – Қ. Қ. Жұбанов, әдебиетші, профессор – Н. Н. Фатов, бір доцент істеді.

Бұл кезеңде ерекше мемлекеттік мәні бар шаралардың бірі – 1931 жылы 27 тамызда қазақ АССР үкіметі 1930-1931 оқу жылынан бастап, «Қазақстанда жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беруді енгізу туралы», 1930 жылы қазақ АКСР ОАК сауатсыздықты міндетті түрде жою туралы декрет қабылдады. Қаулыда: 1) 8-9 және 10 жастағы ер балалар мен қыз балалар 4 жылдық бастауыш мектеп көлемінде білім алуға тиісті болды; 2) 1930-1931 оқужылынан бастап 11-15 жастағы ер және қыз балаларды жаппай оқыту белгіленді; 3) өнеркәсіпті қалаларда, фабрика-зауыт аудандарда және жұмысшы ауылдарда жеті жылдық

мектеп көлемінде білім беру жүйесі енгізілді. Қаулы бойынша балаларды міндетті түрде оқыту олардың ата-аналарына жүктелді. Осы оқу жылынан бастап жалпы білім беретін мектептерде оқитын балалардың саны жыл сайын 3-4 млн көбейіп отырды.

Қазақстан Советінің VII съезі (1929 ж, сәуір): «Халық ағарту мәселесіне келгенде негізгі көңіл-жаппай сауатылықты дамыту ісіне бөлінсін...» деген қаулы алды. Бүкіл Қазақстандық VII партия конференциясы (1930 ж, маусым) бірінші бесжылдық ішінде сауатсыздықты жою аяқталсын деген Қазақстан үкіметінің шешімін мақұлдай келіп, таяудағы міндет республиканың 10 жылдығына барлық партия және комсомол мүшелерінің, өнеркәсіп орындарымен совхоздарының барлық жұмысшыларының, колхоз белсенділердің және әскерге шақырылатын жастардың сауатын ашу керек деп қаулы етті.

Қазақстан Советінің VIII съезінің (1931, ақпан) шешімдеріне жаппай оқу және басқа дамаңызды науқандар сияқты сауатсыздық пен шала сауатылықты жою жұмысы күшейтілсін деген талап қойылады. Ал бұл қаулының шешімін орындауда Коммунистік партия мен Совет үкіметі сауатсыздықты жою мектебі мен оның мұғалімдерінің тұрмыс жағдайын жақсарту үшін көптеген маңызды қаулылар қабылдады. қазақ интеллигенциялары Қазақстанда жаппай сауатты республикаға айналдыру күресіне белсене ат салыса бастады. Сауатсыздықты жою пунктерінің желісі кеңейе түсті, әліппе мен оқу құралдарын шығаруға және тұрақты сауат ашу мектептерін ұстауға қаржы бөлінді. Осы кезеңнен бастап, ауылдық шағын комплектілі мектептердің дәуірлеп, даму кезеңі басталды. қазақ АССР Орталық атқару комитетінің 1931 жылы жаппай сауатсыздық мәселесі бойынша пленумының қорытындысында: «Халыққа білім беру аумағындағы қиындықтарға қарамастан, көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүру салтына байланысты. Бастауыш мектептерді бітірмеген ересектерді барлық жерде міндетті түрде оқуға тарту үшін 1930-1931 оқу жылына қарай бір басқыш жаңа мектептер ашу жоспары жасалады.

Ересектер мектептері жалпы мектептер үйлеріне орналастырылып, оларды толықтырды немесе дербес смена болып оқытылды. Қазақстан он жылдың ішінде орта мектеп және арнаулы оқу орындарында 40% тұсында оқушылар контингенті кең көлемді болды». Бұл уақытта республикада 32668 оқушысы бар 1963 бастауыш мектеп болса, 1933-1934 оқу жылында 6599 бастауыш мектеп (оны саны 33 % өскен), оқушылар саны 130000-нан 202400-ге (39 %) өсті. Қаулы 1930-1931 оқу жылынан бастауыш білім беруді қазақстанда, отырықшы елді жерлерде күзде бастауға, ал көшпелі аудандарда 1931 жылдың көктемінен бастауға ұйғарды. Ал, 8-10 жасаралығындағы балалар төрт жылдық бастауыш мектептерінде, 11-15 жас аралығындағы жасөспірімдер егер бұрын бастауыш білім алмаса, екі жылдық немесе бір жылдық мектеп курстарын оқитын болды. Бастауыш мектеп жұмысының сапасын көтеру мақсатымен оқу жылының ұзақтығы 225 күн деп белгіленді. Әрбір ауданда жалпыға бірдей оқудың жұмыс жоспары жасалды, әрбір колхозда, жұмысшы поселкесінде, қалада, совхозда, басқа елді мекендерде 8-11 жастағы балалар мен 12-15 жастағы жасөспірімдер саны анықталды, ұлты көрсетілді. Бастауыш мектепті бітірмеген ересектер ді барлық жерде міндетті түрде оқуға тарту үшін 1930-1931 оқу жылына қарай бастауыш жаңа мектептер ашу жоспары жасалды. Бұл мектептер ерекше оқу жоспары бойынша оқытудың тездетілген формалары негізінде оқыта бастаған. Ересектер мектептер сол кездегі жалпы мектептер үйлеріне орналастырып, оларды толықтырды немесе дербес ауыл болып оқытылды. Мектептерде барлық ұлттарды ана тілінде оқуға көшірілу кезеңі аяқталды. Қазақ мектептері үшін ана тілінде оқулықтар даярланды, оқушылар үшін жаңа оқулықтар даярлау жұмыстары жүргізілді.

Ф. Голощекиннің БК(б)П Орталық Комитетіне 1932 жылы 9 қыркүйекте берген мәліметтеріне назар аударсақ, мектепте қамтылған оқу жасындағылар арасында қазақтар 45 пайыз ғана болды. 1930-1931 оқу жылында 39161 оқушының 4521 ғана, ал

1931-1932 жылдағылардың – 50720-ның 6020 ғана қазақ балалары болған. Жаппай білім беру жоспарында жаппай оқытуды қаржыландыру, балаларды есепке алу, оқу ғимараттарын оқу-құралдарымен жабдықтау, мектеп жұмысын ұйымдастыру қоғамдық бақылау сияқты міндеттер тұрды.

1931-1931 жылдары қазақстандағы жаппай білім берудің міндеттері туралы баяндама материалдарында Қазақстан тұрғындарының сауатсыздық деңгейі 99%-ға дейін жеткен. Қазақ мектептеріндегі оқушылар саны 500-ден 13000, орыс мектептеріндегі оқушылар саны 1325-тен 76511 дейін болған. Соңғы 1929-1930 жылдары қазақ мектептеріндегі I басқыш оқушылар саны 3454-тен 130341 адамға өскен, ал орыс мектептеріндегі I басқыш оқушылары 2745-тен 103394 адамға өскен. Жалпыға білім беретін мектептерді түп тамырымен жақсарту үшін үкіметтің 1933 жылы ақпанда «Бастауыш және орта мектеп оқушылары үшін оқулықтар туралы», 1934 жылы мамырда «Бастауыш және орта мектептің құрылымы туралы», 1935 жылы «Оқу жұмысы және бастауыш, орталау және орта мектептің ішкі тәртібін ұйымдастыру туралы» қабылданған қаулысының мәнірекше болды. Осы қаулылардың негізінде жалпы білім беру жүйесінің толық құрылымы аяқталды. Мектептің жеке типтері айқындалды: бастауыш-4 сыныптық, орталау-7, орталау-7, орта-10 сыныптық. 1932 жылы тамызда ҚазақСР Халық Ағарту комитеті жалпыға бірдей міндетті жеті жылдық оқуды енгізу туралы қаулы қабылданды. Осы қаулыны орындау үшін 1931-1932 оқу жылынан бастап республиканың барлық қалаларында, 26 ауданында жетіжылдық жалпыға бірдей міндетті оқу енгізілді. Республика үкіметі «Мектеп құрылымдарын ретке келтіру және қазақ орта мектептерін өсіру туралы» маңызды шешім қабылданды.

Көптеген мектептердің кейбір сыныптарындағы оқушылардың саны аз болды. Сыныптардағы бала санының толмайтындығын ескере отырып, сондай-ақ, республика аумағының шалғайлығын назарға ала отырып, барлық балаларды оқумен қам-

ту үшін мектеп-интернаттар құрып, жағдай жасау керек болды. Мектептер жанындағы интернаттар, әсіресе малшылар балаларын оқумен қамту аудан мектептері жанынан осы типті орындарды құру мәселелерін шешуді талап етті. 1937жылғы жалпыға бірдей міндетті оқумен мектеп жасындағы барлық балалардың тек 96% қамтыды. қазақша төрт сыныптық мектептерің саны 573-ден 1190-ға өсті..

Яғни, оқу-ағарту шаралары жаппай жоспарлы отырықшыландырудың алғашқы жылдарында басты шараларға жатқызылды. Педагогикалық қауымдастықты, оқу уақытын парасатты түрде пайдалану, сынып сабақтарының кестесі, оқушылар білімін есепке алу, үй тапсырмаларын ұйымдастыру мәселелері кең талқыланды. 30-жылдардың басынан-ақ кеңес мектебінде сабақты және оқу үрдісін тұтастай жетілдіру негізгі бағыт болып айқындалуы және сабақ түрлерінің көбеюіне ерекше көңіл бөлінді. Алдыңғы қатарлы тәжірибелерде оқу пәндері мен пәндер циклі бойынша сабақ ерекшеліктерін айқындады. Оқу үрдісінде мұғалімнің рөлі елеулі орын алды. әрбір топта тәрбие жұмысына жетекшілік ету үшін топты жетелеуші қызметқұрды. (1934 жылдан бастап сынып жетекшісі болды). Оқуға түсуге тиісті балалардың есепке алынуы, оқушылардың кластан класқа көшіп отыруы қатаң бақылауға алынды. Бұның барлығы міндетті түрде жаппай бастауыш білім беру туралы Занды менгерушілерінің жауапкершілігін арттырды. Барлық жерде оқушылардың білім сапасы үшін күрес жүрді, кластан класқа көшіру емтихандарымен мектепті бітіру емтихандары енгізілді, оқу бөлімдері тарапынан мектептерге басшылық ету ісі жақсарды, мұғалімдермен жүргізілетін әдістемелік жұмыс жолға қойылды.

Жалпыға бірдей бастауыш білім беруді іске асыру кезінде қазақ мектептеріне дидактика, теориялық жағынан да, практикалық жағынан да еніп, нық орын алды, оқу жоспары, оның негізінде жасалған тиянақты жарты жылдық сабақ кестесі, оқу үрдісін ұйымдастыруда негізгі форма ретінде сабақ жүргізу ісі қалыпта-

сы. Бұл мәселеде ВКП (б) Орталық комитетінің «Бастауыш және орта мектеп туралы» 1931 жылы, «Бастауыш және орта мектептегі оқу программасы мен режимтуралы» 1932 жылғы тарихи шешімдердің маңызы зор болды. Олардың негізінде жасалған программалар әрбір оқу жылында мектеп оқушыларына берілетін білім жүйесі практикалық іскерлік пен дағдыны белгілеп бере бастады. Бастауыш мектеп программаларына ана тілі мен орыс тілі, арифметикамен қатар, жаратылыс тану, география, тарихтың бастапқы курстары, эстетика, дене тәрбиесі мен еңбекке тәрбиелеу пәндері де еніп, мектептің білім мен тәрбие жөніндегі маңызын біраз көтеріп тастады. 1935 жылдың аяғынан бастап республиканың барлық мектептерінде оқу жылы мен каникулдарының бірыңғай ұзақтығы, кластан класқа көшкендігі туралы куәлікпен орта мектепті бітіргендігі туралы аттестаттың бірыңғай үлгісі, оқушылардың білімін бағалау бағасының бес түрі біркелкі болып белгіленді.

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында-ақ, республикада мәдениет құрылысы кең көлемде жүргізіле бастады. Партия, кеңес ұйымдары мәдени революцияның негізгі шешуші саласы ретінде мектепке ерекше назар аударды. Елімізді социалистік индустрияландыру және ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезеңінде совет мектебін дамыту ісі көптеген мұғалімдерді қажет етіп, олардың алдына көтеріңкі талаптар қойды. Мектептің мемлекеттік бүкіл жүйесі сияқты, мұғалімдер даярлау ісі де халық ағарту ісінің негізі болып табылады. Осы мақсатқа сай республикамызда 1930 жылы Щучинск, Панфилов және Павлодар, 1934 жылы Шымкент педагогикалық училищелері ашылды, оқу мерзімдері төрт жыл болды. 1931-1932 оқу жылында олардың саны 14 болды: Орынбор-орыс, Семей-орыс, қазақ, Өскемен-қазақ, Ақтөбе, Қостанай және Орал-аралас, Бөкеев-қазақ, Қарқаралы, Жетісу, Сырдария. Бұлар бастауыш сынып мұғалімдерін дайындады. Халыққа білім беру саласындағы басты тұлға, ел өміріндегі барлық игі істердің жаршысы мұғалім дайындай-

ның педагогикалық училищелерді 1934 жылға дейін небәрі 1695 оқушы, 1932-1940 жылдарда 8708 оқушы бітіріген. 1930 жылдан кейін Лепсі, Зайсан, қазалы, Көкшетау, Мендіқара, Алматыда күндізгі және кешкі, Алматыда- орыс педучилищелері қысқарды, ал басқалары ірілендірілді, аралас училищелер өмірге келді. 20-30 жылдарда педагогикалық училищелер барлық пәндерден тұрақты жоспарлар мен бағдарламалар жеткіліксіз болды.. Педагогикалық училищелерде сырттай оқу бөлімдері 1930 жылдан басталды.

Педагогикалық училищелердің алдына бастауыш мектептің мұғалімдерін даярлап, жергілікті халық арасында мәдени-ағарту жұмыстарын ойдағыдай жүргізе аларлықтай етіп әзірлеу міндеті қойылды. 1931-1932 оқу жылында Қазақ АССР Оқу халық комиссариаты қазақтың политехникалық мектебінің жаңа ережесін, мектеп мұғалімдері мен басшыларының құқықтарымен міндеттері, мектеп инспекторлары жөніндегі жаңа ережелерді, ұйымдастыру-әдістемелік мәселелер жөніндегі нұсқауларды жасап, мектептерге жіберген.

Халық шаруашылығын дамытудың екінші бесжылдық жоспарында (1933-1937) халыққа білім беру міндеттері мәдени құрылыс жоспарының негізі болды. Ол міндеттер-қалың еңбекші бұқараның мәдениеті(жаппай оқу, сауатсыздықты жою, бұқаралық политехникалық білім беру т.б.) көтеруді және халық шаруашылығының салалары үшін кәсіби мамандар мен ғылыми қызметкерлер даярлауды қамтамасыз ету мәселелерін шешу еді. Ересектер арасындағы сауатсыздықты жою жөніндегі бағдарлама республикада табысты жүзеге асты.

Сауатсыздықты жою жұмысына қосымша мұғалімдермен мәдениет майданының қызметкерлері тартылды. Мұғалімдердің мамандығын арттыру мен жаңа педагогтар кадрларын дайындау жөнінде СССР Халық Комиссарлары Кеңесі мен ВКП (б) Орталық Комитетінің 1936 жылғы мұғалімдерге дербес атак беру және мұғалімдерді аттестациялау тәртібі туралы қаулысының ұл-

кен маңызы зор болды. Мұғалімдерді аттестациялау мен оларға дербес атак беруге байланысты жүргізілген шаралар оқушылар құрамын жақсартуға, олардың жұмыс сапасының жақсаруына, педагогтың білімін көтеруіне көмектесті. 30-жылдардың басында Совет үкіметі ғылыми дәрежеліалудың жаңа ережесін тағайындады. ғылыми-педагогикалық интеллигенциялар арасындағы ортақ дәрежелер ғылым докторы, профессор, ғылым кандидаты және доценттер болып табылды. Мұндай жоғары мектептің деңгей тізбесі осы күнге дейін сақталған.

Жалпыға бірдей міндетті бастауыш және жеті жылдық оқуды жүзеге асыра отырып, республиканың үкіметі мен халық ағарту орындары орта мектепті дамытуға көңіл бөліп отырған. 1935 жылғы Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесі «Қазақстан мектептерінің құрылымын тәртіптеу және қазақ орта мектептерін өсіру туралы» қаулы қабылдаған еді. Бұндай қаулының қабылдануына қаулап дамып келе жатқан өнеркәсіп пен ауыл-шаруашылығына қазақ жастарының ішінен жоғары мамандықты меңгерген мамандар даярлау қажеттігі себеп болды.

Қазақстан жоғары оқу орындары 30-жылдардың баскезінде негізінен РСФСР Халық ағарту Комиссариатының ұсынған оқу жоспары мен бағдарламаларын басшылыққа алды. Қазақ бастауыш мектептерінде негізінен қысқа мерзімді курсты аяқтаған бастауыш білімі бар мұғалімдер жұмыс жасады. Бұндай мамандармен мектеп жұмысындағы кемшіліктерді жену қиынға соқты.

Сондықтан мұғалімнің жалпы білімдік, педагогикалық деңгейін көтеру қажет болды. 1933 жылы 23 ақпанда РСФСР Халық ағарту комиссариаты педагогикалық институттарға арналған жаңа оқу жоспарын бекітті. Ұлттық педагогикалық институттары оқу жоспарына жергілікті ұлттық ерекшеліктер ескеріле отырып, жергілікті ұлттардың революциялық қозғалыс тарихы, ұлт республикасының революциялық жағрапиясы, ана тілінен практикалық сабақтар, ана тілі әдістемесі, ұлт әдебиеті (тіл және әдебиет бөлімдерінде) енгізілді. 1928 жылы ашылған Абай атындағы қа-

иктың педагогика институты орта мектептерге өзінің алғашқы 59 түлегін ұшырды. құрамында педагогика, ауыл шарушылығы және медицина факультеттері болған бұл алғашқы жоғары оқу орны қазақ университеті ретінде құрылды. 1932 жылға дейін бұл институт педагог кадрларын даярлайтын, қазақтың ұлттық интеллигенциясын қалыптастыратын бірден-бір орталық болды. Төрт жыл (1931-1934) ішінде 415 орта мектеп мұғалімдерін, халықағарту ісінің методистері мен ұйымдастырушыларын даярлап шықты. 1935 жылы институтқа қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың есімі берілді. Аталмыш жоғары оқу орны республика көлемінде мұғалімдер дайындайтын бірден-бір жоғары оқу орны республика көлемінде мұғалімдер дайындалып, өндіріс пен ауылшаруашылығына маман кадрларын шығаруға кең жол ашты. Институтқа осы кезде көптеген көрнекті ғалымдар істеді. Олар: қазақ советәдебиетінің негізін салушы- С. Сейфуллин, академик, жазушы- М. О. Әуезов, профессор-Ш. Әлжанов және т.б. болды.

Институт қазірде елімізде ірі педагогикалық жоғары оқу орындарының біріне айналды. Қазақстандағы тұңғыш сырттай оқытатын бөлімде осы институттың жанынан 1932 жылы ашылды. 1933 жылы Қазақстандағы ғылыми-зерттеу және тәжірибелік педагогикалық мекемелердің жоспары мен жүйесі туралы ҚАССР Орталық Атқару Комитетінің қаулысында ҚАССР ғылыми-зерттеу педагогикалық институтының алдына келесі міндеттерді қойған: 1. ҚАССР мектептерде тәжірибе өткізудің негізінде әлеуметтік құрылыс міндеттеріне сәйкес теориялық және практикалық мәселелерді дайындау; 2. Педагогикалық құжаттардағы бағдарламаларды ғылыми-әдістемелік мекемелерде жүйесін қамтамасыз ету; 3. Ғылыми-педагогикалық кадрларды дайындаумен қатар жетекші ғылыми-зерттеу жұмыстарын, басқа да ағарту мекемелерінің жұмыстарын жоспарлау мен басқару». Республика үкіметі, оқу-ағарту орындары мектептердің тұрақтану кезінде мұғалімдерді әдістемелік жағынан жабдықтауға үлкен назар аударды.

Көптеген мемлекеттік құжаттарда, халық-ағарту саласының қызметкерлері мен ғалым- педагогтардың мақалаларында, ғылыми кеңестерде білім беру мен тәрбие үрдістерін жетілдіре түсу, оқулықтар құрастырудың ғылыми жүйесін жасау, оқу-әдістемелік орталық құрудың қажеттілігі т.б. мәселелер жайында болған. Осы мәселелерді ескере отырып, 1932 жылы Алматыда ғылыми-педагогика кабинеті құрылды, бұл 1933 жылдың қаңтар айында мектептердің ғылыми-зерттеу институты болып қайта құрылды, ал қазір Ы. Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдарының ғылыми-зерттеу институты. Бұл институт озат педагогтың тәжірибені жинақтауда қызу қызметтті, педагогика саласында ғылыми-зерттеу жұмысын бастаған. Институт қазақстан мектептерінің озат тәжірибелерін көрсететін бірнеше жинақтар шығарды. қазақ тілінде педагогика саласынан алғашқы оқулықтар, революцияға дейінгі қазақтың педагог- ағартушыларының педагогика саласындағы мұраларына арналған тарихи зерттеулер, қазақстанның революцияға дейінгі мектептері мен революциядан кейінгі мектептер тарихынан кітаптар шығарды. Институт қызметкерлерінің белсене араласуымен, ұлт мектептеріне арнап қазақ тіліндегі оқулықтар жазу ісі жедел қолға алынды. Бұл іске Қ. Жұбанов, І. Жансүгіров, Б. Майлин, М. Әуезов т.б. атсалысты. 1932 жылға қарай Қазақстанда 12 ғылыми-зерттеу институты, 15 тәжірибе станциясы, 186 тірек пункті, лаборатория, гидростанция, бірсыпыра кен барлау ұйымдары қызмет істеді.

Республиканың жоғарыоқу орнын дамытуға Мәскеудің, Ленинградтың, Киевтің және тағы басқа ірі ғылыми орталықтардың ғалымдары зор көмек көрсетті. қазақстан жоғары оқу орындары 30-жылдардың бас кезінде негізінен РСФСР Халық ағарту Комиссариатының ұсынған оқу жоспары мен бағдарламаларын басшылыққа алды. 1933 жылы РСФСР Халық ағарту Комиссариаты педагогикалық институттарға арналған жаңа оқу жоспарын бекітті. Ұлт педагогикалық институттары оқу жоспарына жергілікті ұлттық ерекшеліктер ескеріле отырып, жергілікті

ұлттардың революциялық қозғалыс тарихы, ұлт республикаларының экономикалық жағрапиясы, ана тілінен практикалық сабақтар, ана тілі әдістемесі, ұлт әдебиеті (тіл және әдебиет бөлімдерінде) енгізілді. 1937 жылдың аяғына қарай 27 педагогикалық техникумдар, 6 институт пенуниверситетте 9626 мұғалімдер шырланды, ал олардың жалпы екі еседен астамкөбейді. 1937 жылдың ортасында олардың арасында аттестациялау жұмысы жүргізілді. Бұл шара педагог кадрлар құрамының сапасын арттыруға онды әсеретті. 1934 жылы Алматының музыкалық-драмалық техникумы оқу комбинаты болып қайта құрылды, онда студенттерді оқытумен қатар музыкалық аспаптарын жетілдіру жұмыстары қоса жүргізілді.

Сол жылы мамырда қазақтың хореография мектебі оқушылар қабылдады. Музыкалық мектеп Оралда да ашылды. 1937 жылы музыкалық- драмалық теникумда 238 адам, академиялық драма театрының студиясында-31, музыкалық-хореографиялық мектепте-120, ал Мәскеу мен Ленинградтың жоғары және орта көркем театр оқу орындарында бізден 110 адам оқыды. 1934 жылы Алматыда, Семейден көшіріліп әкелінген Геология-барлау институтының негізінде Кен-металлургия институты (қазіргі ұлттық техникалық университеті) құрылды. Медициналық институт кездейсоқталды. 1936 жылы институты алғашқы 66 дәрігер бітіріп шықты. Бірінші бес жылдық тұсында Алматыда малдәрігерлік-зоотехникалық институт, Оралда педагогикалық институт, Семейде кен-барлау институты ашылды.

30-жылдары республикамызда педагогтың оқу орындарының мынадай жүйесі қалыптасты: I. Жоғары педагогтың оқу орындары. Мұнда II басқыш мектептерге, техникумдарға, жұмысшы факультеттері мен жеті жылдық мектептерге оқытушылар дайындалды. 30-жылдың басында қазақстанда қазақтың педагогтық институты мен үш халық ағарту институты жұмыс істеді. 1932 жылы Орал педагогтық институты ашылды. 1935-1936 жылдары тағы екі педагогтық институт. Бірнеше мұғалімдер институты ашыл-

Көптеген мемлекеттік құжаттарда, халық-ағарту саласының қызметкерлері мен ғалым- педагогтардың мақалаларында, ғылыми кеңестерде білім беру мен тәрбие үрдістерін жетілдіре түсу, оқулықтар құрастырудың ғылыми жүйесін жасау, оқу-әдістемелік орталық құрудың қажеттілігі т.б. мәселелер жайында болған. Осы мәселелерді ескере отырып, 1932 жылы Алматыда ғылыми-педагогика кабинеті құрылды, бұл 1933 жылдың қаңтар айында мектептердің ғылыми-зерттеу институты болып қайта құрылды, ал қазір Ы. Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдарының ғылыми-зерттеу институты. Бұл институт озат педагогтың тәжірибені жинақтауда қызу қызметтті, педагогика саласында ғылыми-зерттеу жұмысын бастаған. Институт қазақстан мектептерінің озат тәжірибелерін көрсететін бірнеше жинақтар шығарды. қазақ тілінде педагогика саласынан алғашқы оқулықтар, революцияға дейінгі қазақтың педагог- ағартушыларының педагогика саласындағы мұраларына арналған тарихи зерттеулер, қазақстанның революцияға дейінгі мектептері мен революциядан кейінгі мектептер тарихынан кітаптар шығарды. Институт қызметкерлерінің белсене араласуымен, ұлт мектептеріне арнап қазақ тіліндегі оқулықтар жазу ісі жедел қолға алынды. Бұл іске Қ. Жұбанов, І. Жансүгіров, Б. Майлин, М. Әуезов т.б. атсалысты. 1932 жылға қарай Қазақстанда 12 ғылыми-зерттеу институты, 15 тәжірибе станциясы, 186 тірек пункті, лаборатория, гидростанция, бірсыпыра кен барлау ұйымдары қызмет істеді.

Республиканың жоғарыоқу орнын дамытуға Мәскеудің, Ленинградтың, Киевтің және тағы басқа ірі ғылыми орталықтардың ғалымдары зор көмек көрсетті. қазақстан жоғары оқу орындары 30-жылдардың бас кезінде негізінен РСФСР Халық ағарту Комиссариатының ұсынған оқу жоспары мен бағдарламаларын басшылыққа алды. 1933 жылы РСФСР Халық ағарту Комиссариаты педагогикалық институттарға арналған жаңа оқу жоспарын бекітті. Ұлт педагогикалық институттары оқу жоспарына жергілікті ұлттық ерекшеліктер ескеріле отырып, жергілікті

ұлттардың революциялық қозғалыс тарихы, ұлт республикаларының экономикалық жағрапиясы, ана тілінен практикалық сабақтар, ана тілі әдістемесі, ұлт әдебиеті (тіл және әдебиет бөлімдерінде) енгізілді. 1937 жылдың аяғына қарай 27 педагогикалық техникумдар, 6 институт пенуниверситетте 9626 мұғалімдер тиярланды, ал олардың жалпы екі еседен астамкөбейді. 1937 жылдың ортасында олардың арасында аттестациялау жұмысы жүргізілді. Бұл шара педагог кадрлар құрамының сапасын арттыруға онды әсеретті. 1934 жылы Алматының музыкалық-драмалық техникумы оқу комбинаты болып қайта құрылды, онда студенттерді оқытумен қатар музыкалық аспаптарын жетілдіру жұмыстары қоса жүргізілді.

Сол жылы мамырда қазақтың хореография мектебі оқушылар қабылдады. Музыкалық мектеп Оралда да ашылды. 1937 жылы музыкалық- драмалық теникумда 238 адам, академиялық драма театрының студиясында-31, музыкалық-хореографиялық мектепте-120, ал Мәскеу мен Ленинградтың жоғары және орта көркем театр оқу орындарында бізден 110 адам оқыды. 1934 жылы Алматыда, Семейден көшіріліп әкелінген Геология-барлау институтының негізінде Кен-металлургия институты (қазіргі ұлттық техникалық университеті) құрылды. Медициналық институт кеңейтілді. 1936 жылы институты алғашқы 66 дәрігер бітіріп шықты. Бірінші бес жылдық тұсында Алматыда малдәрігерлік-зоо-техникалық институт, Оралда педагогикалық институт, Семейде кен-барлау институты ашылды.

30-жылдары республикамызда педагогтың оқу орындарының мынадай жүйесі қалыптасты: I. Жоғары педагогтың оқу орындары. Мұнда II басқыш мектептерге, техникумдарға, жұмысшы факультеттері мен жеті жылдық мектептерге оқытушылар дайындалды. 30-жылдың басында қазақстанда қазақтың педагогтық институты мен үш халық ағарту институты жұмыс істеді. 1932 жылы Орал педагогтық институты ашылды. 1935-1936 жылдары тағы ескі педагогтық институт. Бірнеше мұғалімдер инстиуты ашыл-

ды. 1934 жылы қазақтың мемлекеттік университеті ашылды. 2. Педагогтық техникумдар мен педагогтық бағыттағы II басқыш мектептері. Бұлар I басқыш мектептерге оқытушылар дайындалды. 14 педагогтық техникум болды. 3. Педагогтық курстар. қазақ жастарын жоғары оқу орындары мен техникумдарға тартуда дайындық бөлімдерінің үлкен маңызы болды. 1934 жылы республикада ғылымдық маңызды қазақ АКСР ОАК Президумының жанындағы ғылым комитеті құрылды. 1936 жылы Орталық архив басқармасы мен қазақ ұлттық мәдени ғылыми-зерттеу институты ұйымдастырылды. өлкелік партия комитетінің жанындағы марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институты қазақстан КП ОК Партия тарихы институты болып қайта құрылды. 30-жылдардың бас кезінде қазақ әдебиеттану ғылымынан алғашқы ғылыми зерттеу еңбектерінің, соның ішінде С. Сейфуллиннің, С. Мұқановтың, М. Әуезовтың кітаптарының шығуы орталау, орта мектептерге арналған әдеби – творчестволық және көркем текстілік хрестоматиялардың шығуына да мүмкіндік жасады. 1930 жылдардың соңғы кезінде жаряланған хрестоматияларда іріктеліп алынған материалдар өзінің әдеби-эстетикалық сапасы жағынан да, идеологиялық ұстамдылығы жағынан да одан бұрынғы сұрыпталып алынып жүрген көркем мәтіндерден анағұрлым маңызды және солкездің оқу-ағарту ісіне үйлесімді болды. Бұл тұстағы хрестоматияларда қазақәдебиетінің тарихына байланысты ғылыми деректер нақтылы талдаулар жүйесінде молынан қамтылды. 1933 жылы қазақ оқулығын шығаруда ерекше үлес қосқан Молдағали Жолдыбаев оқушылардың алдына таратылып отырған қазақ әдебиетінің басылуы жайлы: «XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы (7жылдық) бірінші рет жазылып отыр. Кітапты жазу үстінде кездескен қиыншылықтар уақыттың тығыздығы, бекіген программалардың жоқтығы, сыннан өтіп кемшілігі әшекереленген, беті ашылмаған бұрын жазылған кітаптың жоқтығы, айтылған дәуірдің экономикасының, өндіріс қатынастарының зерттелген материалдарының болмағандағы болды», -деп өз пікірлерін білдірген. 30-жылдары

бастауыш және орталау мектептерге арналып, бірнеше оқулық, хрестоматиялар баспа жүзіне шыға бастады

1935 жылы 3-4 сыныптарға арналған қазақ әдебиетінен бағдарлама жарықкөрді. Бағдарламаның басты міндеті оқушыларға:

1. Көркем шығармаларының мағынасын, идеясын, көркемдік мәнін түсіндіру;

2. Көркем шығармалардың кейбір түрлерін (әңгіме, өлең, ертегі, мысал т.б.);

3. Көркем тілдің жеңіл ерекшеліктерін (әсірелеу, теңеу, ырғақ т.б.) түсіндіру;

4. Жазушылардың қай таптан екенін, оның шығармаларының таптықбағытын аңғарту;

5. Көркем әдебиетінің өткен қоғамдық өмірде, қазіргі әлеуметтік құрылыстақандай мәні бар екені жөнінен алған ұғымын нысықтау;

6. Әдебиет сабағының басқа пәндерімен- қоғамтану, тіл, жаратғылыс тану сабақтарымен, көркем өнердің кейбір түрлерімен байланысын айыра білуге үйрету. Қазақ әдебиеті пәні бағдарламасының мазмұнын жетілдіру мен мектептерде бұл пәннің беделін көтеру мәселелері күн тәртібінде қаралып, қойылған. БК (б) П Орталық Комитетінің 1932 жылғы 25 тамызындағы шығарған «Бастауыш, орта мектептің оқу бағдарламалары мен режимі туралы» қаулысының оқу бағдарламаларын ғылыми негізде жасау үшін орасан зор маңызы болды. Бұл қаулыда ана тілі бағдарламасынан мына сияқты талаптар қойылған: «Ана тілі бағдарламасы берілетін білімнің нағыз системалы, дәл аумағын толық үйренуді қамтамасыз етуге тиіс, сол сияқты дұрыс оқу, дұрыс жазу, дұрыс сойлеуге нық төселуді қамтамасыз еткендей болсын; оқушылардың мектепте де, үйде де өз беттерімен істейтін жазу жұмыстары, грамматика талдауы және сондай жұмыстарға оқу жұмысының практикасына ендірілсін».

БК (б) П Орталық Комитеті 1933 жылғы 12 ақпанында шыққан «Бастауыш және орта мектептердің оқу құралдары туралы» қаулысында, СССР Халық Комиссарлары Советі мен БК(б)П Орталық

Комитетінің 1939 жылғы 27 тамызда шығарған «Бастауыш, орта-лау және орта мектептерге арнап оқу кітаптарын бастыру және сату туралы» қаулысында тұрақты бағдарлама мен оқыту әдістерін қолданудың, мектептегі оқу-тәрбие жұмысының сапасын өңдеу ісінің түйінін шешетін нәрсе тұрақты оқулықтың болуы керек екенін атап көрсетті. Мерзімді баспасөз бен кітап шығару ісі мықтап дамыған бұл кезде 1925 жылы 96 кітап 443 мың дана болып таратылса, 1930 жылы тиісінше 200-ге жуық және 3 млн. дана болды.

Ал, 1932 жылы таралымы 6 млн. дана 668 кітап шығарылды. Қазақ мектептеріне керекті оқулықтар мен оқу құралдарының саны кенет өсті. Мәселен, 1934 жылы тиражы 596 мың дана небары оқулық шығарылса, 1935 жылы тиражы бір миллион жарымға жететін 15 оқулық шығарылды. Ал 1935 жылы бастауыш мектептер үшін көптиражбен «Селолық жерлерге арналған әліппе», «Жұмысшыларға арналған әліппе», «Шала сауаттыларға арифметика жөніндегі методика», «Шала сауаттыларды оқыту методикасы», «Шала сауаттылар мектептеріне арналған қазақ тілі грамматикасы», «Сауатсыздарға арналған арифметика есептері», «Сауатсыздар мектептеріне арналған программа», «Шала сауаттылар мектептеріне арналған программа» сияқты оқулықтар шығарылған. 1929 жылы араб алфавитінен латын алфавитіне көшу Қазақстанда мәдениет пен халық ағарту жұмысын дамытуда, көркем әдебиет пен күнделікті баспасөздің қаз тұруында алға басқан қадам болды.

Дегенмен, латын алфавиті ана тілін оқытуда жеңілдеткен жоқ. Оның үстіне, орыс тілі оқытуда біраз қиындықтар тудырды. Өйткені танбалары бір кейіптес, бірақ түрліше дыбысты белгілейтін бірқатар әріптер оқушыларды шатастырды. Осы қиындықтар болмауы үшін 1940 жылы қазақ ССР Жоғары Кеңесі қазақ жазбасын латыншадан орыс графикасына негізделіп жасаған жаңа алфавитке көшіру туралы Заң қабылдады. Ал қазақ тілінде шығатын газет-журналдарының саны көбейді.

Мәселен, төңкеріске дейін қазақ тілінде бір ғана газет болса, 1917-1920 жылда арасында қазақ тілінде 25-26 шақты газет-жур-

шолдар, 1925 жылы 28 газет. 1926 жылы 41 газет, 1932 жылы 62 газет, 6 журнал шықты. 1937 жылы қазақстандағы 305 газеттің 185-і қазақ тілінде 603 мың тиражбен шығып тұрды. Ал отызыншы жылдың аяғында газет саны 322-ге (қазақ тілінде 193), тиражы 945 мыңға жетті. Бұл келтірілген деректен біз республикада баспасөзісінің жылдан-жылға өскенін байқаймыз. 1930 жылы оқулық, оқу құралы бағдарламалармен қатар классикалық педагогикалық әдебиеті: Чернышевскийдің, Добролюбовтың, Ушинскийдің, Калининнің, Макаренконың және басқалардың педагогикалық шығармаларын қазақ тіліне аударып бастау-қазақстанда педагогика ғылымын дамытудағы елеулі кезең болды.

Орта мектептер мен жоғары дәрежелі педагогикалық оқу орындарының ашылуына байланысты 30-жылдардың басында қазақ әдебиетін арнаулы пән ретінде өз алдына жеке оқыту қажеттігі туып, оқулықтар жасау жұмысы жеделқолға алынды. Бұл үшін ең алдымен әдебиеттану ғылымын жетілдіру, толықтыру қажет болды. 20-жылдардың бас кезінде ұйымдасқан Қазақстан өлкесін зерттеу қоғамы, 1933 жылы ұжымдасып, ғылым Академиясының жүйесіне көшкен ұлт мәдениетін зерттеу институты қазақ фольклорі мен әдебиет нұсқаларын көптеп жинады. Осы жылдары фольклор нұсқаларымен қатар, Абайдың, С. Торайғыровтың, Ы. Алтынсариннің, Ақан серінің, Сүйінбайдың өлеңдерінің жинағы басылып шықты. Қазақстан әдебиеті мен өнерінің 1935 жылы маусымында Мәскеуде зор табыспен өткен бірінші онкүндігі қазақ кеңес әдебиеті мен өнер жетістіктерінің жарқын көрінісі болды. Қазақстанның жас өнерпаздары «Қыз Жібек», «Жалбыр» операларын қойды. Аталған онкүндікте әнші К. Байсейітова СССР халық әртісі атағына ие болды. 1937 жылы музыкалық театр негізінде Абай атындағы тұңғыш ұлттық опера және балет театры ашылды. 1935 жылы Алматыда ашылған сурет көрмесі-оның таңдаулы экспонаттары Ә. Қастеев атындағы мемлекеттік көркемөнер галереясының негізін қалады. 1934 жылы хроникалық-құжатты фильмдердің республикалық студиясы ұйымдастырылды. Дыбысты «Амангелді» көркемфильмінің экранға шығуын (Ленфильм, 1938ж) ұлттық кино өнерінің бас-

тамасы деуге болады. 1934 жылы қазақ мемлекеттік музыкалық театры (қазіргі Абайатындағы опера және балет театры) ашылды. Театр сахнасында қойылған «Айман-Шолпан» спектакль үлкен табыстарға жетті. Бірінші қазақоперасының сюжеті болып Ғ. Мүсіреповтың «Қыз Жібек» эпосы болды. Осы жылы Құрманғазы атындағы мемлекеттік оркестр құрылып, жетекшісі композитор А. К. Жұбанов болды. Бұл кезеңнің Қазақстандағы оқу ағарту жүйесіне қосқан үлесін осы тұрғыдан жоққа шығаруға болмайды. Оқу білім саласын дамытуға, сондықтанда болар қазақ халқының бір туар зиялылары жаппай кірісіп, елді сауқаттандыруға жан тәндерімен ат салысты. Солардың бірі, пайғамбар ақын, тәлімгер- ұстаз, ағартушы Мағжан Жұмабаев болды.

2.3. М. Жұмабаевтың саяси-ағартушылық көзқарасының қалыптасуының тарихи алғышарты

*Қайғыланба, соқыр- сорлы шекпе зар,
Мен-Күл ұлы, көзімде Күл нұры бар,
Мен келемін, мен келемін, мен келем
Күнінен туған, Ғұннан туған пайғамбар!
Мен өлмеймін, менікі де өлмейді,
Надан адам өлім жоғын білмейді.
Өзім патша, өзім қазы, өзім би,
Қандай ессіз не қылдың деп тергейді!?*

Мағжан Жұмабаев.

Ұлтжандылық пен отансүйгіштікті оқушылар бойына құрғақ ағыздармен қалыптастыру мүмкін емес. Оны тек қана елін – жерін қасық қаны қалғанша қорғап өткен от жүректі бабалар рухында ғана тәрбиелеуге болады. Осы тұрғыдан келгенде Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаевтың еңбектері

мәңгілік. Олар өз жұртын қараңғылықтан арашалап, тек оқу арқылы ғана бахытқа жеткізуге болатындығын түсінді.

Халықты оқуға, білім алуға шақыра отырып, патша өкіметінің алдында келелі сұрақтарды қоя білді. Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен «Алаш» партиясының маңына топтасқан зиялылар бостандық алудың бір ғана жолы халықты сауаттандырып, қараңғылық бұғауынан босату деп білді. Осы себептен де ат төбелендей аз ғана топ өздерінің бар өмірін оқу-ағарту жолына бағыттады. Әрқайсысы әр-түрлі пәндерден оқулықтар, әдістемелік құралдар жазды.

Бәрі бірігіп халықты оқу-білімге шақырды. Олар осы жолда бар мүмкіндіктерді пайдалана білді. Әсіресе, сол кездегі қазақ арасына кең таралған баспа сөзді шебер пайдаланды. Осы орайда «Қазақ», «Айқап», «Жаңа мектеп», т.б. газет журнал баспа сөз беттерінде оқу-ағарту туралы жарияланған мақалалардың қазақ арасында рөлі ерекше болды. Қазақ халқының ұлы ағартушылары үкіметке өз ықпалдарын пайдаланып, көптеген оқу орындарын аштырғанын да белгілі. Ұлтжандылық пен отансүйгіштікті оқушылар бойына құрғақ уағыздармен қалыптастыру мүмкін емес. Оны тек қана елін – жерін қасық қаны қалғанша қорғап өткен от жүректі адамдар ұлгісінде ғана тәрбиелеуге болады.

Әр кезеңнің өз батыр ұлдары мен қыздары «жаным арымның садағасы» – деген ұлы принциппен өмір сүргені белгілі. Сол жолда олар өз бастарын құрбандыққада шалып отырды. Қазақ халқы өз басынан талай қасіретті кезеңдерді өткізді. Біздің еліміздің тарихында сондай қасіретті кезең, XX -ғасырдың 30-шы жылдарында болғанын тарихтан білеміз. «Халық жауы» деген жалған айып тағылып, зорлық – зомбылық заманының құрбаны болған ұлтымыздың талай боздақтарының есімдері, әлі де болса тарихтан өзінің орнын ала алмай келеді. Кейбір деректерге жүгінсек, тек 30-шы жылдардың ішінде ғана 750-мыңнан астам Қазақстан азаматтары тұтқұндалып, 25мыңнан астамы атылған. Жазықсыз жапа шеккендердің арасында қазақ халқының бостандығы мен

бакыты үшін күрескен, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Сералин, М. Жұмабаев тағы басқа жүздеген зиялыларымыздың болғанын білеміз. Қазақ зиялыларының ағартушылық ой-пікірлері мектеп ашу, оқу құралдарын жазу, халықты мәдениет пен өнер-білімге үндеумен байланысты сипатын Ресей мемлекетіндегі ХІХ-ХХ ғғ. болған саяси-экономикалық және мәдени-ағартушылық саладағы өзгерістерден бөліп қарауға болмайды. Себебі, ХІХ ғасырдың 2-ші жартысында Қазақстан даласы түгел дерлік Ресейдің отарлық билігіне көшті. Осымен байланысты Ресейді мекендеуші халықтардың тұрмыс-тіршілігі бір бағыттағы арнаға түсіп қалыптаса бастады. Бұл істе халыққа білім беру, оқу-ағарту ісі шешуші рөл атқарды. Өкімет халықтың оқу-білімге деген ынтасын тоқтата алмады. Жер – жерде оқу орындары көптеп ашыла бастады. ХІХ ғасырдың аяғында Қазақстанда ерлерге арналған 2 сегіз кластық, әйелдерге арналған 2 жетікластық, бір сегізкластық әскери гимназия болды. Олармен қоса Орал қаласында 6, 7, 8 класты ерлер гимназиясы және прогимназиялар да ашылды. Бұл мектептерде орыс тілі мен тарихы, әдет-ғұрпы тиянақты оқытылды. Ал қазақ тілі қосымша пәндер қатарында ғана оқытылды. Бі. Алтынсариннің идеяларын, оның оқу-ағарту саласындағы ойларын әрі қарай жалғастыруда, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов С. Торайғыров т.б. қазақ зиялылары белсенді қызметтер атқарды. Қазақтың осы зиялылар тобына ортақ қасиет – олар өздерінің күресі ретінде революцияны қаламады. Негізгі максаттары елдегі надандық, қараңғылықты жою арқылы халықты құлдықтан азат ету еді.

Жалпы, ХІХ ғасырдың аяғына қарай Қазақстанда ағарту ісінің келесі жүйесі қалыптасты:

1. Бастауыш оқу орындары.
2. Приходтық мектеп кластары.
3. Толықтырылған гимназиялар.
4. Орыс-қазақ аралас мектептері.
5. Ауылдық және сауаттылық негізіне үйрететін мектептер.

Сонымен қатар, орта оқу орындары, реалдық училищелер, қыздарға арналған гимназиялар болды. Жалпы, бұл кездегі білім беру жүйесі Ресейлік ағарту жүйесіне біршама жақын еді. Алайда қазақ мектептерінде оқушылар мардымды білім ала алмады. Басты себеп – өкімет «бұратана» халықтың сауатты болуын ойламады. Жалақының аздығы, оқу-құралдарының жетіспеушілігі осылардың барлығы Қазақстанда оқу-ағарту ісінің дамуына кедергі болды.

Осындай жағдайда Абай, Шоқан, Ыбырай ілімдерін жалғастырушы, әрі қазақ халқының саяси көсемі Ахмет Байтұрсынов болды. Қазақ халқын сауаттандыру үшін А. Байтұрсынов бірнеше еңбек жазды. «Қырық мысал», «Маса», «Қазақша оқу жайынан», «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек», «Қазақша сөз жазушыларға», «Әліппе – таңбалар жұмбағы», «Әліп-би», «Тіл құрал», «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Қай әдіс жақсы», «Оқу құралы», «Әдебиет танытқыш» т.б. еңбектері қазақ тілі мен әдебиеті, оның тарихы мен теориясы, оқыту әдістемесіне қатысты көптеген мәселелерді қамтыды. Олардың көпшілігі ұзақ уақыт оқу құралы ретінде пайдаланылды. А. Байтұрсынов қазақ музыка өнерін зерттеп, жинастырушылардың бірі болды.

Ал, Ж. Аймауытов 20-жылдары қазақ мектептері үшін педагогика мен психология туралы «Тәрибеге жетекші», «Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдау» тағы басқа оқулық, әдістемелік құралдар жазды. Ж. Аймауытұлы – психология саласына қатысты бөліктерден бүтінді құрау, жеке мағлұматтардан қорытынды, жалпы ұғым, жалпы ереже, жалпы заң шығару, жалқыдан жалпыға көшу, бір сөзбен жалпылау (индукция) деп аталатынын, бұған қарсы ойлаудың екінші жолы жалпы ұғым, жалпы ережеден жеке мағлұмат шығару, жалпыдан жалқыға көшу, яғни жалқылау (дедукция) ұғымдарын жан-жақты қарастырған қазақтың тұңғыш психолог-ғалымы. Осы мәселелерге байланысты әдіскер-ғалым өзінің «Жалқылау әдісі», «Жалқылауды жалпылау әдісі» секілді мақалаларын жазып, әліппе, тіл құралдарды құрастыру-

да, оқытуда индукция, дедукция тәсілдерін терең, пайдаланған. А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытовтармен қатарласа халықты «Оян, қазақ» атты шығармасымен белсенді іс-әрекетке шақырған көрнекті қоғам қайраткері Міржақып Дулатов болды. Оның мақалалары мен өлеңдері қазақ халқын оқу-білім алуға шақырды. Әсіресе, А. Байтұрсыновпен бірлесе шығарған «Қазақ» газеті М. Дулатов үшін де, қазақ халқы үшін де үлкен өмір мектебі болды. М. Дулатов бала жанын терең түсінген психолог әрі әдіскер ғалым. «Жас балаларды оқыған нәрсесі хақында ойлануға, оның мағынасын, қасиеттеуге сездіруге қалай үйретпек керек? Баланы оқыған нәрсесін бір-біріне ұйқастырып ойлануына, оқып шыққаннан кейін жадында ретті һәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек» – деп, баламен жұмыс істеудің түрлі әдіс-тәсілдерін жан-жақты қарастыра.

Ұлттық сана-сезімді ояту, қазақ халқының өз алдына дербес егеменді ел болуы, оқу-ағарту, тегін білім беру мәселелері 1913-1917 жж. Орынборда қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов бастап шығарған «Қазақ» газетінде үнемі арнайы сөз болып келді. 1913 ж. «Қазақ» газетінің 18-санында Ә. Бөкейхановтың алғаш «Дума һәм қазақ» деген мақаласында: «Қазақ думаға депутат болып барып, өз елінің камын, қазақ сөзін сөйлеуі әр оқыған, елім деп жүрегі соғатын азаматтық парызың,» – дей келе: – «... тірі болсам, қазаққа қызмет етпей қоймаймын» – деп, халық алдында ант бергендей болады. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов бастаған қазақ зиялылары 1911-1917 ж. ж. аралығында «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің маңына берік топталып, өздерінің саяси мақалалары мен өлең-жырларында қазақ елінің қараңғылықта, екі бірдей езгіде азап шегуін ашық баяндап, халықты саяси күреске шақырып отырды. Мемлекеттік Думаға қазақ халқының атынан петиция жазып, бостандық беруді, егемен ел болуға мүмкіндік туғызуды талап етеді. Ел камын жейтін халықты бастаушы саяси ұйымның қажеттігін айта келіп, оны ұйымдастырудың жолдарын

қарастырады. Ақыры 1917 жылы шілдеде Орынборда тұңғыш «Қазақтың саяси партиясы – «Алашты» құру туралы» съезд шақырылып, оның бағдарламасы «Қазақ» газетінде жарияланды. Алаш партиясының ұйтқысы болған көрнекті қайраткерлері: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Х. Досмұхамедов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, С. Торайғыров, М. Әуезов сынды зиялылар сол партияның мүшесі болып, белсене қызмет етті.

Олар Алаш партиясының өмірге келгенін, оның бүкіл қазақ халқының мүддесін қорғаушы екенін дәлелдеп бақты. Ә. Бөкейханов бастаған қазақтың зиялы қауымы «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің негізгі платформасын жасап, Қазақстандағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерін шешу жолдарын анықтауда ұлттық тұтастық және жалпы халықтық бірлік ұстанымын басышлыққа алды. Мұндай ұстаным аталған мәселелерді шешуде таптық күрес пен пролетариат диктатурасын негізге алған большевиктерге қарама-қарсы еді. Сондықтан да «Алаш» көсемдері мен «Алашорда» үкіметінің басшылары Қазан революциясының ұрандарын, Кеңес өкіметінің идеялары мен нақты іс-әрекеттерін қабылдамады, оларға қарсы шықты. Олардың «Қазағым қайраттан», «Ұйымдасып жеке отау тігіп ел болайық», «Ел қамын ойлаушы зиялы қауым болып бас қосайық, бірігейік» деген ұрандары орыс үкіметінің ұлы орысшыл шовинистеріне шаншу болып тиді. Қазақ зиялыларының бұл идеясы 1911-1917 ж. ж. арасындағы мерзімді басылымдарда, әсіресе «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде өткір түрде үздіксіз көтеріліп отырды. Нәтижесінде, азамат соғысында жеңіске жеткен Кеңес үкіметі «Алашорданы» тарих сахнасынан кетірді.

Кеңес өкіметі «Алаш» қозғалысына қатынасқандардың барлығына кешірім жасағанына қарамастан, азамат соғысынан кейінгі 7-8 жылда Қазақстанның ғылымы мен оқу-ағарту ісіне, әдебиет пен өнердің, халық шаруашылығының әр саласына қомақты үлес

қосқанына қарамастан ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдерін, ең алдымен Алашорда партиясына жетекшілік жасаған қайраткерлерді түгел дерлік жалған жаламен «Халық жауы» деп айыптап, түрмеге жапты, атты, асты, елден қуды. «Алаш» партиясының көрнекті қайраткерлерінің бірі, кеңестік тоталитарлық зорлық-зомбылықтың жазықсыз құрбаны болған, қазақ халқының рухани, мәдени, әдеби әлемінде өзіндік өшпес із қалдырған әрі лирик ақын, әрі көрнекті педагог, әдіскер-ғалым, ұстаз, қоғам қайраткері, М. Жұмабаевтың өмір жолына ерекше тоқтала кетуді жөн көрдік.

Мағжан Жұмабаев (1893-1938) әрі лирик ақын, әрі аудармашы, көрнекті жазушы, публицист, әрі ұстаз-ғалым. Поэзия әлемінің жарық жұлдызы, қайталанбас құбылыс. Оның қуатты, бойға жігер, жүрекке от беретін рухты үні ізденістері мен жанашылдығы қазақ әдебиетінің XX- ғасырдың басында-ақ Еуропа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтереді. Мағжан Жұмабаевтың ондаған поэмасы мен жүздеген лирикалық өлеңдерімен бірге, оқытушылық қызметті атқара жүріп, тұңғыш педагогикалық оқулықтар жазып қалдырды. Ол жазған «Бастауыш мектепте ана тілі» (1925), «Сауатты бол» (1926), «Педагогика» (1922) атты оқулықтары педагогика және әдістеме ғылымдарына қосқан үлес болып саналады. Поэзиясы адамның жан дүниесінің қыры мен сырына терең бойлайтын, оның адамның жан сезімін дөп басып суреттейтін көпшілік оқырманды сүйсіндіріп келді.

Кешегі уақытты, біз, тек бір халықты-кеңес халқын құрамы деген уақытта, орыстан басқа халықтардың тәрбие жүйесін тіпті есепке де алған жоқпыз, мектептерде қазақтың, халықтың тәрбиесі деген атауды мүлде кездестірмедік. Мұның өзі біздің тәрбиедегі қолға ұстар негізгі қазағымыздан айырылуға әкеліп соқты, «қазақ» деген аты болмаса, заты мүлдем бөлек, шұбарланған ұрпақ өсіп шықты, мазмұны социалистік болғанмен түбі ұлттық болған жоқ. Соның нәтижесінде көптеген халықтар мен ұлттар жойылып, тарихтан сахнадан шығып қалды, сөйтіп, адам бала-

сының тарихы мен мәдениетіне өлшеусіз зиян келтіреді, тәрбие тек империяның мүддесін көздейді. ұлы державалық шовинистік мүддені нығайту үшін қызмет істелді. Кеңес өкіметі жылдарында осындай жолмен 75 ұлыстар мен халықтар жоғалып кетті. 1934 жылы ел бойынша мектептеріндегі оқу 104 тілде жүргізілсе, 1988 жылы КСРО-да не бәрі 39 тілде ғана білім алды. Мектеп іс жүзінде ұлтсыз мектеп болды.

Демек, тәрбиеде ұлттық ерекшеліктер мүлдем сақталмады. ұлттық тәрбие деп айтуға батылымыз бармады. Мағжанның данышпандығы сонда, ол осыны көріп-білгендей ғасырдың басында, қазақ мектебі құрылып жатқан кездің өзінде осыны көргендікпен болжай білді. Сол кезде жазған бір мақаласына: «Қазақтың тағдыры, келешегі, ел болуы да – мектептің қандай негізде құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді, берік һәм өз жанымызғы қабысатын, үйлесетін негізде құра білсек, келешегімізге тайынбай – ақ серттесуге болады. Сондай негізде құра алмасақ, келешегіміз күнгірт»-деп жазды. Бұдан артық анық, дұрыс болжам айту қиын. Ұлы адамдар болары болып, бояуы сіңген іске қорытынды жасамайды, олар бірлікпен бағдарлай алады. Мағжан да осындай мінез танытты.

1913 жылы Мағжан, Ахмет, Мыржақып сынды ұстаз ағаларының ықпалымен Еуропа біліміне жақындаспақ ниетпен Омбыға келіп, оқытушылар семинариясына оқуға түседі. Семинария қабырғасында ол Сәкен Сейфуллинмен танысады. Ол халқының білім мен өнерден мақұрым қалған мүсәпірлік себебін іздейді, көп нәрсеге көзі ашылады. Осы жылдары Омбы мұғалімдік семинариясында оқып жүріп, орыс және батыс Еуропа ақын-жазушыларын құныға оқиды, өзіне жаңа да тосын ой, идеяларды көңіліне тоқи бастайды. Оның алдында жаңа бір әлем ашылады.

Осы күндері қазақ халқы өз алдына тәуелсіздік алып, егеменді, дербес Қазақ Республикасын құру кезеңінде, тілін, дінін қайтадан қалпына келтіру жолында орасан зор қадамдар жасау уақытында, Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын, оның

бүкіл саналы өмірі, қазақ ұлтының ар-намысы үшін күресі, ұлттық езгіден шын мәнінде құтылуға шақырған жалынды сөздері, ұлттық сана-сізімді қалыптастыруда орасан зор рөл атқаруда. Мағжан поэзиясында әуел бастан-ақ, ұлт-азаттық сарыны басым болады. Өте жас болса да, 18-20 жастың аралығында Мағжан патша өкіметінің аз ұлттарға жасап отырған қиянатына қарсы өзінің поэзиясымен күресе білді. Уфа медресесі, Омбы мұғалімдер семинариясында (1913-1917жж) оқыған кезінде, «Айқап», «Қазақ» газеттерін де өз өлеңдерін жариялап, ұлттық сана сезімді қалыптастыруға зор үлес қосты.

Патша өкіметінің отаршылдық саясатының соңғы кезеңінің өзінде-ақ, яғни 1895-1905 жылдары, небары 12 жылдың ішінде қазақтардың ең шұрайлы деген 4 млн. десятинадан астам жерін, ал 1906-1912 жылдары тартып алынған жер 17 млн. десятинадан асып кеткені бізге тарихтан белгілі [43]. Сонау ерте кезеңде басталған Ресей отаршылдығының, одан кейінгі кеңестер тұсында бірде-бір таласталмаған қоныстандыру саясатының, тың игеру, полигондар салу кезеңдерінің нәтижесінде, қазақ даласында экологиялық апаттың нышандары болуын Мағжан ерте кезде сезген бе деп қаласың. Тағы бір айта кететін жай «Туған жерім-Сасықкөл» деген өлеңінде, Мағжан «қазақ халқының тапқа бөлініп жіктелуі анық болмаған, қазақтың байы мен кедейі бір-біріне қарама- қарсы тап емес» – деген ойын да аңғарамыз. Мағжан көп уақыт бойы, кеңестік дәуірде де, белгілі бір топтың мүддесін жырлайды. Өмірінің соңғы кезінде кеңестік қыспаққа алынғанда, амалсыз жағдайда ақынның кейбір өлеңдерінде таптық принцип айтыла бастайды.

Мағжан Жұмабаев өз ұлтын азат етудің бірден-бір шарты оқу-ағарту, надандықтан құтылу ғана емес, батыл әрекет, күрес қажет дейді. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс қарсаңында, «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 9, 25 маусым күндері шыққан санында ақын өзінің «Дін үйреткенге», «Есімде тек таң атсын» деген өлеңдерін жариялады. Ақын алдымен халқымыздың өткен шағына көз тас-

тан, «ел шетіне жау тигенде, ақ найза, алты құлаш белге байлап, айнымас алдаспанды қолға алып, қанатты, қажымайтын тұлпар міндік, жібекпен жетпіс қабат белді будық, құрсанып қылыш өтпес мұздай темір, қиядан қыран құста жауға ұмтылды», – деп «снді осы ерлік кезеңімізді тағы қайталайық, тек жата бермейік»-дейді. Бостандық үшін отаршылдыққа қарсы күресер кезең жақын, 1917 жылғы революциялық дүмпулер міне-міне болатындығын жырлайды. Дүниежүзілік 1914 жылғы соғысқа қатысқан Ресей тылда жұмыс істеуге қазақтардан солдат алуға 1916 жылы июнь жарлығын шығарды. Бұл қазақ халқының басына түскен жайдың оғындай болды. Ал, шындығына келсек «Алаш» азаматтарының 1916 жылғы көтерілісі асығыс дайындалған, текке қазақ халқының қаны төгіледі» – деп сақтандырған. Олардың ойынша, «ұлтазаттық қозғалыстың әскери дайыдықтан өтіп, ұйымдасқан түрде басталуы керек».

Патша үкіметі июнь жарлығы шықпай тұрып – ақ, жаза-лау әскерін сайлап, зеңбірек ұнғысын тазалап, қазақ жүздіктері қылыштарын қайрап қойғанын Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мұстафа сияқты алаш азаматтары өте жақсы білген. Алаш азаматтарымен бірге болып, кейіннен 1917 жылы «Алаш» партиясына мүше болған Мағжан Жұмабаевтың 1916 жылғы көтеріліс туралы пікіріне сәйкес, бұл тақырыпқа көп қалам тартпағанын осыған байланысты болуы мүмкін. Көп уақытқа дейін кеңес тарихшылары 1916 жылғы көтерілісті қазақтың оқыған азаматтары, кейіннен «Алаш» партиясының негізін құрушылар – Ахмет, Міржақып, Әлихан, Мағжандарды «байлардың мүддесін қорғап, ұлттық намысты аяққа басты, патша үкіметінің сойылын соқты, жақтамады» – деп, айыптап келген еді. Сөйтіп, «Алаш» азаматтарына қазақ халқының теріс көзқарасын тудырды. Осындай ауамалы-төкпелі заманда 1917 жылы Мағжан Омбының мұғалімдер семинариясын үздік біліммен бітіріп шығады.

Бұл кезеңде Ресейдегі ақпан революциясын қазақ зиялыларының көпшілігі қуана қарсы алғаны белгілі. Осындай аласа-

пыран уақыттарда саяси жұмыстардан Мағжан да тыс қалмаған. Елді тығырықтан шығаруда 1917 жылдың қысында құрылған «Алаш» партиясының ішінде болып, кейіннен Құрылтай сайлауында Ақмола облыстық қазақ комитетіне сайланған Мағжан оқу-ағарту мәселесімен тікелей айналысты. Оны Мағжантанушы ғалым Т. Кәкішев өзінің «Мағжан-Сәкен» деген ғылыми-эссесінде әртүрлі фактілер келтіре отырып дәлелдеген. Ш. Елеуқенов, Мағжанның өмірі мен шығармашылығы жөнінде жаза келіп, осы жайды Колчакпен байланыстырып: «Мағжанның жәйы мәз емес-ті... Мағжанның сорына Омбыда өздерін «социалистерміз» деп жариялаған «Үш жүз» атты партия пайда болды. Мемлекет орнының құқығын өз бетімен иемденіп алған осы партияның Орталық Комитетсымағы: «ақын Мағжан Жұмабаев бостандықты сүймейтіндігі үшін ұсталсын, қамалсын» – деп қаулы алады. Сөйтіп, оқулық жазу үстінде жүрген ақын абақтыға түсті» – деп, ел ішіндегі партиялар күресінің Мағжан тағдырына да үлкен кесірін тигізгенін көрсетеді.

Осы фактіге қарасақ, Мағжан ақындығымен бірге ұстаздық ғылым (педагогика) саласына 1918 жылдан бастап беріле қызмет еткені байқалады. Сол уақыттағы саяси жағдайларға тікелей араласып жүрген Мағжан өзінің ертеден көтеріп жүрген мәселесі – оқу ағарту жұмысымен айналысқанын мұрағат құжаттары да қуаттайды. 1920 жылы Петропавл қаласында қазақ мұғалімдерінің Омбы губерниялық курсы ашылғанда өз қолымен толтырылған анкетадан негізгі мамандығым «киргизская словесность» дегеніне қарамай, педагогикадан, қазақ тілі мен ұлт тарихынан лекциялар оқып келгенін жазыпты. Ал, жұмыс стажы деген бапқа «7 лет литературной национальной деятельности. Был лектором педагогических курсов 1918 г. в Омске, в 1918-19 г. г. заведовал на 2-х годичных педагогических курсов в Омске, читал лекции на краткосрочных курсах в 1919 г. в с. Белиевка (Полтавка) Омского уезда сотрудничал в журнале «Айкап» в с. Троицке по общепедагогическим вопросам» – дейді. Бұдан байқағанымыз,

Мағжан Омбыдағы кезеңін оқу-ағарту жұмысын ұйымдастыруға арнаған. Мәселен, 1918 ж. 24 қыркүйекте өткен Омбы облыстық Советінің 8 атқару бюросының халыққа білім беру мәжілісінде, М. Жұмабаев 11-ге жуық мәселе көтерген. Ол құжат «Выписка постановления 8-исполнительного бюро Омского областного Совета по народному просвещению от 24 сентября сего года» деп аталады. Сол мәжілістің күн тәртібіндегі он бір мәселені Мағжан көтерген. Осыншама мәселе көтеру үшін айтарлақтай дайындық керек екенін ескерсек, Мағжанның бұл қызметке қыркүйектің алғашқы күндерінен бастап кіріскені шүбә тудырмайды. Оған ақынның «Заявление времен. заведов. Иностранческом отделе Жумабаева о назначении двух инструкторов по школьному иностранческому образованию персонально по представлению областного киргизского учительского съезда» деген жазбасы да куә. Яғни, осы кезеңде Мағжан облыстық халыққа білім беру бұратаналар мектебі бөлімінің жетекшісі болған. Оның көтерген мәселелерінің ішінде, Омбы және Атбасар қалаларында тұрақты екіжылдық мұсылмандарға арналған педагогикалық курс ашу да болған. Осы құжат негізінде Мағжанның тек қана ұстаздық қызметпен емес, оқу-ағарту мәселесін ұйымдастыру жұмысымен де тікелей айналысқанын, Омбыда бұл курстың ашылғанын, онда М. Жұмабаевтың бастық болғанын және тыңдаушыларға әдебиеттен дәріс оқығандығын білеміз.

Мағжанның бұл кезеңдегі ұстаздық қызметі туралы белгілі жазушы С. Мұқанов «Өмір мектебінде» атты мемуарлық еңбегінде тиісінше деректер берген. Бұл жөнінде Т. Кәкішев те жоғарыда аты аталған «Мағжан – Сәкен» эссесінде терең зерттеулер жүргізіп, дәйекті дәлелдер келтірген. М. Жұмабаевтың осындай игі істерінің нәтижесінде Омбы, Атбасар, Петропавлда халықты сауаттандыруға байланысты оқу-ағарту саласында көптеген жұмыстар атқарылды. Солардың көш басында мұғалімдер даярлау ісі тұрды. 1919 жылдың 1 мамырында «Бұратаналар» бөлімінің меңгерушісі М. С. Арсыланов «О киргизских летних краткосроч-

ных педагогических курсах» деген мәселе көтергенде, Ақмола облыстық Земской Управаның атқару бюросы мынадай шешім қабылдаған: «Просить киргизские организации и частных лиц, принимающих живое участие в деле просвещения, не найдут ли они возможным субсидировать необходимые средства на устройство о назначенных курсов сроком на 3-4 месяца, а так же просить уездные земские управы Акмолинской области, часть расходов по устройству курсов взять на себя». 1920 жылы 17 мамыр күні «Подотдел просвещения национальных меньшинств просит не отказать в выдаче предьявителю сего лектору губернских курсов по подготовке учителей – киргиз т. Кеменгерову имеющихся в распоряжении отдела печатных материалов по географии киргизских областей. По окончании курсов все представленные в пользование материалы будут с благодарностью возвращены!» – деп, орыс география қоғамының Батыс-Сібір бөліміне қатынас қағаз жазған. Оны 21 мамыр күні «Отдел народного образования просит представителям сего тт. Мухаметову Уразбеку – инструктору Атбасарского уотнароба и Жумабаеву Мағжану – инструктору губподотдела нацменьшинств экстренный отзыв на проезд грузом, предназначенным для открывающихся в г. г. Атбасаре и Петропавловске киргизских педагогических курсов» – деп, губерниялық революциялық комитетке жазуы тап осы кезде Мағжанның губерниялық аз ұлттар бөлімінде инструктор болып қызмет істегенін көрсетеді.

Осындай жұмыстардың нәтижесінде қызыл мұғалімдердің 4-айлық курсы Қызылжарда ашылып, онда Мағжан Жұмабаев курс жетекшісі болып тағайындалған. Қызылжардағы курс директоры болған (1920 ж.) кезінде Мағжан тыңдаушыларға «Педагогика», «Киргизская словесность» және «Национальная история» пәндерінен дәріс оқыған. М. Жұмабаевтың осы кезеңі туралы Шерияздан Елеуқенов: «Қызылжарда 1920 жылы мұғалімдердің советтік курсы ұйымдастырылды. Оған әдебиет пен педагогика курсынан сабақ беруге Мағжан Жұмабаев ша-

қырылды. Бірақ, көп ұзамай «Ертегі» поэмасын оқығаны үшін Кенесары мен Сыздықты дәріптедің» – деп, Мағжанды оқытушылықтан босатады» – деп жазған Ш. Елеукенов. Қысқаша хронологияға жүгінетін болсақ, Мағжанның педагогика саласындағы еңбек жылдарын төмендегі кестеден көруімізге болады.

I. -кесте. – Мағжанның ұстаздық қызмет жолы

Жылдар	Педагогикалық қызметі
1913-1917	Омбы мұғалімдер семинариясында оқып, оны алтын медальмен бітірді.
1918	Омбыдағы жазғы педкурста оқытушы болды.
1918-1919	Омбыдағы мұғалімдердің 2 жылдық курсының меңгерушісі. Омбы уезі Полтавка селосында ашылған қысқа мерзімдегі курс оқытушысы.
1920	Қызылжардағы мұғалімдердің советтік курсына әдебиет пен педагогика пәндерінің оқытушысы.
1922-23	«Педагогика» оқулығын жазып, оны Орынборда содан соң Ташкентте баспадан шығарды
1922-1923	Ташкент. Оқу-ағарту институтында оқытушы. Қазақ-қырғыз ғылыми білім комиссиясының мүшесі.
1923-1926	Москвадағы әдеби-көркемөнер институтының тындаушысы. Күншығыс еңбекшілері институтының оқытушысы.
1929-1936	Тұтқындағы жылдары.
1938ж. 19.03.	Жазықсыз жапа шегіп, атылды.

Осы кестеден көріп отырғанымыздай, Мағжан 45-жылдық ғұмырының жартысынан астамын оқу білімге, ұстаздық, тәлім-тәрбиеге арнаған. Ақындық шеберлігінің өзін бала тәрбиесіне, оқу-ағарту жұмысына жұмсаған.

Оған оның көптеген өлеңдері мен мақалаларының дәлел екенін жоғарыда атап өттік. Акын-педагогтың әсіресе, 20-30 жылдары арасында, оның ішінде Ташкент кезеңіндегі шығармашылығы айтарлықтай. 1923 жылы Мағжан Ташкенттегі қазақ ғылыми білім комиссиясының жолдауымен Москвада жаңа ашылған әдеби-көркемөнер институтына оқуға түседі. Әрі Ағарту халық комиссары Лунчарскийдің шақыруымен астанадағы Күншығыс еңбекшілерінің университетінде сабақ береді. Сонымен қатар Нәзір Төрөқұлов басқарып отырған Күншығыс баспасында редактор болып қызмет істейді. Москвада болған үш жарым жыл ішінде Мағжан Батыс Еуропа әдебиетін терең зерттеп оқиды. Мағжан сонымен қатар ағылшын, неміс тіліндегі мықты ақындардың жазу машығымен, ойлау, ырғақ табу жүйесімен егжей-тегжейлі танысады. Лунчарскиймен бірнеше рет кездесіп пікірлеседі.

1927 жылы Мәскеудегі оқуын бітіріп Мағжан елге оралып, сол кездегі Қазақстан басшыларына өзін жұмысқа орналастыру туралы өтініш хат жазады. Алайда, Мағжанға ешқандай жағдай жасаған емес, керісінше олар Мағжанды орыстың «смеховеховшыл» жазушыларының қатарына қосып, аластатуға тырысты. Сол жылы ол жазықсыз тұтқындалып, 10 жылға түрмеге кесіледі.

Әйтсе де, Мағжан зауал шағым туды деп жүнжіген жоқ. Ізденді, күресті. Түбінде әділет женетініне сенді. Алыстағы Карелия лагерінен әйелі Зылиха арқылы пролетариат жазушысы Максим Горькийге өз жағдайын баяндап, хат жолдайды. Сөйтіп ұлы гуманист жазушының және оның әйелі Е. Пешкованың көмегімен Мағжан 1936 жылы қамаудан мерзімінен бұрын босанып шығады. Абақтыдан босатылып елге келген соң, Мағжан Қызылжар қаласындағы Пушкин атындағы №5 орыс орталау мектебінде орыс тілі мен әдебиетінен сабақ береді. Мағжанның сабақ беру шеберлігі жөнінде сол мектепте аз уақыт Мағжаннан дәріс алған оқушысы, соңынан көп жылдар өзі де мұғалім болған Татьяна Павловна Нетесова былай дейді: «Когда Мағжан Бекенович в пер-

ый раз вошел в наш класс на урок, мы невольно засомневались, сможет ли он вести на соответствующем уровне уроки русского языка и литературы? Но, уже после первого занятия все сомнения рассеялись, а после нескольких уроков мы просто полюбили нового учителя...». Мұнымен бірге Мағжан педтехникумда да сабақ береді. Акын шын көңілден «социалистік еңбек еліне» қызмет етпекке барын салады. Осы ниетпен «Не күн туса да айнымаймын» – деп «Қаламыма», «Жамбылға» деген өлеңдерін жазады. Бірақ, НКВД маза бермеген соң, Мағжан Алматыдағы Қазақстан Жазушылар одағын басқарып отырған Сәбит Мұқановқа жағдайын айтып хат жазған. Ұлы ақынның ақырғы тілегі болғандай бұл хатқа С. Мұқанов: «Алматыға келіңіз» – деп жауап береді. Сәбит пен Мағжан арасындағы күні бүгінге созылған алып қашпа әңгімеле, ел арасында әліде баршлық. Осыған байланы кейбір жағдаяттарда айта кетсек дейміз.

1922-26 жылдары Орынбор жұмысшы факультетінде, одан кейін Ленинград университеті, содан соң Мәскеудегі қызыл профессура институтында оқыған жылдары – болашақ үлкен жазушы, қоғам қайраткерінің өнер – білім жолындағы нағыз ізденіс кезеңі болды. «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінде қызмет істеуі, 1935 жылы жаңадан шыға бастаған «Қазақ әдебиеті» газетіне редактор болуы, 1937 жылы және 1943-51 жылдары екінші рет Қазақстан жазушылар одағының төрағасы қызметіне тұруы – бұл негізінен жазушының әдеби еңбек жолы. Осы жылдардағы коркем әдебиетті өркендету, әдебиеттің жас кадрларын тәрбиелеу, жаңа тақырыптарды игеру, заманға лайық көлемді шығармалар беру жолындағы С. Мұқановтың жазушылық, ұстаздық, тәрбиешілік еңбегі зор. Сегіз мың жолдан астам поэзиялық мұра, жиырмаға жуық роман, қазақтың қос жұлдызы Абай мен Шоқан жайында екі ірі ғылыми монография, әлденеше драмалық туынды, халық фальклоры, рухани, материалдық құндылықтары, әргі-бергі тарихы жайында құнды-құнды зерттеулер берген Сәбит Мұқанов ерен еңбекқорлығымен замандастарында, кейінгі ұрпақты да тәнті қылып келеді. Бұл орайда:

Жан сырым, халқым, маған сенсең егер.

Борышым шашымнан көп саған берер,

Жаныма шор түсер деп, аямай сал.

Мен сенің өгізіңмін өрге жегер, – деген жолдар жазушының бар ғұмырының, тынымсыз тірлігінің басты мақсатын жайып салып тұрғандай.

Бұл ретте заманымыздың көрнекті ойшылы Шыңғыс Айтматовтың мына пікірін келтіре кеткен орындыма деп ойлаймыз. «Жақсы ма, жаман ба, әділетті ме, әділетсіз бе – әр елдің меншікті тарихы бар. Сондықтан оның жақсысын асырып, жаманын жасыру немесе түрлі косметикалық бояудан өткізуге тырысу – адамзат қоғамы алдында кешірімсіз күнә. Өйткені ұрпақ өз ата тарихын өзге елдердің даму, шарықтау, құлдылау кезеңдерімен немесе оған себеп болған сан қилы оқиғалармен салыстыра отырып, ертеңгі бағытын түзеуге мүмкіндік алады», – деп еді. Сондықтан да болашақ үшін ел өмірінде үлкен орын алатын ірі тұлға Сәбит Мұқанов өмірі мен өнерінің күнгейі мен көлеңкесін салыстыра отырып, бүгінгі ұрпақ көзімен, қазіргі заман тұрғысынан баға беру, бір тоқтамға келу біздің, ұстаздар қауымының, үлкен парызы деп түсінемін. Осыған қоса, Сәбит Мұқанов өмірі мен шығармашылығын ежелден зерттеп, жіті бағып жүрген ғалым Тұрсынбек Кәкішевтың: «Тілейік, тілемейік, қазақ тарихында 70 жылға созылған Кеңес заманы, социалистік дәуір болды. Оның жақсылығынан да, жаманшылығынында қашып құтыла алмайсыз, сондықтан да оны орнатқан, өркендеткен, жеделдеткен күштер мен тұлғаларды тарихтан шығарып тастай алмаймыз. Бұл бір. Екінші, Кеңес қоғамы жаңа орнап жатқан кезде төңкерісшіл әдебиеттің туын көтеруші Сәкен Сейфуллинге сенімді серік болған, жаңа заманды қабылдамаған ақын – жазушылардың әдебиет әлеміндегі ықпалымен бел шешіп күрескен идеялық позициясы мықты да тұрақты жазушы екеу болса, бірі С. Мұқанов болды. Сәбиттің шын жан сырын тыңдар болсақ, онда: «Мен ол кезде идеологиялық майданда «солақай» аталатын адамның бірі бол-

дым. Өзім қаналушы таптың семьясында туып, Октябрь революциясына дейін қаналған жайда өскен адам «қанаушы» тап дегенде, «қанаушы таптан шықты» деген адамға өш болатынымын» деп ашық айтты. Оның төңкерісшіл ұранмен артық-кем сілтегені де аз емес. Ол мінезінен өле-өлгенше арыла алмай кетті. 20 – жылдардағы толассыз айтыстар, 30 – жылдардағы жалған жалалар Сәбиттің идеялық позициясын мұқалтып, негізгі принциптерден аулақтата алған жоқ.

Бұлар Сәбит Мұқановтың әдеби-көркемдік және саяси-әлеуметтік көзқарасын айқындар көрсеткіш болумен қатар, оның адами-өнерпаздық өрісінің қасіреті де болды. Бір рет: «Осы қалай болып барады» деп ойланбай ілгері тарта беру кейде оқ пен оттың алдында қалдырады. Идеялық айтыс-тартысқа келгенде шамадан тыс белсенділік көрсетіп, серке болуға ұмтылушылығы артық-кем сілтетпей қоймады. Уақыт ұсынған негізгі идеялардан Сәбиттің бар бақыты мен қуанышы, қателігі мен кемшілігі туындап жатты. Жаңа заман орнату романтикасы, билікті қолға алып, ұлы мақсатқа ұмтылу пролеткульшылардың шапағатымен көп нәрсені кеуделеп, омыраулап жасатты. Оның үстіне мәдени-әдеби саладағы сабақтастықты дәйекті түсіну жағы да жетіспей жатты. Таптық негізде оянған сана-сезімі асыра сілтеуге себепкер болды», – дейді. Мінекей, жазушы, күрескер, қоғам қайраткері Сәбит Мұқанов жайындағы шындық осындай еді. Көп жағдайда Сәбит Мұқановқа тағылатын айыптар: «Сәбит, қазақ зиялыларына қарсы шықты, оларды аяусыз сынады, Кеңес үкіметінің жаулары...» – деген айыптар болатын. Осы тұрғыдан келгенде Сәбенді Сәкен Сейфуллинге, М. Жұмабаевқа, І. Жансүгіров пен Б. Майлинге, А. Байтұрсынов пен М. Дулатовқа тағы басқа Қазақ халқының бір туар қайраткерлеріне қарсы қойып, сынаушылар баршылық. Мұндай сын айтуға оңай болғанмен, оның түп тамырына барып, сол заманға тарихи-саяси, әлеуметтік тұрғыдан баға беру екінің бірінің қолынан келе бермейді.

Бүгінгі күн төрінен сын айтып, кінәләу оңай. Сұрапыл 1937-38 жылдар уақытына алғанда басқаша. Рас, Сәбеннің өзі айт-

қандай: «қанаушы»тап дегенде, «қанаушы таптан шықты» деген адамға өш болатынмын» – сол заман үшін шынайы шындық осы болатын. Бірақта С. Мұқанов ешқашанда Қазақтың талантты ақын-жазушыларының социалистік бағыттағы, сол заман ағымына сай жазылған дүниелеріне қарсы шықпаған. Керісінше оларға жағдай жасап, қорғаштап отырған, еңбектерін бағалап отырған. Оған дәлел, М. Жұмабаевқа жасаған қамқорлығы. Мағжан істі болып, қиындық жағдайда жүргенінде, Сәбит Мұқановқа хат жазып, одан көмек сұрағанда Сәбең ештеңеден қорықпай Мағжанды Алматыға шақырып, үйіне апарып, қонақ қылып, жұмыс тауып беруі бұл сол заман үшін екінің бірінің қолынан келе бермейтін іс еді. Сол үшінде ол партиялық билетінен айырылып, біраз қуғын көргенін тарихтан білеміз. Бұл туралы Сәбеңнің өзі: « Мен, Мағжанның әдебиеттегі өнерін жоғары бағалаймын. Оған мен, тек таптық тұрғыдан ғана қарсы болдым. Әйтпеген күнде, Мағжандай жазатын менің өзімде, бақаларда ол кезде жоқ болатын. Мағжан өресі биік, талғампаз мәденетті ақын болатын...» -деуі Сәбиттің шыншылдығын көрсетсе керек.

Ақыры сол 1937 жылдың 28-желтоқсанында Мағжан ежовшылардың қанды шеңгеліне түсті. Бұл жолы арашалайтын кісі табылмады. Мағжанның ұлтшыл, түрікшіл болуының дүниеден күдер үзіп торығуының белгілі себептері де бар еді. Біріншіден, оның орта шаруа отбасында дүниеге келіп, тапқа, жікке бөлінбеген қазақ ауылында туып-өсуі болса, екіншіден, татар медресесінде оқып, түрікшіл, исламшыл рухта тәрбие алуы, үшіншіден, патша үкіметінің отарлау саясатын көріп өсуі оның ұлтшылдық сезімінің ерте оянуына әсер етті, төртіншіден, кеңестік қатыгез саясаттың қуғынына ерте ұшырап, оған деген сенімсіздіктің күшеюі оның бойында ұлтшылдық, түрікшілдік көзқарасты қалыптастырды. Ресей қол астындағы түрік тұқымдас халықтардың жүздеген жылдар бойы патша өкіметінің отары болып, ұлыорысшылдық, еуроцентристік өктемдік саясаттың салдарынан еуропалықтар мәдениет рухын себуші, ал азиаттықтар «тағы», «дөрекі», «мәдениетсіз» саналып келгені әлемге аян.

Олай болса, Мағжанның күншығысшыл, исламшыл болуы өктемдікке қарсылықтан туған болатын. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы «Күншығысты Батыстың капиталдық бұғауынан азат ету керек» деген құйтұрқы саясатқа сеніп қалған ақын, Батыстың мәдениеті құлайды, мәдениет «пайғамбары» Күншығыстан шығуы керек деген пікірге келіп, «От», «Күншығыс», «Пайғамбар», «Ақсақ Темір», «Түркістан», «Жер жүзін топан басса екен» деген өлеңдерін жазады. Шынында да, 1920-1932 ж. ж. арасында Қазақстанда адам түсіне қоймайтын қарама-қайшылыққа толы заман ағымының болғаны шындық еді. Ол азамат соғысының елді қажытуы, ақ, қызыл болып бөлініп күнде қанды қырғынның етек алуы, елді аштықтың жайлауы, байлардың малын тартып алып, халықты жаппай коллективтік шаруашылыққа зорлап біріктіруі, коллективизация мен ауылды кенестендіруді түсінбеген қазақтардың көрші Ауған, Қытай, Моңғол, Ресей, Орта Азия елдеріне ауа қашуы, ақыры 1932 жылы 2 миллион қазақтың аштан қырылуы сияқты шытырман уақиғалар еді. Бұл тарихи трагедия туралы қазақ зерттеушілері біршама жазып келеді.

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдардағы асыра сілтеу саясатына Мағжан ғана қарсы болған жоқ. Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мұхаметжан, Мұстафа сияқты «Алаш» партиясының көрнекті қайраткерлерінің бәрі қарсы болды. Кейбіреулері өздерінің қарсылық пікірлерін ашық білдірсе, екіншілері іштен тынды, саруайымға салынды, үшіншілері шет елге эмиграцияға кетіп, большевиктердің солақай саясатын баспасөз арқылы айыптаумен айналысты. Мәселен, «Алаш» партиясының көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынов 1920 жылы 15 сәуірде «Известия киргизского края» газетінде жарияланған «Революция и киргизы» атты мақаласында «...Если ранше кучка людей, под именем царских чиновников, безответственно угнетала и чинила над киргизами всякого рода насилия, то такую же деятельности проявляла на окраинах кучка людей прикрываясь именем большевиков-коммунистов. Я и мои

соотечественники, не мирившиеся с таким положением раньше при царской власти, не могли мириться и теперь и, думая, что подобные дела творятся повсюду в Советской России...» – деп жазган. «Алаш» қайраткерлерінің туған халқы үшін, оның бақытты болашағы үшін арын да, жанын да қиюы тарихта теңдесі жоқ отансүйгіштік, ерлік деуге болады.

Әр дәуірдегі ғалымдар мен ойшылдардың санғасырлық тәлімдік ой-пікірлері жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстары баршылық.

Мысал ретінде қазақ педагогикасы мен оның тарихын зерттеп, ұлттық мектеп пен педагогикаға үлес қосқан қазақ ғалымдары С. Сейфуллин, М. Әуезов, Х. Досмұхаммедов, М. Шоқай, М. Тынышпаев, Н. Төреқұлов, Е. Бекмаханов, Қ. Жұбанов, С. Жиенбаев, С. Аманжолов, Н. Құлжанова, М. Жолдыбаев, Т. Шонанов, М. Жұмабаев, Ш. Әлжанов, Н. Сәбитов, Т. Тәжібаев, Ә. Сембаев, Қ. Бержанов, С. Мусин, А. Темірбеков, С. Қожахметов, М. Ғабдуллин, М. Мұқанов т.б. есімдерін атауға болады.

Сонымен бірге көптомдық қазақ тарихы және энциклопедиялық анықтамалар мен салалық түсіндірме сөздіктер түзілді. Яғни, қазақ азаматтары көптеген ғылым салаларында өз үлестерімен көріне білді. Еліміз егемендікке ие болғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесі, оның оқуы мен білім алу мәселесі қоғамымыздың басты проблемаларының бірі болып саналуда. Ықылым заманынан бері ұрпақ тәрбиесі күн тәртібінен түспегені белгілі. Ерте дәуірде өмір сүріп, тәлім – тәрбие мәселелеріне айырықша көңіл бөліп, мәңгі ескірмейтін мәнді сөздерін болашақ ұрпаққа аманат етіп қалдырған ұлы бабаларымыздың нақылдары мен фәлсафалық ойлары қазір де өзекті.

Қазақ ағартушыларының өлең жырларындағы тәлімдік мәні зор – елжандылық, өз халқының салт дәстүрін сақтау, үлкенді сыйлау, патриоттық – батырлық туралы айтқан нақылдары бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде алар орны зор. Солардың бірі және бірегейі М. Жұмабаевтың тәлімдік, тәрбиелік ілімдері екені айдан анық.

2.4. М. Жұмабаевтың «педагогика» оқулығындағы тәлімдік ой-пікірлер

Өткен ғасырдың 30-жылдарында қазақтың ғылыми педагогикасының іргетасын қалауға үлес қосқандардың бірі – Мағжан Жұмабаев. Ол өз еңбектерінде қазақ педагогикасының дербес, өзіндік нақышы бар, бала тәрбиесінде ұлттық қағидалардың жетекші орын алатындығын көрсетті. Мағжан ұлттың ұлт, мемлекеттің мемлекет болып қалыптасуы үшін, ең бірінші керегі ұлт тілі мен ұлт мектебі болу керек екендігіне ерекше назар аударды. 1920-1930 жж. Мағжанның педагогика саласында көп еңбектенген жылдары болып саналады. Осы жылдары «Бастауыш мектепте ана тілі» (Ташкент, 1923), «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолы» (Москва, 1925), «Педагогика», «Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз», «Бала тәрбиелеу жолдары» (Ташкент, Орынбор, 1922-1923), «Сауатты бол» (Мәскеу, 1926) т. б оқу әдістемелік еңбектерін жазды, әсіресе, 1922 жылы жарық көрген «Педагогика» атты тұңғыш оқулығы, Қазақстанда ғана емес бүкіл орта Азия елдеріндегі үлкен жаналық болды. Өкінішке орай Қазақстанда жазықсыз жазаға ұшырап, қуғындалушылар қатарында М. Жұмабаев есімі де аталып, мәдениет тарихынан уақытша болса да, сызылып тасталғаны белгілі. Олардың есімдері еліміз егемендік алғаннан кейін ғана қайта оралып, нәтижесінде М. Жұмабаевтың педагогикалық ілімдері Б. Кенжебаев, Х. Абдуллин, Ж. Бектұров, Ш. Елеукенов, Т. Кәкішев, Қ. Жарықбаев, С. Қалиев, А. Ильясова тағы басқалардың еңбектерінде көрініс тапты.

Сондай-ақ, Т. Кәкішев «Мағжан – Сәкен» атты ғылыми эссесінде, М. Жұмабаевтың саяси өсу жолымен қатар оның әдебиетші-ғалым екендігін жан-жақты дәлелдеген.

Мағжанның ұстаздық қызметі бұл ғалымның тікелей зерттеу нысаны болмағандықтан, тағы да назардан тыс қалды. М.Жұмабаевтың педагогика тарихындағы орнын алғаш анықта-

ған ғалымдардың бірі – профессор С. Қалиев. М. Жұмабаевтың педагогикалық-ұстаздық, тәлімгерлік ісін айқындап, тәрбие саласындағы ғылыми еңбектерін жоғары бағалай келіп, оның қазақ терминдері мен ұлттық ғылыми педагогиканы қалыптастырудағы еңбегіне терең талдау жасаған. Мағжан рухында бүгінгі жастарды тәрбиелеудің аса маңыздылығы оқушы жастарды елін, жерін, ұлтын сүйе білетін шынайы ұлтжанды патриот азамат етіп тәрбиелеудің қажеттілігінен туындап отырғанын атап айтуымыз керек. Оған еуромәдениетті желеу етіп өз ұлтын, ата-тегін, ана тілін менсінбей, өз ділінен, тілінен безініп, өзгелердің жыртысын жыртып, туын көтеретін мәңгірт жастардың көбеюі де себеп болып отыр.

Сондықтан, бүгінгі таңда Батыс пен Шығыс, Еуропа мен Азия идеологиясының қарама-қайшылық кезеңінде ұлттық идеологияны қалыптастырып, жастарды жат идеология ықпалынан аман алып қалу ең өзекті мәселе болып саналады. Әр нәрсеге еліктегіш келетін жастарды Батыстың бейресми мәдениеті мен моральдық азғындаушылық іс-әрекетінен аман алып қалудың бірден-бір жолы – ұлтымыздың тарихы мен халық педагогикасы арқылы тәрбиелеу болмақ Осы орайда халық педагогикасын ғылыми педагогикамен ұштастыра білген, сөйтіп, жеткіншектерді патриоттық сезімге баулып тәрбиелеуді көздеген М. Жұмабаевтың педагогикалық мұраларын зерттеп, оны орта мектептің оқу-тәрбие ісіне орынды пайдаланудың тәлімдік мәні аса зор. М. Жұмабаевтың педагогикалық еңбектерінің қазақ тілінде дербес зерттелмеуі, шығармаларындағы ұлтжандылық, отан-сүйгіштік идеясы оқушы жастарды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеуде пайдаланудың ғылыми-әдістемелік жолдарының айқындалмауы, тәлімдік ойларының қазақ тілінде, қазақ мектебіне қатысты педагогикалық-психологиялық негіздерінің ашылмауы, әрі тәлімдік мұраларын мектептің оқу-тәрбие жүйесінде пайдалану жолдарын қазақ тілінде қарастырған бірде-бір зерттеу жұмысының жоқтығы, оқу-тәрбие ісін зайырландыру

мен ізгілендіру дәуірінде тәрбие ісіне жете мән бермеу, ұлтымыздың ұлы зиялыларының ұстаздық – тәлімгерлік идеяларына көңіл бөлмеу мәселенің негізгі қайшылығы мен тақырыптың көкейкестілігін көрсетеді.

XX-ғасырдың басында қазақ зиялылар қауымы да елдегі ауыртпалықты көре отырып, отарлаудан құтылудың бірден- бір амалы білім жолы екендігін түсіне білді. Жас жеткіншектерді ұлтжандылыққа тәрбиелеуде бабалар дәстүрін ұлтымыздың ұлы ағартушылары А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин жалғастырса, кейіннен олардың тәлімдік ойларын А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, М. Сералин, Ж. Аймауытов, Ә. Бөкейханов, С. Көбеев, Ш. Құдайбердиев тағы басқа ғұламалар XX ғасыр басында қазақ мектебінің негізіне қабыстырды. Осы және басқа зиялылар халықты сауаттандыру үшін өздері оқулықтар жазды, әдістемелік құралдар шығарды, шығармаларында оқу-білімді насихаттады. Өкінішке орай, көпшілік бұл зиялылардың педагогикалық еңбектерінен бейхабар болып, тек олардың саяси-қоғамдық істері жайында ғана білді. Сол себептен де, бұлардың педагогикалық іс-әрекеттері соңғы кезге дейін терең зерттелмей, таратылмай да келді. Мағжан Жұмабаев өз еңбектерінде қазақ педагогикасының дербес, өзіндік нақышы бар, бала тәрбиесінде ұлттық қағидалардың жетекші орын алатындығын көрсетті.

Әсіресе, 1918-1926 жылдардың аралығында Мағжан Жұмабаевтың педагогика саласында өндірітіп еңбек еткен жылдары болды. М. Жұмабаевты зерттеушілер оған бір жақты тоқтап, тек әдеби поэзиялық шығармашылығына басты көңіл бөліп отырды. Сонымен бірге көпшілік М. Жұмабаевты тек ақын ретінде ғана біліп, оның ұстаздық дүниетанымына онша көңіл бөлмей келді. Мағжанның ақындағы туа біткен табиғи дарындылығы болса, ал өмірдегі негізі мамандығы ұстаз-педагог болған. М. Жұмабаев заманынан озып туған педагог. Оған оның сол кездегі жазған мақалалары мен еңбектері, әсіресе, «Педагогика» оқулығы куә. А.Байтұрсыновты ұлттың сол кездегі идеялық ұстазы ретінде

білсек те, педагогика саласында алғашқы болып фундаментальды еңбек жазған М. Жұмабаев деуге болады.

Ол өзінің «Педагогика» оқулығында тұнғыш рет ұлттық педагогиканы психологиямен байланыстыра оқытудың тәсілдерін қарастырып, бала тәрбиелеудің және олармен қарым-қатынас жасаудың жолдарын ғылыми тұрғыдан көрсетті. Оның озық ойлы сол кездегі айтқан тұжырымдары бүгінгі күні де өзекті. »Баланы заманына лайық етіп отырып, тәрбиелеу керек»-деген Мағжанның ойы бүгінгі күн үшін айтылғандай. Бүгінгі атом, компьютер, космос заманында оқушы ғылымның соңғы жаңалықтарын біліп қана қоймай, оны игере білу өмір талабы. Сонымен бірге ол тәлім-тәрбие ғылымның теориялық жағына төңкерістен кейін тұнғыш терең үнілушілердің бірі болуы Мағжан дарынының тағы бір қырын көрсетеді. М. Жұмабаев орыс, батыс педагог-психолог ғалымдар еңбектерін оқи отырып, сонымен бірге тәрбиенің ұлттық ерекшеліктерін ескере өзінің «Педагогика» атты оқулығын жазудағы ұстанымын былайша сипаттайды: «Тәрбие ғалымдарының пікірлерін таңдап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым... Бізде бұрын пән тілі болмағандықтан түрлі терминдерге тап басқанда қазақша сөз табу көп күшке тиді. Қалайда курстарда оқыған мұғалімдердің жәрдемімен таза орыс сөздері қазақшаға айналдырады. Ал енді жиһан тілі болып кеткен сөздері қазақшаға аударам деп азаптануды тиіс таппадым». Шынында да ол кезде қазақша педагогикалық терминдер жоқтың қасы еді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан бері М. Жұмабаевтың әдеби, педагогикалық мұралары біршама зарттелгендігі туралы «Кіріспеде» кеңінен тоқталып өткенбіз. Ал, біз оның тәлімгерлік ой-пікірінің педагогикалық-психологиялық негіздеріне назар аударуды жөн көрдік. Алдыңғы тармақшада қарастырылғандай, Мағжан қазақ мектебіндегі бала тәрбиесі мен білім беру ісін ғылыми жолға қою үшін мұғалім даярлау ісіне белесене араласып, мұғалімдерге арналған «Педагогика»

және басқа да оқулықтар мен оқу-әдістеме құралдарын жазды. М. Жұмабаевтың әдістемелік бағытта жазған еңбектерінің бірі «Сауатты бол» кітабы. Кітап, 1926 кейіннен 1929 жылы 50 мың дана болып, Мәскеуде басып шығарылды. Оқулық негізінен ересектерге арналып жазылған болсада, сол кездегі қазақ мектептері үшін таптырмайтын оқу құралы болды. Елдегі сауатсыздықты жою науқанына белсене араласқан М. Жұмабаев қазақ еңбекшілерін оқуға, сауат ашуға шақырады.

Сондықтанда, М. Жұмабаев оқулықты қарапайым тілмен, суреттермен әр түрлі сызбаларды қолдана отырып жазған. Өзінің айтуы бойынша «оңайдан қиынға қарай үйрету» әдісін қолданған. (М. Жұмабаев). Сонымен қатар оқулықтағы мақалалар мен өлеңдер оқушылар үшін жеңіл, жаттап айтуға оңай болуын естен шығармаған. Жалпы бұл кітап туралы сол кезде алғашқы сын айтушы Молдағали Жолдыбаев: «Не дегенмен, кітаптың шығуы аса пайдалы. Ахметтің «Сауат ашқыш», «Әліп – билеріне» қосымша саяси сауат ашатын орындардың бұл кітапты алдырулары керек-ақ» – дейді.

Осыған орай айта кететін бір ой, қазіргі кезеңде мектептер үшін оқулықтар жазу ісімен көптеген адамдар айналысуда. Өкініштісі сол оқулықтардың біразы қойылатын талаптарға жауап бере бермейді. Оқушының қабылдау, ойлау қабілетімен психологиялық қасиеттері ескерілмейді. Көбіне әркім өз бетінше әрекет жасауда. Кезінде осы мәселе туралы М. Жұмабаев өзінің «Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз» – деген әдістемелік бағытта жазылған мақаласында: «Жазылашақ біздің оқу құралдарымыздыңда мінезі мектебіміздің мінезіне байлаулы болуға тиісті» – деп болашақ оқулықтың өмір талабына сай болуын ескертеді. М. Жұмабаевтың бұл ескертпесі бүгінгі күн үшінде өзекті екендігіне шүбә келтіруге болмас. Шын мәнінде де жақсы оқулық оқушының сабаққа деген қызығушылығын тудыра отырып, оны тәрбиелейді де. Тәрбие мәселесіне байланысты М. Жұмабаевтың жазған еңбектерінің бірі «Бала тәрбиелеу жолда-

ры». Бұл әдістемелік еңбектің құндылығы – жас өспірім сәбиден бастап, ер жеткен бала мен бой жеткен қызды ұлттық негізде тәрбиелей отырып, ұлы адами қасиеттерді бала бойына қалай қалыптастыру керек екендігін көрсетеді.

Сонымен қатар бала тәрбиесі туған, өскен ортасына, атананың, отбасындағы тәрбиеге байланысты. Осы орайда М. Жұмабаев баланың маңайындағы адамдардың да тәртіпті, тәрбиелі болуы, бала көзінше бөтен сөз айтпау, сұлу сезімдерді көрсете білуі керектігін ескертеді. Бала тәрбиелеудің жолы әр алуан екендігін көрсете отырып, М. Жұмабаев халық педагогикасының құнды жақтарын алуды меңзейді. Баланың ойыны, тілінің дамуы үшін пайдалы екендігіне назар аударады. Баланың түзу, сау, ойлау қабілетінің жақсы дамуы үшін де оның күн тәртібіне, яғни таза ауада жүруі, ұйқысына, дене- шынықтыру, тамақ ішуіне ерекше көңіл бөліп, назар аударып отыру қажет екендігін ескертеді. Еңбек, ақыл-ой, эстетикалық тағы басқа тәрбие түрлерін терең орынды қолдана білгенде ғана, ұлттың ұлдарын заманына сай тәрбиелеуге болатындығын М. Жұмабаев сол кездің өзінде-ақ айтқан-ды. Мағжанның «баланы заманына сай тәрбиелеу керек» – деген ойы бүгінгі күні де өзекті екендігіне ешкімнің дауы бола қоймас деп ойлаймыз. М. Жұмабаевтың ұлттық мектепті құру, оны қалыптастыру туралы жазған еңбегінің бірі «Жазылашақ оқу құралы һәм мектебіміз»

Ұлы ұстаздың ұлт тағдырына немқұрайлы қарай алмағандығын осы бір еңбектен көруге болады. Ол «Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысты. Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуына мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді қазақ жанына қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады»- дейді М. Жұмабаев. М. Жұмабаев болашақ мектеп қандай болу керектігін сөз етіп, қазақ мектебі ең алдымен таза қазақ тілінде жұмыс істей отырып, оқушыларға жан-жақты білім негіздерін бере алатындай болу керектігін меңзейді. Пәндерді оқытуда ғы-

лым мен техниканың соңғы жаңалықтарын пайдаланумен бірге тіл, әдебиет, мәдениет ұлттық тәлім-тәрбие мәселелерін кейінге қалдырмау туралы ойларын айтады.

М. Жұмабаевтың әдістемелік бағытта жазған еңбегінің бірі «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолы». Оның бұл мұрасы 1923 ж. Ташкентте жарық көрген. Мұнда ол сол кездегі тарихи жағдайдан туатын міндеттерге: 1. Бастауыш мектептің міндеті. 2. Еңбек мектебінің міндеті. 3. Төрт жылдық бастауыш мектептегі ана тілі және ана тілі сабағының сабақтан тыс түрлеріне тоқталады. Оқулықтың басты мақсаты, бастауыш мектепте ана тілін оқытудың әдіс-тәсілін мұғалімдерге ұсына отырып, ана тілін мектепте, қоғамда жоғары көтеру керек екендігін меңзейді. Оқулық «Мектебіміз» деген алғы сөзбен басталады. Мұнда, Мағжан сол кездегі қазақ мектебінің тағдырын сөз етеді. Бір ғана ойдың төңірегінде сөз қозғамай, ол сол замандағы тарихи жағдайдан туатын міндеттерді анықтайды.

Нағыз ғалым белгілі бір жүйемен ойлайды. Мағжанның зерттеушілік өнеріне тән нәрсе-қолға алған тақырыбының тарихи хәм теориялық бүге-шігесін барынша терең білетіндігінде. Бұған оның құдай берген кемеңгер алғыр ойын, ұшқыр қиялы мен сезімін қосың. Осы бір еңбектің өзінен ғана Мағжанның қазақ тілінің жетік, үлкен әдіскер, лингвистика саласын терең білетіндігін байқауға болады. Мағжан ана тілін бастауыш, яғни I сыныптан дұрыс оқыту керектігі туралы арнайы сөз қозғаған. Құр ғана жалаң сөз арқылы емес, әр алуан қосымша әдіс-тәсілдерді төменгі сыныптарда кеңінен қолдану қажеттілігін көрсете отырып, сынып сайын қажетті материалдарды сұрыптау ұстанымдарына да мән берген. Ол төрт жылдық бастауыш мектепте ана тілін оқытуды жүйелеп, сыныпта қалай, қай дәрежеде оқыту керектігін баяндаған. Бірінші жылы баланың тілін дұрыс сөйлеуге, өз ойын айтуға дағдыландыру, «қысылмай сөзбен жарыққа шығаруды» ұсынады. Сондай-ақ, жаттаған өлең, сөз, көрген дүниелерін сурет қылып салып, оны сипаттап жазуға үйрету,

сахнада ертегі, әңгімелерді жатқа айтып беру керектігін жазады. Екінші жылы, оқушы тілін «өркендете» отырып, оның сурет бойынша, оқыған әңгімелерінен «даяр әңгіме» құрып, айтып беру қажеттілігін ұсынады. Үшінші, төртінші жылдары оқушы тілінің әсерлігіне, тазалығына көңіл аудара отырып, талаптарды күшейту, әдеби, мәдени тілді қалыптастыру үшін не істеп, не қою керектігін жазады. Сонымен қатар балаларға ана тілін үйретуде оқулықтың бала психологиясы мен жас ерекшеліктеріне сай жазылуының зор маңызы бар.

Өкінішке орай біздің мектептерімізде сапасыз оқулықтар көбеюде. Мұны дұрыс жолға қоймаса, жалпы білім беруде көптеген олқылықтар болуы мүмкін. Бұл орайда оқыту үрдісінде оқулықтың алатын орны мен оның рөлін айтпаса да түсінікті. Оқушының психологиялық – педагогикалық, жас ерекшеліктерін ескере отырып ғылыми тұрғыдан жазылған оқулық, бала үшін үлкен жетекші құрал болумен қатар, баланың оқуға деген ынтасын арттыра түседі. Тілдің ұлттық ерекшелігі, қолданыс мәнері ана тілі оқулықтары арқылы айқын көрініс берумен қатар, ол баланың тілін ұстартып, ойын ұштап, ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда үлкен тәрбиелік қызмет атқарады деп қарайды. Сол кездегі мұғалімдер үшін бұл еңбек таптырмайтын әдістемелік құрал болды. Бұрынғы мектептегі білім беруді сынай отырып, қазір әсіресе бастауышта білімді қалай беріп, үйрету керек екендігі, оның ішінде ана тілін оқытудың әдістемесін мұғалімдерге ұсынады. Оқушыны қалай оқыту керек дей отырып, Мағжан: «Оқушы жүрегіне, ең алдымен, нақты бейне, сурет орнату керек» – дейді. Мұндайда бала біреудің айтқанын сөзбе-сөз қайталап күйіс қайырып тұрмайды, тиісті сөзін өз жүрегінен суырып сөйлейді». Сонымен қатар, М. Жұмабаев барлық ескі атаулыға қарсы шықпайды.

Оның прогрессивтік жақтарын айта келе, бүгінгі жетістіктермен қабыстару керек деген ой айтады. Мәселен, «Еңбек мектебінің» баланы өмірге бейімдеуде үлкен маңызын айта келе,

оның пәнаралық және тұрмыспен байланысының маңыздылығы жөнінде: «Мектеп... бірін-біріне басқыш қылу үшін салынған» деген ой айтады. Тілді дамытуда оқушылар жиналысының да ролі зор екендігін Мағжан дәлелдей келе, «Балалардың жиылысы олардың тілін өркендетуге әдемі құрал» – деп жиналыстың ролін көрсетеді. Жалпы, балаға тіл үйретуді оның тілі енді шыға бастаған кезден бастап жүргізгенде, бала тілі бай болады. Ал, адамның тілі «қатайған» кезде психологиялық өзгерістер енгеннен кейін оған тіл үйрету қиын болатыны белгілі. Сол себептен де оқушыға мемлекеттік тілді дұрыс үйрету үшін балабақшадан, тіпті отбасында бастаған дұрыс.

Әрине, тіл үйретуде мұғалімнің де, отбасының да үйлесімді іс-әрекетінің маңызы зор. Жалпы, қазір тіл мәселесінде айтылып жүрген ойлар көп. Батыс елдерінде тілге үйрету көбіне ересектерге болсын, балаларға болсын ойын әдісі арқылы жүзеге асады. Ал, бізде 1 сыныптан бастап бітпейтін шұбаланқы грамматика, ұзыннан ұзақ созылған жаттығулар мен мәтіндер мектептерде мемлекеттік тілді үйренуде көп зиян келтіріп жүр. Орыс мектебіндегі оқушылардың тілдік қоры төмен, ауызекі сөйлегенде мардымды сөйлей алмаулары тілге үйретудің әдіс-тәсілінің әлі күнге дейін төмендігін көрсетеді. Осы орайда, М. Жұмабаев ұсынған тілді ойын арқылы үйрену тәсілін бүгінгі күні әбден қолдануға болады. Мағжан дамыта оқытудың кейбір элементтерін сол кездің өзінде білген. Яғни өнімді оқыту әдістемесінің негізінде оқушылардың танымдық іс әрекетін дамыту және оны ұйымдастырудың тиімді жолын айқындауда Л. С. Выготскийдің «ойлауды ойлау ойламайды, адам ойлайды» деген пікірімен үндестігі аңғарылады.

Баланың ойлау қабілетінің дамуы қиялмен тікелей байланысты. Сондықтан, ана тіліне үйретуде болсын, жалпы оқытуда болсын, М. Жұмабаевтың ұстаған идеясы – баланың өз бетінше білім алу дағдысын ұштау үшін қиялын өркендету. Ол үшін әдемі ертегі, әңгімелерді, қазақтың әсем әндері мен өлең жырла-

рын пайдаланудың маңызы зор. Бала өзі көрген нәрседен қиялы арқылы сан алуан құбылыстар туғызады. Сонда ғана бала қиялы дамып, білімі сапалы болады. Бұл жөнінде Г. А. Цукерман: «Оқытудың бірінші қадамында мұғалім баланың алдына жаңа тапсырма қойып, мақсатын анықтап көрсетіп, олардың оқу-танымдық белсендігін арттыру барысы дұрыс ұйымдастырылса, оқушы еншісіне әрекеттену үрдісі ғана қалады» – дейді. Қарап отырсақ, Мағжанның дамыта оқыту және тәрбиелеу туралы ойлары К. Д. Ушинский, Л. С. Выготскийлермен үндесе келе, бүгінгі заманның озық идеяларымен қабысып жатқанын көреміз. М. Жұмабаевтың мұғалімдерге арнап жазған «Педагогика» оқулығының орны айырықша екендігі дау туғызбайды. Мағжан өзінің «Педагогика» атты тұңғыш оқулығын жазуы арқылы жаңа туып келе жатқан ұлттық педагогика ғылымының ірге тасын қалаушылардың бірі болды. Өйткені ол кезде қазақта ғылым тілі әлі қалыптаспаған болатын. Мағжан, біріншіден, ұлттық тәлім ғылымына тыңнан жол салумен ерекшеленсе, екіншіден, халықтық тәлімді ғылыми педагогикамен ұштастыра білді, үшіншіден, ұлттық педагогика-психологияда ғылыми тілді алғашқы қалыптастырушылардың бірі болды.

«Педагогика» оқулығында М. Жұмабаев: «Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым. Алдыма бір кітапты қойып алып желе бергенім жоқ. Тәрбие ғалымдарының пікірлерін тандап алуға ұмтылдым» – деп, өзінің ізденіс жолы мен бағытын ашық көрсеткен. «Педагогика» оқулығын автор орыс ғалымдарының еңбектерін ой елегінен өткізіп, қазақ халқының тұрмысына жақындатып, ұлттық ерекшелігіне лайықтастырғанын жазған. Егер, Ресей педагогика тарихына сүйенсек, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы орыс педагог-психолог ғалымдарының ішіндегі неғұрлым белгілі тұлғалар Каптерев П. Ф. , Вентцель К. Н. , Блонский П. П. , Рубинштейн М. М. , Смирнов К. т.б. екенін байқаймыз. Біздіңше, М. Жұмабаев аталмыш оқулықты құрастырғанда осы аталғандардың еңбектеріне

сүйене отырып, қазақ халқының тәлім-тәрбиелік ерекшеліктерін де ескерген деп болжам жасауымызға болатын тәрізді. Енді осы оқулық бойынша Мағжанның педагогикалық-психологиялық көзқарастарын қарастырып көрелік. Мағжанның 1923 жылы Ташкентте шыққан «Педагогика» оқулығының екінші басылымы кіріспе және 15 ірі бөлімнен құрылған. Олар: 1. Сөз алды. 2. Жетекші сөз. Тәрбие деген не? 3. Педагогика бөлімдері. Жалпы педагогика. Дене тәрбиесі. 4. Жан тәрбиесі. Психология. 5. Жан көріністерін топ-топқа бөлу. Ақыл көріністері яки жанның білуі, әсерленуі. 6. Әсерленуді бөлу. 7. Абай. 8. Суреттеу. 9. Ес (зейін). 10. Қиял. 11. Ойлау. 12. Хүкім. 13. Тіл. 14. Ішкі сезім көріністері, яки көңіл. 15. Қайрат.

Бұдан әрі қазақ оқырманына бейтаныс ғылыми терминдер мен ұғымдарға ауыса отырып, оларды жүйелі түрде баяндайды. Мағжан тәрбиенің түрлерін түрлі ғылымдар бірлігінде жан-жақты байланыста қарастыру үшін, алдымен «педагогика» деген сөздің қандай ұғымдарды, қандай салаларды қамтитынын қысқа да нұсқа түрде ұғындырады. Ол «педагогика» сөзінің этимологиялық мәнін бір-ақ ауыз сөзбен түсіндіре келе, оны бес салаға бөліп, әрқайсысының қызметіне қысқаша түсінік берген: жалпы педагогика, дидактика, методика, мектеп басқару және педагогика тарихы. Мұның ішінде жалпы педагогиканың қызметі екі бағытта жүргізілетінін көрсетеді. Яғни жалпы педагогика баланың дене күштерін және жан күштерін тәрбиелеуге қызмет етеді.

2-кесте. – М. Жұмабаевтың педагогиканы салаларға жіктеуі

Педагогика – «бала», «жетектеу» деген екі сөзден құралған.					
Жалпы педагогика		Дидактика	Методика	Мектеп басқару	Педагогика тарихы
Дене күштерін тәрбиелеу жолдары	Жан күштерін тәрбиелеу жолдары	Оқытудың негізгі жалпы жолдары	Белгілі бір пәнді қалай оқыту жолдары	Оқыту ісін ұйымдастыру жолдары	Тәрбиенің қалыптасу тарихы

Ол адам жанының жетілуін қайрат тәрбиесін жоғары бағалайды. Баланың қайратын тәрбиелеу жолдарына талдау жасай келіп, баланы жақсылықты көре білуге, оған жету тілегін туғызуға, сол тілекке ұмтылдыруға және сол жолға тартылып, іс-әрекет етуге баулуға тәрбиелеудің маңызына тоқталады.

Сөйтіп, Мағжан қайраттың жүзеге асуын тілеу, ұмтылу, тартылу арқылы бейнелейді Одан әрі қайраттың тұлға бойындағы көрінісіне – мінезге кеңінен тоқталған. Сонымен бірге бала мінезін тәрбиелеп жетілдіруде балаға тиісінше еркіндік беру, тиісті тәртіптерді сақтай білуді талап ету, қойылған талапта табансыздық көрсетпу және ір істің себеп-салдарын ұғындырып отырудың тәрбиелік маңызын ашып, мінезді тәрбиелеудің түрлі жолдарын талдап, мінезді ширатудағы қайраттың атқаратын қызметін және оның темпераментпен байланыстылығын ғылыми дәйектілікпен дәлелдеген.

Бала мінезін шығармашылықпен жетілдіруде қиялдың атқарар қызметіне ерекше тоқталған. Бұл тақырыптағы ақын-ғалымның пайымдаулары көркемсөзбен барынша кестелі өріліп, қиялды ерікті, еріксіз деп екі түрге бөледі де, одан әрі қиялдың бала бойындағы ақыл, сезім, әдеп, сұлулыққа құштарлығы тәрізді қасиеттерді дамыту қызметтеріне көркем шығарма, өлең сөздері мен әдемі суреттеулер арқылы нақтылы мысалдар келтіреді. Сонымен қатар бұл тақырыптың поэтикалық стильмен берілуі күрделі ғылыми ұғымдар нақты, тұжырымды жеткізуге нұқсан келтірмеген.

Ғалым қиялдың қызметтерін ғана ашып, түсіндірумен шектелмей, бала қиялын тәрбиелеу жолдарына да біршама кеңінен тоқталған. Ол, балаға ерте бастан ертегі, жыр айтып, оның тыңдау, қабылдау сезімдерін жетілдіруде және дүниетанымын дамытудың маңызы зор екендігін баяндай отырып, олардың тәрбиелік мәнін ашады. Сонымен бірге оқиға кейіпкерлеріне іштей еліктету арқылы, баланың қиялын дамыту мүмкіндіктерінің зор екендігін көрсетеді. Баланың үлкендерден естіген, айнала дүниелерден

көрген әдемі әсерлері негізінде оның ойыны да қиял дамыту құралына айналады. Ал ойын, нақты затты, мәнді болу үшін балаға ойыншық қажет болатындығы даусыз. Өйткені, ойыншықтар да өз кезегінде ойын құралы болып табылады. Сөйтіп, баланың бүкіл ой-санасындағы дүниесі ойын арқылы іс-әрекет түрінде көрініс береді. Бұлардың барлығы бала қиялын тәрбиелеу құралдары болатындығын М. Жұмабаев аталмыш еңбегінде жақсы көрсете білген Осы арада айта кететін бір нәрсе, қандайда бір тәрбие болмасын, оның халықтық сипатының болу қажеттілігін, ұстаз-ақын сш уақыт есінен шығармайды. «Қазақ баласы үшін барлық тәрбие бастауы – ол халықтығында» – деген ойды М.Жұмабаев ерекше ескертеді. Оқушы қиялын дамытуда жеке пәндердің алатын орны ерекше. Әсіресе, география, әдебиет, тарих т.б. пәндерінде әртүрлі әдіс – тәсілдерді қолдана отырып, бала қиялын дамытуға болатындығын айтады. М. Жұмабаевтың бұл ойын бүгінгі күнде, де оқу жүйесінде терең пайдалануға әбден болады. Яғни, сабақ барысында оқушыға өздік тапсырма беріп, олардың ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Проблемалық сұрақтар қоя отырып, оқушыны ойландыру және сол оқушыны өзіне жауап бергізуге үйрету. Өінішке орай, мұғалімдердің көпшілігі өзінің бар білгендерін оқушыларға айтып беруге тырысулары, олардың ойлау қабілетінің нашар дамуына әкеп соқтырады. Міне, осы орайда М. Жұмабаевтың баланың өзі ойлап, өзінің еңбектену керек деген ұсынысын бүгінгі мектептер құлақ асса оң іс болары анық

Сондай-ақ, Мағжан баланы оқытып, тәрбиелеп жетілдірудегі қиял мен естің байланысын, түрлерін және оларды жетілдірудің жолдарын да айқындап ашып, «Суреттеу» деп атаған. Оны іштей жіктей отырып, суреттеу ассоциацияларын көрсеткен «Суреттеулерді бет алдында бір-бірімен байлай беруге болмайды. Оның белгілі жолдары бар» – дейді де екі жолын көрсетіп береді. Жақындық. 2) Тұқымдастық ассоциациясы. Жақындық ассоциациясының өзін:

1. «Көршілестік». 2. «Замандастық» ассоциациясы деп екі түрге бөледі. «Балаға берілетін кітап ірі хәріппен басылуы керек.

Әсіресе, жағрапия оқығанда балаға көршілестік ассоциациясы көп көмек көрсетеді. Картадан бала бір жерді атаса, соның жанындағы екінші жер алдына елестей қалады» – деп жазады.

Мағжан Жұмабаев абайға (зейін) яғни топшылау сезіміне ерекше көңіл бөліп, оны алты түрге топтастырған. Ол «Абайдың» байқалу сипатына қарай «еріксіз», «ерікті» деп екіге бөледі. «Еріксіз абай» адамның арнайы көңіл аударуын қажет етпестен пайда болатын болса, «ерікті абай» адамның әдейі мақсатты түрде көңіл аударуын керексінетіндігін атап көрсеткен. Соңғысы оқу-тәрбие барысында тұрақты пайдаланылады.

«Абайдың» тұрақтылық сипатына қарай «табанды», «табансыз» деп бөлсе, оның пайда болу орындарына қарай «ішкі» және «тысқы» – деп, екіге бөліп көрсеткен. Ғалым баланың абайын тәрбиелеу жолдарын да жіктей отырып, оқыту барысында оларды тиімді пайдалану әдістерін қоса баяндайды. Мағжан мұғалімдер үшін бұл мәселелерде төмендегілерді басшылыққа алуды ұсынады. Баланың абайын ерікті және тұрақты түрде тәрбиелеу үшін, педагог тарапынан берілетін әсер күшті, қуатты болуы тиіс. Сонымен қатар балаға жаңадан берілетін білім бұрынғы игерілген біліммен байланыстырылып, соған негізделе отырып ұсынылуы қажет. Және жаңадан берілетін білім, болашақта берілуге тиіс білімге әзірлік туғызардай әсер етуі тиіс. Яғни, бұрынғы игерілген, қазіргі беріліп жатқан және болашақта берілетін білім өзара сабақтас, өзектес болуы шарт. Оқу – танымдық жүйеде пәнаралық байланысты жүйелі түрде жүргізіп отыруды әдетке айналдырған жерде оқушылардың ақыл-ойы, ойлау қабілеті жетіліп, білгісі келетін нәрселері көбейе бермек. Ой-санасы, білім өскен сайын өзі де биіктей түспек. Заты, пәнаралық байланысқа негізделген оқу процесі баланың сабаққа деген ынтасын арттырып, білмегенді білуге құштарландыра түседі. Айталық, тарих пәніне бейім оқушыны географиямен байланысы қызықтырмай қоймайды... Сондай-ақ, анатомия және адам физиологиясынан дәрісті ұқыпты тындаған шәкірттің, занды түрде химия және фи-

ника пәндеріне құштарлығы оянады. Асылы, пәндердің диалектикалық байланысы, таным әдістері, пәнаралық байланыс әсері оқушылардың бойында белгісізді танысам-білсем деген ынтасын өршітетініне талас жоқ. Оқушыны жеткен табысына тоқмейілсу ниғылынан сақтандырған жөн. Олар бір пән деңгейіндегі білімімен шектеліп қалмай, оның генеологиялық негізі басқа пәндермен тамырласып жататынын естен шығармауға тәрбиелеу керек.

Пәнаралық байланысты сабаққа тиімді пайдаланудың практикалық мүмкіндігі ұшан-теңіз. Олар: оқу техникасы, проблемалық жаттығулар, есептер, кітаппен жұмыс, көрнекі құрал, оқушылар тобымен жұмыс істеудің формалары, лекция, семинар, факультатив, сыныптан тыс жүзеге асырылатын шаралар... Сонымен бірге, мынандай принциптерді үнемі табанды түрде іске асыру көзделеді: сабақ белгілі бір пәннің төңірегінде томаға-тұйық қалмай, комплексті әдістер арқылы өтуі (білімділік, алған білімді дамытушылық, тәрбиелік мәні көзделеді); күнделікті сабақ жоспарын осы сыныпты оқытылатын пәндердің зерттеу объектілерін, көтерген мәселелерін, тапсырмаларын зерттеп біле отырып жасау; мұғалім өзі сабақ жүргізіп отырған пәннің әдістемелік комплексін жасағанда, оған тікелей қатысты оқулықтар мен оқу құралдары, қосымша әдебиеттер мен дидактикалық материалдарды қай жерде, қалай қолдануды жоспарлағанда, пәнаралық байланысқа түсетін басқа пәндердің негізгі оқулықтары мен оқу құралдарынан керектілерін сұрыптап алып, көрнекіліктерінен аса қажеттілерін қосуды естен шығармау. Мұғалімдердің бұл саладағы ізденістері ауқымды да нәтижелі. Оқыту мен тәрбиенің өзара байланысын Мағжан естен шығармайды.

Осыған байланысты М. Жұмабаев: «...Адам баласын, әсіресе, жанын тәрбие қылу керек... Дүниеде теңіз терең емес, адамның жаны терең... Адам тілі арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Адамның өзін-өзі тексеруі оның жан тұрмысының өркендеуіне, түзу жолға түсуіне қажетті бірінші шарт» – деп ой түйе отырып, тәрбие мен оқы-

тудың негізгі ұстанымдарына да назар аударады. Ол: «Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Тәрбиешінің табансыздығын сезсе, бала онымен сөйлесуден, тілін алудан қалады» – деп, орынды ой түйюмен бірге, мұғалімдерге аса қажет дидактика мәселелеріне теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да ерекше көңіл бөлгені байқалады. Дидактикада Мағжан Жұмабаев сол кез үшін де, бүгінде өз құнын жоймаған оқытудың принциптеріне ерекше көңіл бөледі. Белгілі бір тақырыпты түсіндіргенде өткен тақырыппен байланысты, салыстырмалы түрде оқытудың берерінің молдығын дәлелдейді. «Бір нәрсені балаға ашық ұқтырмақшы болсаң, сол нәрсенің қарама-қарсысын алып кел. Мысалы, балаға жер ортасының ыстықтығын түсіндірмекші болсаң, Солтүстіктің суығымен салыстыр» – дейді. М. Жұмабаевтың бұл кеңесін мәселе география сабағында қолдануға болады. Я болмаса, пән аралық байланыстада қолданса артықшылығы болмайды. Айталық, тарих және география пәндерін біріктіре отырып белгілі бір тақырыпты өткізгенде салыстырмалы түрде пайдалануға болады.

Яғни, жердің географиялық жағдайын айта келе, оның тарихи жағдайымен салыстыра отырып, оқушыларға түсінік берсе, сабақ әлдеқайда қызықты да, тартымды болары анық. Қоршаған ортамен, өмірмен, бүгінгі күнмен, әр түрлі жаңалықтармен байланыстыра оқытуды қазіргі дидактика да талап етеді. Алайда жасыратыны жоқ, көптеген мұғалімдер бұл заңдылықты дұрыс орындай бермейді. Осыдан кейін педагогиканың заңдылығы бұзылады. Заңдылық бұзылды дегенше бар тәртіп, реттілік, білім беру жүйесі бұзылды деу керек. Көбіне мұғалімдердің айтатыны: «Балалар оқымайды, ауыздарын ашпайды, әбден жалқаулаанып алды» – деген сөздер осыдан келіп шығады. Осы сөздерді айтатын мұғалім әлсіз, дәрменсіз. Өйткені, мұғалімнің шеберлігі мен кереметтілігінің өзі сол – оқымайтын баланы, тыңдамайтын, «тәртіпсіз» баланы тындатып, тәрбиелеуде.

Жасыратыны жоқ, көптеген мұғалімдердің шығармашылық ізденімпаздығы жетіспейді. Әлі күнге дейін бізде енжарлық,

жалқаулық етек алған. Проблемалық оқыту, оқушылардың логикаларын дамыту, жүйелі түрде ғылыми білім беру, саралап оқыту жолдары жоқтың қасы. Оқушының өздік білім алуда еркіндік бере отырып, қандайда бір қағидаға көзін жеткізу, міне оқытудың бүгіндегі ең үлкен тәсілі осы болуға тиісті. Бұл істе Мағжаннан үлгі алуымыз керек. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық қызметіне тоқталғанда оның ұстаздық шеберлігін айтпай қоя алмаймыз. Ол туралы 1922 жылы Мәскеу Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқыған Бейсенбай Кенжебаев: «Қазақ тілі, қазақ әдебиетін М. Жұмабаев оқытқан еді... Ол ғалым, тәжірибелі, шебер оқытушы, асқан методист-педагог еді. Мысалы, ол шәкірттеріне «Өздерің білген бір ертекті жазып келіндер, соны класта оқып, бәріміз бірге талқылаймыз» – деп, тапсырма береді.

Сөйтіп, ол бізге әрі әдебиетті, әрі дұрыс жазуды, әрі шығарма жазуды үйретті... Мағжан сабақ өтіп жатқанда ешқандай қағаз пайдаланбай суырып салма әдісімен өз ойын ортаға салып, оны өлеңдер, мақалдар, шығармалардан үзінділерді жатқа оқып дәлелдеп отыратын» – деп тебірене еске алады. Мағжанның тағы бір тоқтаған тақырыбы «Ес» туралы. Есті төрт түрге бөледі. «1. Көру есі. Бұның мысалын жүргізушілерден көруге болады. 2. Есту есі. Музыканттарда басым. 3. Қозғалу есі. 4. Естің адам өмірі үшін қажеттілігі – жоғарыдағы ес түрлерін күнделікті тіршілікте әр адам қажетсінеді». Мағжан осыларды аша отырып, естің өркендеуі үшін оның қажетті шарттарды атап көрсетіп, оларды өзінше топтап қарастырған Ғалым бұл жерде де есті және есте сақтауды жетілдіру үшін оған тигізілетін әсерлер мен алынған білімдердің атқаратын қызметтеріне талдау жасаған.

1. Әсердің күшті болуы. Әсер күшті болса, естің қабылдауын күшейтеді. Әсерді күшейту үшін естің бірнеше түріне ықпалын тигізетін амалдарды көбірек қолдану керек болады.

2. Білімді меңгеруге сыртқы сезімдердің көбінің қатынауы. Сыртқы сезім мүшелерінің бірнеше түрі қатарынан белсенді қа-

тынасқан жағдайда баланың еске сақтау қабілеті әлдеқайда арта түсетіндігіне Мағжан «Гүл» туралы мысал келтірген. Онда балаға гүлдің өзін, жапырағын, сабағын көрсетіп, оның түсі, түрі туралы мағлұмат берілсе, көру есінде жақсы сақталатынын айтады.

Енді гүлді балаға иіскетсе, иіс есінде қалады. Егер гүлді балаға ұстатып, гүлін, жапырағын, сабағын сипатып көрсетсе, терімен сезіну есінде сақталады. Ал гүлді аузына салып, татып көрсе, дәм сезу есінде сақталады. Сөйтіп, түрлі сезім мүшелерін қатысқан нәрсе туралы бала жан-жақты мәлімет алумен бірге, оны ұзақ уақыт бойы ұмытпастай есте сақтай алатындығын дәлелдейді.

3. Жаңа білімді бұрынғы біліммен байланыстыру. Есте сақтауға тиіс нәрсе туралы бұрынғы мәліметтерді жаңа мәліметтермен салыстыру арқылы олардың өзара ұқсастықтары немесе айырмашылықтарын ажырата білу де еске сақтауды күшейтеді. Сабақ барысында әрқашан жаңадан меңгерілетін білім өткен сабақпен байланысты болмаса, шын мәнінде сабақ нәтижесіз болады. Осыны Мағжан дұрыс ескеріп, оған да нақты мысал ретінде балаға кез келген бір ертегіні қалай түсіндіру керектігін дәйекті дәлел ретінде келтірген.

Педагог-ғалым баланың өмірі үшін ертегінің маңызы ерекше екендігін айтумен бірге, ертегінің тәрбиелік мәнін ашып, оны баланың есінде ұмытпастай сақтау амалдарын көрсеткен. «Бала ертегіні жан тәнімен тыңдайды. Ертегіге шын көңілмен нанады. Бала құрғақ ақылды ұқпайды, жандандырып, суреттеп алып келсең, ұғады. Мысалы, балаға «өтірік айтпа» деген құрғақ сөзін желге айтқанмен бірдей. Егер, сен балаға өтірікші туралы ертегі айтсаң, сол ертегіде өтірікшінің өтірігі үшін қор болғанын, зиян көргенін суреттеп алып келсең, міне, бала өтірік айпау керек екендігін сонда ғана ұғады», – дейді М. Жұмабаев. Пысықтау. Баланың жаңадан алған білімін бекіту үшін оған сұрақтарға жауап қайтаруы, білгені туралы қысқаша мағлұматтар беруі жаатады. Пысықтау баланың есте сақтау қабілетін арттырып, бекі-

теді. Сонымен бірге жаңа сабақтың қай дәрежеде меңгерілгенін байқатады. Пысықтап бекітілген білім негізінде мәселеге байланысты баланың өзіндік ойы пайда бола бастайды.

Мағжанның ерекше тоқталған мәселесі-тілдің ұлттық сезіммен байланыстылығы. Ол туралы: «Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түнде тымық, біресе құйындай екпінді сары далада, үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі бәрі көрініп тұр» – деп, тебірене, шабыттана жазған. Осымен байланысты Мағжан бала тіліне отбасында аса ұқыптылықпен қарау қажеттілігі туралы: «Кейбір адамдардың баланы өз тілінше сөйлеп, балаға тез ұқтырам деп, яки баланы еркелетіп, әдейі тілдерін бұзып балаша шолжаңдап, сақау болып сөйлейтіндер бар. Бұл – зор қате» – деп, одан сақтандыра жазған. Сонымен қатар: «Баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын – мектеп» – деп, мектептің бала тілін ұстартып, қалыптастырудағы қызметіне баса мән бергенін толық құптаймыз. Өкінішке орай, кеңестік кезеңде қазақ тілі отбасылық деңгейге дейін төмендетіліп, ол ауылдық жерлерде болмаса, қалалық мектептерден барынша ысырылғаны тарихи шындық. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері ғана бұл мәселе қайтадан оң шешімін таба бастады. Тіл мен қоғамның өзара тығыз байланысы-екі жақты байланыс. Біріншіден, тілсіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Тіл жоқ жерде адамдардың қоғамда бірлесіп еңбек етуі, қоғамдық өндірісті ұйымдастыруы, оны дамытуы мүмкін емес.

Демек, тіл адам баласы қоғамының өмір сүруінің жәке дамуының қажетті шарты. Екіншіден, тіл-қоғам бар жерде ғана өмір сүреді. Қоғам тілдің өмір сүруінің шарты. Үшіншіден, тіл-ұлттың аса ұлы игілігі, әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі. Ұлттың өзінің болашағы тілдің дамуына, оның қоғамдық, қызметімен тығыз байланысты. Тіл, тек қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ойлаудың, ойдың жарыққа шығуының да құралы. Ой және оның мазмұны тіл арқылы көрініп, сол арқылы ұғыны-

лады. Демек, ойлау мен тіл, бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Тыңдаушы да сөйлеушінің ойын тіл арқылы түсінеді. Яғни, тіл-пікір алысу құралы, ойлаудың қаруы. Тіл, біздің ойымызды қалыптастырып қоймайды, сонымен бірге адамзаттың сан ғасырлар бойы жинақтаған мол тәжірибесін сақтауға және оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді. Мағжанның келесі бір сөзін әрбір қазақ үйінің, әрбір қазақ мектебінің маңдайшасына жазып қойса, артық болмас еді.

Ол мына сөздері: «Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тисті». Осы айтылған сөздің мағынасын оқушыларға міндетті түрде түсіндіру керек. Алдымен ұлттың негізгі белгісінің бірі – тіл екенін балалардың есіне салу. Ақынның жоғарыда көрсетілген сөздерімен таныстырып, ойымызды әрі қарай жалғастырамыз. Ұлт пен тілдің арасындағы тығыз байланысты түсінуге Мағжанның келесі сөзі көмектеседі: «Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады». Шынында да, тіл, халықтың тарихы, шежіресі, халықтың барлық өмірінің жаңғырығы мен ізі, одан сол тілді жасаушы халықтың барлық өмірі мен үміті, қайғысы мен қуанышы, барлық рухани өмірінің үні естіліп тұрады. М. Жұмабаев тілдің осы бір қасиеттері жайында былай деп жазады: «Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе, құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын, сабырлы мінезі-бәрі көрініп тұр». Осыған орай, орта және жоғарғы мектептің мақсаты – қазақ тілін қазақ халқының тілі ретінде оқыту, тілдің қоғамда атқаратын барлық қызметін көрсете білу. Бұл жерде маңызды талаптың бірі мынадай: тіл жүйесі арқылы халықтың танымын, басқа халықтармен қарым-қатынасын түсінуге үйрету.

Тілді тек жалаң грамматикалық схема ретінде емес, ғасырлар бойы жиналған халықтық, философияның, психологияның, педагогиканың, тарихтың жинағы ретінде құрастыру қажет. Қазақ халқының тілін үйрену – сол халықтың қоршаған ортаны игеруін

түсіну деген сөз. Халықтың тілін үйрену – сол халықты тану, оның әрбір тобының – жұмысшының, ақындардың, интеллигенцияның, қарапайым шаруаның қалай сөйлейтінін білу. Мағжанның тіл туралы ойларын негізге ала отырып, біз қазақ тілін терең түсініп, жақсы игерудің бірнеше жолдарын ұсынамыз:

1. Сөз төркінінің қоғам тарихына байланысты зерттеу.

Сөздің шығу тарихы оның халық өмірімен тығыз байланысты скенін көрсетеді. Мынадай сөздерді алайық: шындық, қайырымдылық, махаббат, әсемдік, заң т.б. Бұл сөздердің шығу төркінін біз ауыз әдебиетінен, діни, философиялық шығармалардан, көркем әдебиеттен іздейміз. Бұл ізденіс халықтың жақсылық, жамандықты, имандылықты, қайырымдылықты қалай түсініп, уағыздағанын, осы қасиеттерді бала бойына қалай сіңіргенін көрсетеді.

2. Жер-су аттарын, есімдердің сырын ашу, олардың шығу тарихын зерттеу. Осы атаулардың тарихын білу өз елін, жерін қадірлеуге, сүйе білуге ықпалын тигізетіні даусыз.

3. Тілдің мәдени және тарихи жақтарын оқыту. Мысалы, мектепте мынадай тақырыптарды алуға болады: «Қазақ халқының рухани өміріне байланысты сөздер мен сөз тіркестері». Мұнда сенім, махаббат, отан, күнә, обал, кешіру, даналық т.б. сөздері оқытылады. Сонымен қатар, кейбір тақырыптарды оқығанда, әртүрлі атауларды бір жүйеге келтіру де қолға алынады. Оған мысал, «отбасы», жанұя» деген сөздер. Шәкірттерді өз ана тілін қадір тұтып, құрметтей білуге тәрбиелеу-жалпы тәрбиенің басты бір элементі. Мағжан Жұмабаевтың тағы бір тоқтап зерттеген тақырыбы «Ішкі сезім, яки көңіл көріністері». Ол оны 13 тармақшаға бөліп, әр тармақша туралы толық мағлұмат, әдістемелік ұсыныс-пікір берген. Бала сезімдерінің дұрыс дамуы үшін ата-анасының дұрыс тәрбие беруі керек екендігі туралы: «Ата-ана қатал болса, бала да қатал, ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ. Баланың маңындағы адамдар да дұрыс мінезді болу керек» – деп, дұрыс пайымдау жасаған. Бұл жердегі Мағжанның ата-ана тәр-

биесі туралы ой-пікірлері ұлы ойшылдармен астасып жатқанын байқаймыз.

Мәселе, Абай балаларына ақылын, әдептілігін бере білді. Абай балаға ата-ананың ұрсу, ашу шақыруына қарсы болып: «Балаға ақылын бермей, ашуын бұрып берген атадан бала үлгі ала алмайды. Ол да ашуланады» – деп жазған болатын. Ал, К. Д. Ушинский бала тәрбиелеу жөнінде: «Баланы алдама, қолдан келмейтін істі орындаймын деп ешқашан уәде берме» – деп, орынды ескерткен. Бала бәрін аңғарады, түсінеді. Балаға жалған уәде беру, алғашқыда баланы қуантады, орындалуына сеніп қалады. Ал, уәде орындалмаған соң, баланың алғашқы қуанышы басылады, алдағаныңды сезеді. Енді сенімсіздік пайда болады, сыйламаушылық туады. Бала жаман дағдыға – алдауға, өтірік уәде беруге дағдыланады. Осындай жаман әдет баланың келешегіне зиян келтіреді. Демек, әрбір ата-ана баланы осындай жаман әдеттен сақтағандырғаны дұрыс. Ата-ана баласының бақытты болып өскенін қалайды. Баланың бақытты болып өсуі – ата-ананың қуанышы деп қарайды. Ол жөнінде К. Д. Ушинский былай дейді: «Адамды бақытты етіп тәрбиелегісі келсе, онда бақыт үшін тәрбиелемей, еңбек өміріне дайындау керек». Сонымен бірге Мағжанның ұстаздарды, яки тәрбиешілерді: «Баланың нашар істі өзі істемеуіне, нашар мінезден өзі қашуына ешкім айтпай, қорқытпай, баланың өзі жамандықтан, нашар мінезден жиренетін болсын. Балаға махаббат, жылылық сезім, жұмсақ іс арқылы ғана әсер етуі мүмкін» – деген сөзін бүгінгі айтылып жүрген ынтымақтастық педагогикасы қағидасының негізі болып саналады деп ойлаймыз. М. Жұмабаев сонымен бірге үлкен әдіскер-ғалым. Ол: «Мұғалім бір сөзді ұзыннан ұзақ соза берсе, шәкірттің іші пысады, мұғалім үсті-үстіне төпеп, түрлі білімді бір түрлі айта берсе, бала мезі болып, іші пысады. Мұғалімнің шеберлігі өзі білген білімнің бәрін балаға тез білдіруге емес, еппен, басқыштап білдіруде. Сабак оқытуда мұғалім сөзі жинақы, жігерлі, қызықты болуға тиісті.

Сонда ғана ол баланың абайын (назарын) өзіне қарата алады. Сабак үстінде балалардың ойнауы, тыныш отырмауы бір-бірімен

сөйлесулері мұғалімнің жинақы, жігерлі бола білмегендігінен» – дейді. Мағжанның әдіскерлігінің өзі міне осында жатыр. «Бала оқымайды» – деп, баланы кінәлауға дайын тұратын мұғалімдер Мағжаннан әлі де үйрену керек деп білеміз. «Сұлулық сезімдері» – деген бөлімде педагог адам тек сырт сұлулығымен емес, ішкі сұлулығымен ұнамды, сүйкімді болу керек дейді. Осы орайда кейбіреулердің бет әлпетін түзеп, сырт көзге онды көріну үшін ғана өтірік күліп, майда сөйлеп, ал, шын мәнінде екіжүзді мінезі бар, опасыз адамдардың шығуы да осы мектеп пен ата-ана тәрбиесінің олқылығында жатыр ма деген ойдамыз. Автор осы орайда ән-музыка, сурет, поэзияның орны ерекше екендігін айтады. «Тәрбиешінің міндеті – балада искусствоның қандай түріне ынтасы бар екенін тауып, сол ынтасын, сол түр туғызатын сұлулық сезімдерін өркендету» – дейді де, оған жетудің жолдарын саралап береді. Педагог-ғалым қыз баланы тәрбиелеуде әйелдің, ананың рөлінің зор екендігіне де ерекше тоқталған. Көбіне-көп қыз бала тәрбиесі анасына байланысты.

Сол себептен ана балаларының көзінше өте әдепті, мәдениетті, үлгілі болуы қажет деп біледі. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген мақалдың тегін шықпауы да осыдан болар. Сондықтан, бала тәрбиесіндегі адамдардың жүріс-тұрыстары да әдепті, сұлу, тартымды болуға тиісті. Сұлу дене, сұлу қозғалысты көріп өскен баланың денесі де, қозғалысы да сұлу болады. Мағжан бұл ойларын әрі қарай ұластырып: «Бала түрлі музыка құралдарының үндерін тыңдасын, сурет салып үйренсін» – дейді М. Жұмабаев. Өзінің осы мәдениет, сұлулық, ізгілік туралы ойларын «Құлық сезімдері» деген бөлімде одан әрі дамыта түседі. Ол қазақ халқына басқа халықтың жақсысынан үйрен, сөйтіп көтеріл дейді. «Басқа халықты, жалпы адамзатты сүй, – деген өсиет айтады – Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халық пайдасы жолында құрбан бола білсін», – дейді. Оның нақты үлгісін Мағжанның өз өмірінен көреміз.

Мағжан Жұмабаев кітабының соңғы бөлімін «Баланың жалпы жаратылысына» арнаған. Бұл бөлім бүкіл кітаптың қорытынды

бөлімі іспеттес. Оқулықтың бала жасына сай және бағдарламаға сәйкес жазылу қажеттілігін меңзейді. «Халықтың, мемлекеттің тағдыры өз мектебіне байланысты, оның құрылысына сай келу керек» – дейді М. Жұмабаев. Өкінішке орай, қазір біздің елімізде ұлттық мектепті қауыптастырудың бір тұтас ғылыми дәйектелген жүйелі тұжырымдамасы жоқ. Біресе Ресей, не болмаса Еуропа елдерінің оқу-ағарту нысаналарын көздесек, бірде Түркияға көз тігеміз. Қазақтың кеменгер ұлтжанды азаматы М. Жұмабаев: «Соңғы кезде соқыр еліктеу ауруы біздің жанымызға сіңіп барды. Еліміздің саяси ынтымағы һәм шаруашылық тұрмысын жаңа жолға қоймақшы болғанда да, біз еліктеу ауданында тұрамыз. Қазақ жанын қайшылап отырып жат кылыққа салмақшымыз.

Жат қалыпты қазақ жанына қабыстыру, яки жаңа қалып жасау тәжірибесіне кірісуіміз қарадай қорқытады» – деп, бұдан дәл 80 жыл бұрын батыл да ашық айтқан болатын. Ұлттық идеологиясыз егемендіктің іргетасы берік болуы мүмкін емес. Егер осыны ескермесек, отансыз космополиттер мен мәңгүрттерді тәрбиелеп шығаруымыз мүмкін. Бүгінгі қазақстандық педагогтар нағыз ұлтжанды азамат М. Жұмабаевтың жоғарыдағы ойын басшылыққа ала отырып, ұлт мектептерінің моделін жасауды, ондағы тәрбиенің біртұтас мемлекеттік тұжырымдамасын түзуді ойластыру керек. Оған тәжірибелі мектеп мұғалімдері мен педагог-ғалымдар, философ-социологтар, дін басқармасы мен мәдени-ағарту мекемелерінің басшылары тартылып, бір кісідей атсалса оң іс болары анық. Ұлттық сананы қалыптастыруда қоғамдық пәндер, әсіресе қазақ әдебиеті мен Қазақстан тарихы, әдеп, мәдениеттану, әскери іс пәндері маңызды рөл атқарады.

Сондықтан, ол пәндерді ұлттық намысты қорғаушы батыр ұлқыздардың ерлік істерін насихаттау, мектеп қабырғасында жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу мақсатында пайдалану мәселесіне баса көңіл бөлуге тура келеді. М. Жұмабаев, шет елдер, оның ішінде Ресей тәжірибесіне – бұрынғы ескі мектептің оқу ісіне де көз сала отырып, оның жақсы жағын қабылдау қажеттілігін

де ескерткен. Әсіресе, 20-шы жылдардағы Еңбек мектебінің іс-тәжірибесін жоққа шығаруға болмайтындығын айтады. Шын мәнінде оқушыны еңбек арқылы тәрбиелеу, еңбекке үйрету мектептің бала тәрбиесіндегі басты ұстанымдардың бірі болуға тиісті екендігін Мағжан жақсы түсінген. «Педагогика» оқулығында М. Жұмабаев оқыту үрдісінде еңбекті дұрыс ұйымдастырудың маңызының зор екендігін айтады. Оқу да – үлкен еңбек. Оқушының өзін логикалық, ойлау проблемалық жағдайлар туғызу арқылы оқытсақ, оқушының ойлау қабілеті, білімі анағұрлым тинаяқты да, сапалы болары сөзсіз. Мұғалімдердің, әсіресе, жас мұғалімдердің оқушыларға барлық ситуацияларды шешіп алуларына көмектесуі, проблемалық оқыту шеберлігінің төмендігі оқушыларды енжарлыққа, шала сауаттылыққа жалқаулыққа итеретіні рас. Бүгінгі өмірде Қазақстан көп салалы нарықтық экономикаға қадам басып отыр.

Ендеше ертеңгінің маманы, осы нарық экономикасын-сарамандық бизнес пен экономикалық теорияны жақсы білуі қажет. Ол үшін оқушыларды жас күнінен, бүгінгі таңда өмір сүрудің басты құралының бірі еңбек етіп, ақша табу екендігіне үйрету. Күні бүгінге дейін оқушы даяр білім алумен шектеліп, мұғалімнің айтқанын ғана қабылдап келді. Өз бетінше ізденіп білім қумаған оқушы еңбекке дәрменсіз болмақ. Оқушыларды еңбекке баулудың бір жолы-экономикалық білім беру. Өкінішке орай, біздің мектептерімізде бұл пән базистік жоспарға да енбеген.. Қазақ «баланы жастан» деп тегін айтпаған. Тіпті мектепке дейінгі балабақшалардан бастап, жас бүлдіршіндердің бойында ұқыптылық пен үнемділіктің қағидаларын енгізе берсе, күні ертең олар өз еңбектерін, байлықтарын үнемдеумен қатар өмірге, оның құндылығына басқа көзбен қарайды. Сол байлықтың қандай еңбекпен, термен келіп жатқандығын жақсы түсінеді. Бұл орайда ұлы Абайдың: «Еңбек етсең ерінбей, тояды тіленбей» – деген өсиет сөзі ерекше ойландыруға тиіс.

Сол себептен Білім және ғылым министрлігі оқушыларға бүгінгі таңда нарық экономикасына сай білім беру тұжырым-

дамасын жасай отырып, жалпы нарықтық экономика дәуіріндегі білім берудің ерекшеліктеріне назар аударып, ұлттық білім берудің концепциясын қабылдағаны өте дұрыс деп ойлаймыз. Мұғалімдердің экономикалық-материалдық жағдайының және экономикалық білім деңгейлерінің төмендігін ескерсек, болашақ ұрпақтың тағдыры не болатындығына көз жеткізу оңай.

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІНІҢ МЕКТЕПТІҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДСІНДЕГІ КӨРІНІСІ

3. 1 М. Жұмабаевтың педагогикалық еңбектеріндегі психологиялық көзқарастар мәні

Педагогикалық психология-ғылымда ерекше орын алатын саланың бірі. Психология ғылымының бұл саласы ХІХ- ғасырдың 2-ші жартысында Еуропада, кейіннен АҚШ пен Ресейде белең ала бастады. Баланың ана құрсағынан бастап есейіп ер жеткенге дейінгі өсіп жетілуі, қалыптастыруы, әлеуметтік ортаға бейімделу т.б. міне, осы мәселелер сол кездегі психологтарды да көп ойландырған болатын. Америка, Ресей психологтары осы мәселелерге үлкен үлес қосып, құнды мағлұматтар қалдырып кеткен болса, ХХ- ғасырдың басында көшпелі қазақ топырағында елінің ертеңі-болашақ балалар үшін психологияның осы саласына қатысты жәйіттерді алғаш көтерген М. Жұмабаев еді. Көрнекті педагог ақын өз еңбегінде психологияға ерекше мән береді, ол атананың тәрбиесінің басты парызы баланың жан дүниесін, психикасын, оның дамуы мен өзгеруін жақсы білу деп санайды. Бұл орайда баланың бүкіл өсу процестерін байыпты зерттеп, жүйке жүйесін, оның дамуын, баланың сезім мүшелерінің атқаратын қызметі мен алатын орны жеткілікті талдайды.

Дарынды ұстаз «психология-адам жанының жайын, жан тұрмысын, жан көріністерін, жан күштерін, ақыл-қайрат, көңілдің

жайын баяндайтын пән» деп анықтама береді. Бұл еңбекте Мағжан педагогикалық, психологиялық ұғымдарға жүйелі түрде ғылыми талдау жасап, түсініктеме берген. Мәселен, педагогика мен психология ғылымына байланысты әр бір жаңа тақырып, жаңа термин, жаңа ұғымдарды түсіндіруде қазақ халқының психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес мысалдармен түсіндіріліп, күрделі ғылыми ұғымдарды жеңіл жолмен меңгерту көзделген. Мысалы, кітапқа жазған сөз басында М. Жұмабаев: «Бала өмірі тәрбиеден басталады. Сондықтан да болар, «баланы жастан» деп қазақ тегін айтпаса керек» -д еп, мәселеге өз оқырманын қазақтың халықтық педагогикасы тұрғысынан әзірлеп алуды көздейді. Психология пәніне өте кең орын беріп, барынша зер сала қарастырады және ғылымның бұл саласында да терең білімдарлық танытады. Оның жан қуаттары жайлы пікірлерінде дала өмірі мен қазақ зиялыларының туындыларын, ұлттық психологияның бояу нақышын шеберлікпен пайдалана білгені де құптарлық.

М. Жұмабаев «психология» деген сөзді «жан тілі» деп аударып, психология «жан туралы пән» дей отырып, «баланың жанын жақсы тәрбие қылу үшін жанды көзбен көріп, қолмен ұстамай-ақ оның істерін, көріністерін жақсы тексеру жетеді» деп белгілейді. Мұнда психология пәні нені зерттейді, не үшін керек деген сұрақтарға тоқтала отырап, мына мәселелерді қарастырады: Жан көріністерінің дене көріністерінен айырмашылығы: жан көріністерін үйрену жолындағы өзін бақылау; жүйке (нерв) жүйесін өсіру; жүйке жүйесінің қызметі; белсенділікті сақтау; мидың қажуы; оны тыныштандыру. Жан көріністері ақыл және ішкі сезім болып бөлінеді. Ақыл көріністері: әсерлену ұғымының пайда болуы. Бұл мәселенің барлығын ұлттық психологияның тұрмысында қарастыруға ұмтылған. Адам бойындағы психологиялық көріністерді сипаттауда іскерлік, суреттеу, тұқымдық ассоциация, ес, зейін, қиял, ойлау, ой шығару, тіл т.б. кеңінен тоқталып, оларға қарапайым анықтама, түсіндірмелер беріп, ол үшін қандай жаттығулар жасау қажет екені жөнінде біршама ке-

нес береді. «Адам» ұғымы барлық адамдарға тән ортақ сапа-қасиеттер мен ерекшеліктерді сипаттау үшін қолданылады. Адам баласы туғанда өзге тірі организмдерге қарағанда өте әлсіз әрі нәзік болып келеді. Соған орай ата-анасы баласының адам болып жетілуі үшін бағып-қағып, камкорлық жасап, өсіп-дамуына жәрдемдеседі. Бұл туралы көрнекті қазақ ақыны, көптеген педагогикалық еңбектердің авторы М. Жұмабаев былай деп атап көрсеткен: «Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам баласы туғанда өте әлсіз, зағып, осал болып туады.

Малдың төлі туа сала аяқтанады. Тауықтың балапаны жұмыртқадан жарылысымен жүгіріп кетеді. Ал адам баласы туғанда інгәлаған айқайы мол бір кесек ет. Ақылы-есі жоқ. Мінекей, адам баласы осылай өте әлсіз боп туып, аса баяу өсетіндігінен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни, оған тәрбие қылмай болмайды». Осылайша, бізге адам баласының дүниеге ақ қағаздай таза, қоршаған ортада болып жатқан түрлі құбылыстардан хабарсыз болып туатыны мәлім. Адам нақтылы бір табиғи және саяси-әлеуметтік ортада өмір сүріп, жетіледі. Яғни, ол – қоғамдық дамудың нәтижесі болып табылады. Адам өзіне тән адами сапа-қасиеттерін тек қоғамдық-саяси ортада, яғни, адамдардың арасында ғана қалыптастырып, дамытады. Қоғамдық құрылымдағы басты құндылықтар оның мінез-құлқының, сана-сезімінің, адамдарға және табиғатқа деген қарым қатынасының, талғамының және т.б. қалыптасуына өзіндік ықпалын тигізеді. Қоғам, ата-ана және өзге де саяси әлеуметтену агенттерінің жүйесі адамның саяси-әлеуметтік санасы мен көзқарасын қалыптастыруға, саяси бағыт-бағдары мен ұстанымдарын жетілдіруге, саяси әлеуметтенуіне атсалысады.

Бұл ретте қазақ зиялысы М. Арын: «Грек ғұламаларының айтуына қарағанда, адамның белгілі бір ұлтқа, халыққа тән екендігін айқын сезіну үшін бес түрлі шартқа толық жауап беруі тиіс. Біріншіден, сол ұлттың тілін жақсы білуі қажет. Екіншіден, сол ұлттың дінін терең меңгергені жөн. Үшіншіден, сол ұлттың

дәстүрін толық бойына сіңіруі тиіс. Төртіншіден, сол ұлттың тарихын бес саусағындай білгені абзал. Бесіншіден, сол ұлт мекендеген жердің ой-шұңқырын жақсы білуі парыз. Білікті ғалым өз пайымдамасын одан әрі былайша түйіндеген: «Адам дүниені тануды, өмірді тануды, ең алдымен, өзінен бастауы керек. Бұлар туралы әңгімелеп отырғандағы мақсатымыз – ұлттық қасиеттерімізді осы бес сипат арқылы танып-білу.

Тану дегеніміз аяқталатын процесс емес. Өзімізді өзіміз танығанда өзімізді таныту үшін тануымыз керек. Біздің жақсы жақтарымыз да бар, осал тұстарымыз да жеткілікті. Соның күшті жақтарын, яғни ұлттық қасиеттердің бүгінгі талаптарына сәйкес келетіндерін түгелдей іріктеп алып, соны байытып, дамытып, басқаларға тарату арқылы өзіміздің ұлттық деңгейімізді көтере білу. Өзіміздің жақсы қасиеттерімізді басқаларға танытқан кезде жетіспей жататын тұстары болса, онда басқа ұлттардың тамаша қасиеттерін бойымызға сіңіру үшін де өзімізді тануымыз керек. Сонымен, адам – жер бетіндегі тірі организмдердің жоғарғы сатысы, саяси-қоғамдық қатынастардың субъектісі мен объектісі. Осы тұрғыдан алғанда адам бір мезгілде қоғамдық-саяси қатынастардың ықпалының объектісі әрі оларды жүзеге асырушы субъект болып табылады. Бұл жерде «субъект» және «объект» ұғымдарына түсінік бере кетейік. Субъект (латын тілінен «негізінде жату» деп аударылады) деп – қоғамдық-саяси құрылымда саяси іс-шараларға белсене қатысатын, басқалардың санасы мен көзқарасына ықпал ететін, саяси қатынастарға өзгерістер енгізетін жеке адамды немесе әлеуметтік топты айтамыз. Ал, объект (латын тілінен қарсы қою деп аударылады) деп субъектінің танымдық және басқа іс-әрекеті неге бағытталса, соны айтады.

Педагогика оқыту, білім беру және тәрбиелеуді жүзеге асыратыны мәлім. Ал, бұл мақсатта бала психологиясын білу әбден керек. Логика баланың ойлау жүйесін дамыту үшін қажет. Ал әдеп баланың қоғамдық өмірдегі қарым-қатынас тіршілігіне тәрбиелейді. «Баланың жанына жақсы тәрбие қылу үшін жанды көзбен

көріп, қолмен ұстамай-ақ, оның істерін, көріністерін жақсы тексеру арқылы қол жетеді» – деп, оны өмір тәжірибесі мен теориялық пайымдаулар арқылы анықтауға болатындығын көрсетеді. Ол адамның психикалық құбылыстарын ғылыми жолмен байыптай отырып, оны тудыратын материялық субстракт екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдейді.

Оқулықтағы мидың жұмысы, нерв жүйесінің қызметі туралы пайымдауы оның психология, педагогика ғылым салаларымен қоса адамның физиологиясын да терең білгендігін көрсетеді. Мағжан бала темпераментін ғылыми психология бойынша сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик деп төртке бөліп, олардың әрқайсысына қазақ баласына түсінікті тілмен анықтама берген. Баланың мінезі, жаратылысы, табиғаты туралы қазақ ұғымына түсінікті, жатық баяндаған. Ойдың пайда болуын зерттей келе, оның жасалу жолдарын Мағжан психологиялық тұрғыдан ой шығарудың үш түрлі жолын көрсетеді: 1. Дедукция. 2. Индукция. 3. Аналогия. Міне, осы үш түрлі ой шығарудың жолдарын әрі қарай дамыта отырып, баланың саналы азамат болуы үшін осы ұғымдарды жақсы білудің қажеттілігін дәлелдейді. Баланың жақсы оқуы үшін оның ойлау қабілетінің жетік болуы қажет. М. Жұмабаев ойлауды үш бөлімге бөле отырып, әрқайсысына мысалдар келтіре жазады. Ол ойлауды ұғым, хукім және ой шығару арқылы түзілетінін көрсетеді. Мұның ішінде ойдың жалпылығы, дерексіздігі, деректілігі, категориялары т.б. ұғымды білдіреді. Ойдың жасалуы, көлемі, сын-сипаты, ие мен айтылыс арасындағы байламы т.б. хукімді білдіреді. Ойдың дедукциялық, индукциялық, аналогиялық сипаттары ой шығаруды білдіреді. Одан әрі хукімінің жасалуына қарай анализ, синтез деп, санына қарай жалпы, дербес, жалқы деп, сынына қарай бекітетін, бекерлейтін деп, субъект пен айтылымына қарай кесімді, шартты, бөлмелі деп, шындық дәрежесіне қарай мүмкін, шын, міндетті деп жіктеген.

Сөйтіп, Мағжан ойлау атты үлкен ұғымды ғылыми психологиялық тұрғыдан қарастыра отырып, мұғалімдерге терең теория-

лық білім беру мақсатында оның негізгі категорияларын толық қамтуды көздегенін көреміз. Ойдың сыртқа шығуы, негізінен, тіл арқылы жүзеге асырылатыны мәлім. Ол адамның психикалық құбылыстарын ғылыми жолмен байыптай отырып, оны тудыратын материялық субстракт екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Оқулықтағы мидың жұмысы, нерв жүйесінің қызметі туралы пайымдауы оның психология, педагогика ғылым салаларымен қоса адамның физиологиясын да терең білгендігін көрсетеді. Мағжан бала темпераментін ғылыми психология бойынша сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик деп төртке бөліп, олардың әрқайсысына қазақ баласына түсінікті тілмен анықтама берген. Баланың мінезі, жаратылысы, табиғаты туралы қазақ ұғымына түсінікті, жатық баяндаған. Осылардың ішінде ақыл көріністері туралы біршама ой толғаған. Онда ойдың тууына қатысты әсерлену мәселесіне кең түсінік берілген. Әсерлену – ұғымның пайда болуы, мұнда әсерлену көрінісінің пайда болу шарттары, әсерленудің іші, күші, тоны, сын-сипаты т.б. психологиялық тұрғыдан жан-жақты сөз болады. Автор бұл мәселелердің барлығын ұлттық психологиямен байланыстыра түсіндіруге ұмтылған. Сонымен бірге адамның бойындағы психологиялық көріністерді сипаттауда іскерлік, суреттеу, тұқымдық ассоциация, ес (зейін) қиял, ойлау, хүкім, ой шығару, тіл т.б. психологиялық мәселелерге кеңінен тоқталып, оларға жатық, көпшілікке ұғымды тілмен түсіндірмелер берген. Кітаптың осы бөлімінде әсерлену, сезім туралы ойын таратуларында сұлулық, көркемдік тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Мұнда ол сұлулыққа тәрбиелеудегі табиғат пен өмірдің мәнін, қоршаған орта – үй іші, зат, дүние, адамдардың жүріс-тұрысы, сөйлеген сөзі, іс-әрекет көркемдігінің мәнін ашып көрсетеді.

М. Жұмабаев жалпы психология мәселелері жөнінде айтқан түйін тұжырымына қатысты маңызды мәселелерінің бірі-ғылымның төл атауын жасауы, халқымыздың сан ғасырларының негізгі сөздік қорынан психологияға қатысты ұғымдарды ерінбей-жа-

лықпай іздеп тауып, қолданысқа түсіруі қазіргі қазақ психологиясына аса құнды болды. М. Жұмабаевтің термин жасауымен, оған ғылыми анықтама беруімен, қазіргі төл атаулардың жүйеленуіне өзіндік септігін тигізумен қатар, жекелеген кемшіліктеріне тоқталмай өтуге болмайды. Автор «Абстракция» деген ұғымды «Жаланаштау» деп алыпты, бұдан гөрі «дерексіздендіру» деген дұрыс тәрізді. Бірақ қазіргі кезде де термин абстракция күйінде қалып келеді. Автордың «түйсікті»-»әсерлену», «елестетуді»-»суреттеу», «есті»-»зейін», «пікірді»-»үкім», «зейінді»-»абай», т.б. терминдері қазіргі психология саласына онша үйлеспей, мағыналық жағынан сай келмегенімен, автор психологияға тұрақталған түсініктер мен терминдер еңгізіп, халықтың өзіне тән психологиялық ерекшеліктерін алғаш рет ажырата қарастырады. Мағжан өзінің еңбегінің бір бөлігін психологияға арнауы тектен-тетек емес, психологияны міндетті түрде меңгеруді, былайша айтқанда, бала психологиясын жан-жақты білуді, баланы бақылауды ғылыми тұрғыдан білімділікпен жүргізуді ұсынады. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ даласында бой көрсеткен, біздің елде де рухани өрлеудің, яғни, қыр елінің ұлттық сана-сезімінің оянып прогреске қарай өрлеуін, айрықша бір кезеңнің болғанын Мағжан тәрізді халқымыздың ардақты азаматтары, алғашқы қазақ интеллигенциясының өкілдері өздерінің еңбектері арқылы дәлелдеп кеткен. М. Жұмабаев көтерген психология ғылымының мәселелері, төл тілімізде ғылыми психология терминдерін қалыптастырудың ерекше үлгілерінің бірі болды. «Жан көріністері – үйрену жолдары, өзін бақылау, жан тұрмысының түзу болу шарттары, нерв жүйесін өсіру және бекемдеу, нерв жүйесінің қызметі, оның белсенділігін сақтау, мидың қажуы және оны тынықтыру».

Демек, М. Жұмабаев бұл арада жеке тұлғаның физиологиялық, психикалық ерекшеліктерін білу және оларды баланың ақыл-ес, мінез-құлық саулығын сақтау үшін оларды жақсы білудің қажеттілігін ескеріп отыр. Мағжан бұл ойын әрі қарай

ұластырып, жан көріністерінен ақыл, қайрат және ішкі сезімді бөле қарастырып, солардың бірлігі негізінде жан тұрмысының біртұтастығын көрсетеді Сондай-ақ, ересек адамдардың әрқашан жақсы үлгі көрсету керек екенін баса айтады. Мағжанның жан көрінісін үш топқа бөліп қарастыруы, жан жөніндегі көзқарасының өзінен бұрынғы өткен ойшылдар – әл-Фарабидің, Абайдың, Шәкәрімнің көзқарастарымен үндесіп жатқанын байқауға болады. II Ұстаз атанған әл-Фараби жан мен тәннің бірлігін қуаттай келе, «тәнге қандай күтім, тәрбие керек болса, жанға да сондай тәрбие керек. Жанды жетілдіру үшін сезім мүшелерін жетілдіру қажет. Ол түйсіктің көзі қиялдың тууына, ақыл-парасаттың жинақталып, қорлануына себепші болады. Адамды жануарлардан ерекшелендіріп тұрған жан қуаты – оның ақыл-парасаты, яғни ойлай, сөйлей алу қабілеті... Ол дүниені әр қырынан тануға, мәселені тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл танымның екінші басқышы, ең жоғарғы сатысы деп қарайды» – Фараби. «Әлемнің негізгі тұтқасы адам, егер оның ақыл-парасаты ойдағыдай дамып жетілсе, ол дұрыс өсіп-өркендей алады. Қажетті дағдылар мен жақсы мінез-құлық адамды бақытқа кенелтеді» – деп тәлім-тәрбиеге үлкен мән береді. Ақыл мен қайраттың жүрекке байланысты екенін кезінде ұлы ойшыл Абай да пайымдаған болатын.

Мәселен: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден ерек», немесе: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» – деуі осының дәлелі. Абай түсінігі бойынша, қайрат пен ақылдың іс-әрекеті жүрек сезіміне байланысты. Абай Құнанбаев өзінің он бесінші, он жетінші қара сөздерінде қайрат, ақыл, жүректі «айтыстырып»: «Ақыл да, қайрат та жүрекке бағынады... әділет, мейірім, нысап, ұят, ар дегендер жүректен шығады. Адамның ақ көңіл, адал, шыншыл, әділ болуы жүректің тазалығына байланысты. Тегінде адам баласы бір-бірінен ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Егер есті кісілердің қатарында болғын келсе, күніне бір мәртебе, болмаса жұмысында бір, ең болмаса айында бір

өзіңнен-өзің есеп ал!» – деп, адамның өзіне-өзінің сын көзімен карауын, бойындағы мінін көріп, сезіп, түзете білуін, өзін-өзі тәрбиелеп жетілдіруін талап етеді.

Ал, Мағжан біз қарастырып отырған еңбегінде, «Адамның ба-тыл, өткір, қайырымды, ізгі болуы жүрек байламына байланысты» – деп, Абайдың көзқарасын құптай отырып, осы үшеуінің ара қатынасы мен жеке қасиеттерін қарапайым мысалмен түсіндіреді. Дсмск, Мағжанның жан көріністері аясында қарастырып отырған ақыл, қайрат, ішкі сезім ұғымдары Абайдың ақыл, қайрат, жүрек ұғымдарымен толық үйлесім тапқан деп білеміз. Шәкәрім: «Адамды қоршаған табиғаттың жұмбақ сырын ұғып, танып біл, оның өлшеусіз байлығын мұратыңа, қажетіңе жарат деп Жаратқан Алла адамға ми берді. Білу, нану, ұғыну, тану – бәрі ақыл ісі. Ол мида қорытылып түсінік, ой, сезім болып шығады» – деген тұжырым жасайды.

Тән сезіп, құлақ естіп, көзбен көрмек,

Мұрын иіс, тіл дәмнен хабар бермек.

Бесеуінен мидағы ой хабар алып,

Жақсы, жаман әр істі сол тексермек – деп, бес сезім мүшесінің дүние сырын танып білудегі құдіретті күшін өлең жолымен тиянақтайды. М. Жұмабаев: «Жанға дұрыс тәрбие беру үшін жанның жәйін баяндайтын ғылыммен таныс болу керек» – деп, жоғарыда аталған қазақ ғұламаларының ой-пікірлерін ғылыми психология негізінде әрі қарай жалғастыра түскен. – «Жанның жайын зерттейтін ғылымды психология дейміз» – деп, жан туралы ғылымға анықтама береді. «Тәрбиенің басты жолы, адамның өзін-өзі бақылауы... Өзінің бойындағы мінін көрмей, өзіне өзі риза болып, мәз болып жүретін адамды жаны жабайы, мінезі тар адам дейміз... Бақылауы, байқауы көп адамды парасатты, аңғарымпаз адам дейміз... « Мүмкін болғанша тәрбиешінің «физиономист» болуы керек» – деп, шынайы педагогтың әр ғылымнан хабардар, жан-жақты жетілген азамат болуын талап етеді. М. Жұмабаев

«Құлық» тәрбиесін сөз ете келе, оның қоғам мүшелерінің адами қарым-қатынасы арқылы бала бойына даритынын пайымдайды. Сондай-ақ, баланың ананы сүйуі, оған ізгілік тілеуі, туыстық сезімдерінің дамуы, елін, жерін сүйуі, ізгілікке ұмтылысы, гуманистік көзқарасының қалыптасуы т.б. мәселелерін кең көлемде қарастыра келіп, ізгілік гумандылықтың шарттарына тоқталады. Автор: «Кімде-кім өзін сүйсе, туыскандарын сүйсе, өз елін сүйсе, қала берді адам баласын бауырым деп санаса, сол адамды ізгі деп атаймыз» – деп, интернационалистік сезімнің қалай, қайдан туатынын айқындап береді.

М. Жұмабаев қазақ арасында бұрыннан терең тағылымды аңыздар, даналық дақылдар түрінде кең мағлұм болған ежелгі грек данышпандарын (Платон, Сократ, Аристотель т.б.) қайта өрлеу дәуірінің алыптарын, орыстың төңкеріске дейінгі және кейінгі педагог, психолог оқымыстыларын зерделеп оқығанын еңбектерінен айтпай-ақ байқауға болады. Оның еңбектерінен біз бірқатар маңызды, құнды, нұсқалы психологиялық қағидаларды байқаймыз. »Адам-жаңашыл: жаңа үстіне жаңа тілейді, жаңадан жаңаға құмар келеді, адам-әсемшіл: әсемнен әсем, сұлудан сұлу таңдайды», -дейді Мағжан. Адамзат көшінің бір орнында қалып қоймай, топтастыруын сүрлеуде босқа өмір сүре бермей, үнемі ілгерілеуге, өзгеруге ұмтылған қасиетін қандай деп басқан. Бұл орайда оның психологиялық көзқарастары әлі де өзіндік мәнін жоймай, қазіргі психологиямен үндесіп жатқанын байқауға болады. Адамзаттың жекелеген өкілдер түрінде өмір сүруі индивид ұғымын білдіреді. Индивид – адамзат қауымдастығының барлық биоәлеуметтік, психологиялық және саяси қалыптарын (ой, сана, ерік-жігер, мақсат-мүдделер, түрлі қажеттіліктер және т.б.) танытушы нақтылы жеке адам. Адам өзінше бір ерекше индивид болатын болса, онда нақ осы ерекшелігі оны индивид және жеке-дара қоғамдық тіршілік иесі етіп көрсетеді», – деген түсініктеме береді. Іс жүзінде индивид қоғамдық-саяси жүйедегі саяси-әлеуметтік қоғамдастықтармен және институттармен ықпал-

дасып, түрлі қоғамдық маңызды мәселелерді шешуге қатысудың негізінде әрі белгілі бір саяси рөлді атқарғанда барып жеке тұлға дәрежесіне көтеріледі. Яғни, жеке тұлға – бойында барлық адами сапа-қасиеттер тоғысқан, қоғамдық-саяси өмірдің нақтылы тарихи және саяси жағдайларының қалыптасуымен байланысты саналы іс-әрекет ете алатын жеке адам. Қазіргі кезеңнің өзінде психология ғылымы жаңа дамып, елімізде енді-енді жетіліп келе жатыр десек, ал Мағжанның қазақ арасында психология мәселелерін алғашқылардың бірі болып қарастыруы оның білімдарлығын байқатады.

3.2. М. Жұмабаевтың тәлімдік ой-пікірлерін оқу-тәрбие үрдісіндегі көрінісі және оны мектеп мұғалімдеріне тереңдете меңгерту

*« ... Алты Алаштың баласы бас қосса,
жоғарғы орын мұғалімдікі... »*

М. Жұмабаев.

Қазіргі мектептің негізгі мақсаты – оқушыларды әржақты дамыта отырып, заман талабына сай білім беру мен тәрбиелеу. Ол Қазақстан Республикасының болашақ азаматының қабілеті мен дарын көзін ашып, дене және рухани жағынан үйлесімді дамыту мақсатын көздейді. Кез келген пән бойынша білім беру өз тұсындағы қоғамдық жағдайлардан туып отырған әлеуметтік-экономикалық талаптарға жауап беретіндей және ілгергілердің іс-тәжірибесін бүгінгі күнмен ұластыра алатындай болуы тиіс. Жалпы білім беретін мектептерде оқу-тәрбие ісін жүзеге асыруда мұғалімнің атқарар қызметі ерекше. Ол оқушылардың білім алып, ғылыми-танымдық көзқарасының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Сөйтіп, оқу сапасын арттырып, оқушыларға жоғары тәрбие беру үрдісін тікелей іске асырушы басты тұлға болып табылады. Білім беру мен оқытуда оқушылардың өмірге көзқарасын ұлы адами

қасиеттерді олардың бойына қалыптастыруда мұғалімнің орны мен рөлі ерекше.

Тәжірбиелі де өз ісіне берілген ұстаз, өзінің қоғам алдындағы жауапкершілігін терең түсінеді. Өйткені, ол сол қоғамның болашағы үшін жауапты»-дейді. М. Жұмабаев өзінің «Педагогика» оқулығының алғы сөзінде: «Қазақтың қаны бір, жаны бір жол-басшысы – мұғалім. Еліміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдердікі» деп тегін айтпаса керек. Мұғалім неғұрлым білімді де, тәжірбиелі болса, оның алдынан білім алған шәкірт те соғұрлым білімді болып шығуы даусыз. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан жағдайында мұғалімнің қоғамдық өмірдегі қызметін, оның кәсіптік білім, беделімен де байланыстыра қарастыруға тура келеді. Қазіргі кезде мұғалім беделі, оның биік тұлғалық және кәсіптік сапаларына, жалпы мәдениеті мен адамгершілік ізгі қасиеттеріне, сондай-ақ, кәсіби біліктілігі мен шеберлігіне баса назар аударылады.

Мектептегі оқу-тәрбие, білім мазмұнының заманға сай өзгеруі, зайырландыру мен ізгілікті жүйені жасау мұғалімдерге байланысты. Мұғалімнің тәжірибесінде оқушының өздік білім алуға, ойлауға, түрлі проблемалық сұрақтарды өз бетімен шешуге үйрену, басқа да әдіс тәсілдердің болуы, дәлел қажет етпейтін заңдылық болуға тиісті. Егерде, Қазақстанның халықаралық білім аясына еңгенін ескерсек, еліміздегі білім беру жүйесі, кешегі қалыптасқан дәстүрмен қалып қоймауы керек. Өмірдің талабына сай, білім берудің мазмұнында өзгеріп, жаңа ақпаратты технологиялар негізінде болуы қажет.

Яғни, оқу-тәрбие ісінде жаңа педагогикалық технологиялардың түр-түрін мұғалімдер өз тәжірибелерінде пайдалануы заман талабы. Мұғалімдер бүгінгі күннің өзекті мәселелерін өз беттерінше шеше алатындай жағдайда болуға тиісті. Бұл мәселелер мұғалімнен жоғары кәсібилікті талап етеді. Мұғалімнің кәсібилігі, алдымен оның адамды сан-қилы етіп қалыптастыратын кәсіби іс-әрекетінің жан-жақтылығымен байланысты. Ол де-

геніңіз, бүгінгі ұрпақты болашақ өмірге дайындап шығаруда сан алуан педагогикалық-психологиялық проблемаларды тез шеше алатын жоғары дәрежелі маман. М. Жұмабаев айтқандай: «баланы заман талабына сай оқыту» яғни, оқушыларға халықаралық стандартқа сай білім беріп оқыту күн талабы.

Егерде, ХХІ-шы ғасырды жаңа ақпараттық-технология дәуірі десек, мұғалім оқытудың сол технологиялық әдіс-тәсілдерін терең меңгеріп қана қоймай, оны тиімді қолдана білуі де керек. Мектептерде жаңа инновациялық технологияларды қолдану барысында, оқытудың әр-түрлі әдіс-тәсілдерін еңгізу қажеттілігі туып отыр. Осыған орай, мұғалімдердің оқыту үрдісінде жаңа көзқарасын қалыптастыру, олардың педагогикалық мәдениеті мен шығармашылық ізденісін арттыру, жаңа технологиялық әдістерді меңгеруге үйрету – бүгінгі күннің мұғалімге қойып отырған басты талаптарының бірі. Егерде, жаңа технологиялық әдістерді мұғалім жетік біліп, жүйелі түрде өз сабағында қолданатын болса, онда оның ұтары көп. Бұл жағдайда оқушының білімі мен біліктілігі, танымдық қызығушылығы артады, жеке тұлға ретінде қалыптаса отырып, заманымыздың ойлы да саналы азаматтары өсіп жетіледі. Олай болса, М. Жұмабаевтың да болашақ ұрпақ туралы айтқан ойларының да бүгінгі күнде өзекті екендігін дәлелдейді.

Жалпы, оқушының мектептен білікті, білімді болып шығуы көбіне ұстазына байланысты. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «жас жеткіншектерге сапалы білім берумен қатар, ұлттық сана-сезім, инабаттылық, ұлтжандылық қағидаларын қалыптастыру» туралы айтылған. Оқу сапасы мен оқушылардың тәртібі, көп жағдайда мұғалімдердің шеберлігіне байланысты. Қазақстан мұғалімдерінің ІІ съезінде еліміздің Президенті Н. Ә. Назарбаев жалпы білім беру саясатының турасын айта келіп, «оқушылардың біліктілігі көп жағдайларда ұстазынан, олардың шеберлігінен» – деген болатын. Сонымен бірге, әр ұстаз оқушы бойына ұлттық құндылықтарды дұрыс қалыптастыра білсе, онда жалпы оқу-тәрбие ісі ұлттық сипат алады.

Сөйтіп, білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық қазыналар, ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде жаңа адамды қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасауда мұғалім білім, білік, шеберлігінің орны срекше болмақ. Ал, мұғалімдер білімін жетілдіру қызметі орта арнаулы және жоғары оқу орындарын бітірген маман мұғалімдердің білімін бүгінгі ғылым саласында болып жатқан жаңалықтармен, бұрынғы жинақталған тәжірибелерді пайдаланудың жаңа мүмкіндіктерімен толықтыруға байланысты іс-әрекеттерді қамтиды.

Оқу жүйесін ізгілендіру барысында, М. Жұмабаев әсіресе, ауызша оқылатын пәндерге, оның ішінде әдебиет пәніне ерекше көңіл аударады. Ол түсініктіде, өйткені, заманауи білім беру жүйесінде әр әдебиет сабағы оқушыны дамыту жолдары: өзін-өзі өзектендіру, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамушы тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталған. Демек, мектеп оқушыларын білімнің қоғамға қажетті деңгейімен қамтамасыз ету, оларды Отандық, ұлттық және әлемнің мәдени құндылықтарымен сусындату қажет. Білім мен тәрбие беруді ізгілендіру дегеніміз – мектепке де, мұғалімге де, оқушыға да сеніммен қарау, шәкірт пен ұстаз арасындағы ынтымақтастық, әр ұстаз әр шәкіртті өзімен тең санауы, оқушыны білім мен тәрбие берудің объектісі ғана санамай, онымен кері байланыс жасап, субъективті қарым-қатынаста болуы, әр шәкіртті егеменді еліміздің болашағы, соның бір азаматы деп тануы.

Мектепте көркем әдебиетті оқып үйренуге байланысты оқушыларға берілетін білім мен тәрбие жұмыстарының формалары мен мазмұны әр сыныпқа арналған әдебиет пәнінің бағдарламасында әр қырынан берілген. Себебі көркем шығарманы оқып үйретуде оқушының жас ерекшелігі, білім деңгейі ескерілу керек. Сол себепті әр сыныпта көркем туындыны оқып үйрену әр қырынан қаралады. Сонымен қатар оқылып-талданатын шығармалар өздерінің қамтитын тақырыбы мен идеясы, жанры, кейіпкерлері, көркемдік өзгешіліктері жөнінен алуан түрлі болады.

Бұл айтылған міндеттердің өз дәрежесінде болуы үшін әдебиет мұғалімі өз жұмысының мазмұны мен формасын айқын ұғынып, жетік білуі тиіс. Бұл ретте әдебиет мұғалімінің арқа сүйеп, тірек тұтатыны – заманауи әдіс-тәсілдер. Себебі көркем туындыны сөз өнері ретінде оқыта білудің ұстанымдары мен міндеттерін белгілеп беретін осы заманауи әдіс-тәсілдер болып табылады.

Әдебиет мұғалімі көркем туындыны оқытуда заманауи әдіс-тәсілдерді үнемі қолданса, оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, өз бетінше жұмыс істеу қабілеті, шығармашылық қабілеті шыңдалады, сөйлеу тілі мен жазба тілі дамиды, сабақ үстінде бос отыратын оқушының саны төмендеп, белсенді оқушылардың саны артады, өмірге сыни көзқараспен қарап, өзіндік көзқарасы қалыптасады. Міне, осы қасиеттерді жүзеге асыруда мұғалім өзі қолданып отырған жаңашыл әдіс-тәсілдің ішінен сыртқы қауызын алып тастап, дәнін ғана сұрыптап, таңдап ала білу мұғалімнен үлкен шығармашылық қабілетті, шеберлікті талап етеді. Өйткені әдеби материалдардың ерекшелігіне байланысты әрбір сабақтың өзіне тән тақырыбы, мақсаты, құрал-жабдықтары, амал-тәсілдері, барысы, құрылысы, мазмұны болады.

Демек, берілетін дәріс өтілетін мәтіннің өзгешілігіне қарай оқушыларға берілетін білім түрлеріне қарай әр алуан құбылып, түрленіп отыратын мүдделі құбылысқа, күрделі оқу-тәрбие үрдісіне жатады. Әр дәрістің нәтижесін анықтау үшін оған ғылыми жолмен талдау жасалады. Анықтауда барлық факторлар есепке алынады. Тек осы факторлардың нәтижесінде ғана әрбір сабақтың сапалы, сапасыз жақтарын білуге болады. Көркем әдебиетте адамзаттың жарық сәулеге ұмтылған, жақсы өмірге талпынған ұшқыр қиялы, сол жолдағы күрес-тартысы, ел басынан өткізген қилы-қилы оқиғалар, халықтың өткені мен бүгіні, келешегі бейнеленген. Көркем әдебиетте адамдар тағдыры бар тіршілік болмысымен көрінеді. Оқырман алдында талай тағдырлар әрқайсысы өзіндік тіршілігімен, қайталанбас мінезімен, өкініш-опығымен, қуаныш-қызығымен, арпалыс тартысымен көрінеді. Көркем сөз

шебері әр кейіпкерін жұмыр жер пендесіне тән пендешілігімен, адамға тән сыр-сипатымен, ерлік-өрлігімен, ойы-қыры, биігі мен құлдырауы, жақсылығы мен осалдығы, жауыздығымен, қулық-сұмдығымен, әзіл-қалжыңымен өрнектейді.

Заманауи оқыту жүйесінде әдеби-көркем шығарманың алатын орны ерекше. Себебі көркем туынды қоғамдық өмірмен байланысты. Ғалым тілімен айтқанда, ол – объективті дүниені танудың құралы, қоғамдық сананың ерекше формасы Дана ұстаз-ақын М. Жұмабаев: «Баланы заманына сай оқыту керек» – деген данышпандық сөзі ендеше бүгін өте өзекті. Ол әдебиет арқылы оқушының дүние танымын, ойлауын, адами қиаеттерін қалыптатырып, патриоттық сезімдерге тәрбиелеуге болады деген ойының, бүгінгі таңда орынды екенін өмірдің өзі дәлелдеп отырғандығын көреміз.

Олай болса, заманауи білім беру жүйесінде көркем шығарманы оқытуды жанаша ұйымдастыру керек. Әр туындының тәрбиелік мәні ашылып, оқушы өміріне азық боларлықтай үлгіде қаралады. Осыған орай, мұғалімдердің білімдерінде заман ағымына сай жетілдіріп, бағыштап отырған жөн.

Демек, мұғалімдердің біліктілігін көтеру және қайта даярлау ісі әлеуметтік маңызы зор мемлекеттік іс-шаралар қатарынан саналады.

Егемен еліміздің білім беру саясаты, ұлттық мектептің негізін ойлағанда тарихқа бет бұрып, өткен ғасырлардағы қазақ зиялыларының еңбектері мен өмірі бүгін өз жалғасын табу қажеттілігі сөз болады. «Педагогика» оқулығының мұғалімдерге беретіні мол екендігі, оның бүгінгі оқу-тәрбие жағдайындағы өзектілігі, сабақты бүгінгі күн талабына сай өткізу мұғалімнің шеберлігімен біліктілігін қажет етеді.

Жалпы, мұғалімдерді М. Жұмабаевтың шығармашылығы мен өмір жолын нашар білгендері үшін кінәләуға болмас. Өйткені, М. Жұмабаевты оқып, үйрену тек 90-шы жылдардан басталғанын ескеру қажет. Осыдан келіп мұғалімдердің ұлы ақын, педа-

гог туралы білімдерінің тайаз болуы заңдыда. Біздің жүргізген жұмыстарымыздың нәтижесінде ұстаздар М. Жұмабаев туралы өз білімдерін көтеріп, ол туралы көптеген мағлұмат ала алды. Бұл дегеніңіз көп- шіліктің қуанышы болуға тиістіде. Себебі, М. Жұмабаев бүкіл қазақ халқының мақтанышы. Сол себептенде, біз зерттеу жұмысымыздың дәйектілігін дұрыс деп айта аламыз. Көрсеткішімізді нақтылау үшін мұғалімдермен жүргізілген сауалнама нәтижелерін біз сурет түріндеде бердік.

Сондықтан, қазақ мектептерінде оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда ХХ-шы ғасыр басындағы ұлт зиялыларының істері мен өмір жолдарын оқып-үйренуді ұрпақ тәрбиесіне жүйелі енгізіп, пайдалана білу қажеттілігі бүгінде дау туғызбайды. Демек, жеткіншектерді ұлттық рухта тәрбиелеу үшін ұлы ақыппедагогтың мұраларын пайдалану әбден қажет. Оның қажеттілігі қазір айқын сезілуде. Оқушы жастарды ұлтжандылықпен Отансүйгіштікке тәрбиелеуде қазақ халқының ұлы адамдарының ерлік істері мен еңбектері ұмыт қалмауға тиіс. Елбасы, Қазақстан Республикасының Президенті, Н. Ә. Назарбаев: «Біздің алдымызда бабаларымыздың игі дәстүрлерін сақтайтын күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болатын ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр»-деген болатын. Ендеше, осы тұрғыдан келгенде ұлттың біртуар ұлдарының өмірі мен мол тәжірибесін оқып, үйрену керек. Мұғалімнің қандай сипатта болу керектігі Мағжан Жұмабаевтың мына сөздерінен көруге болады: Ұстаз баланы иландыра отырып, өз қылықтарын адамгершілікпен түсінуін, үйрете отырып, дұрыс сенімдерге сай келетін әрекеттерді дағдыға айналдыруын, үлгі көрсете отырып, жақсы нәрсеге еліктеуін, мадақтай отырып, қол жеткенмен тыным қалмауын талап етіп, оны осы бағытта тәрбиелей алу керек. Мұғалім үшін ең маңызды нәрсе– оқушыны алдамау. Оқушылармен етене араласып, оларға сапалы және жинақты білім берудің негізгі пәнді жан – жақты игеру және оны оқушы саласына жеткізе білу. Мағжан, оқытуда, да, тәрбие үрдісіндеде мұғалімнің рөлі ерекше екендігін әрдайым

есінен шығарған емес. Осы тұрғыдан келгенде мына тұжырымдарды ескеріп отырған жөн: – ұжымдағы орнықты моральдік-психологиялық ахуал қалыптастыру; - мектеп ұжымының алдындағы мақсат пен міндетінің айқындылығы, соған байланысты ортақ іске жұмылдыра білдіру шеберлігі дәрежесінің болуы; – жұмысқа қабылданған жас маман мұғалімінің психологиялық, этикалық ерекшелікті нақты білуі керек; - кәсіптік шеберлігінің артуына, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, өз білімін көтеруіне жағдай жасау, еркіндік беру. Кәсіптік санатының өсуіне көңіл аудару; - жаңа технологиялармен қарулануын, әдістемелерінің түрленіп тұруына бағыт беру; - еңбекке ынтасын арттыру жолдарын қарастыру. Әлеуметтік жағдайын назарда ұстау; - шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдерді ынталандырып отыру; - мұғалімнің өзара сенімділік пен достық, әріптестік жауапкершіліктерін арттыру; - өз мамандығына деген мақтаныш пен сүйіспеншілік сезімін қалыптастыру; - кадрлар тұрақтылығы, мұғалімнің оқушы алдындағы беделі мен мәртебесінің өсуі. – мұғалімнің оқыту процесіндегі жетекші рөлінің орнын басты назарды ұстау арқылы ғана мұғалімнің жеке тұлғасы мен кәсіптік мәдениетін көтере аламыз. Міне, осындай жағдайларды ескере келіп, мұғалімнің жеке тұлғасы, оның кәсіптік мәдениетінің өрістеуіне жан-жақты көмек, көңіл бөлу, жағдай жасалуын ескерген жөн. Сондықтан да ұстаз алдындағы басты міндет – ХХІ-ші ғасырдың есігінен еркін енетін, дүниежүзілік мәдениетті танитын, төл мәдениетін құрметтей білетін, рухани дүниесі бай интеллектуалдық өрісі кең, білім жоғары, құқықтық-құжаттық мәдениеті заман талабына сай белсенді ұрпақ тәрбиелеу. Жаһандану дәуірінде Қазақстан бірнеше сырт мемлекеттердің қоршауында тұрғаны анық. Олай болса, Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың сөзімен айтсақ: «... біздің ұрпағымыз өзіне тән тектілігімен, бұлалығымен, жасқануды білмейтін тәкаппарлығымен, батылдығымен, айлалығымен дараланатын Барыс болмақ. Ол, ешкімге бірінші болып шабуыл жасамайды, әрі тіке-

лей соғыстардан тартынатын болады. Бірақ, ол өзінің еркіндігі, тұрағына, ұрпағына қатер төнген жағдайда, ол бұларды басын тігіп, бойындағы барын салып қорғайтын болады. Ол сыптай да, серпінді болуға және семіздік пен жалқаулыққа бой алдырмауға тиіс, әйтпеген күнде ол қатаң табиғи ортада өмір сүре алмайды» – деп тұжырымдаған. Сонымен, қорыта келгенде, оқушыны жан-жақты білімдар етіп оқытып-тәрбиелеуде мұғалімнің алатын орны ерекше екендігі күмәнсіз. Ұстаздың педагогика, психология талаптарына сай терең ғылыми білімі бар болуымен қатар күнделікті, өмірлік білімділігі қажет. Ұстаз өз еңбегін ғылыми негізде, бүгінгі күн талабына сай құра білген жағдайда ғана оқушы сапалы білім ала алады. Сайып келгенде, мұғалімнің жоғары білімділігі мен ғылыми біліктілігі қат-қабат бірге болуы заңды құбылыс. Бұл ойлар ғұлама ұстаз, пайғамбар ақын Мағжанның дүлдiл ойынан туған iлiмдер.

Осы тұрғыдан келіп, мұғалімдерге арнап «Мағжантану» бағдарламасын ұсынып отырмыз.

Мектеп мұғалімдеріне арналған «Мағжантану» курсының бағдарламасы

Р/с	Тақырыптар	Сағат саны	сабақ түрі		Қосымша ескертпелер
			дәріс	семинар	
1.	Курстың максаты мен міндеті	1	1	-	дәріс
2.	Қазақстандағы XXғ. басындағы саяси-әлеуметтік жағдай. «Алаш» ұйымы мен «Қазақ» газеті.	2	1	1	Мұрағат материалдары. Мұражайға бару.
3	М. Жұмабаевтың өмірі мен қызметі, шығармашылығы	3	2	1	Әдебиеттермен жұмыс

4	Мағжанның педагогикалық-психологиялық көзқарастары	3	2	1	Еңбектерімен танысу.
5	Мағжанның «Педагогикасы» және оның ерекшелігі	3	2	1	Әдебиеттермен жұмыс. Конспект жасау.
6	Мағжан – педагог, тәлімгер-әдіскер.	2	1	1	Дәріс-семинар
7	Мағжан педагогикасындағы ұлттық тәлім-тәрбие мәселелері	3	2	1	Семинар сабақ
8	М. Жұмабаевтың педагогикалық еңбектері.	2	1	1	Семинар сабақ Еңбектерін талдау
9	Мағжан «Педагогикасының қазіргі таңдағы алатын орны мен маңызы	2	1	1	«Дөңгелек үстел басындағы сұхбат
	Барлығы:	21	13	8	

Бағдарламаның мақсаты: М. Жұмабаевтың педагогикалық мұраларын мұғалімдердің біліктілігін жетілдіру институтында пайдалану жолдарын ғылыми-әдістемелік тұрғыдан анықтау.

Бағдарламаның міндеттері: М. Жұмабаевтың тәлімдік идеяларын мұғалімдердің біліктілігін жетілдіру институтына ендіру жолдарын айқындау; ғылыми-әдістемелік тұрғыда негіздеу. Бағдарлама бойынша 13 сағат теориялық, 8 сағат семинар сабақтарға бөлінген.

Практикалық сабақтар Мағжан еңбектерімен танысу, өздік ізденіс жұмыс, шығармашылық тапсырмаларды орындау, пікірталас, сайыс, сұрақ-жауап, кездесулер т.б. формаларда ұйымдас-тырылды. Сонымен қатар әр түрлі тестік, көрнекілік әдістер қолданылды. Мұрағат материалдары таныстырылып, мұражайларға экскурсиялар жүргізуге болады.

3.3. Тәрбиедегі рухани құндылықтар- бала тәрбиесінің негізі

... Тәрбиеден мақсұт адамды, һәм сол адамның ұлтын, асса барлық адамзат дүниесін бақытты қылу... Бала тәрбиесі бір өнер, болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер...Тәрбиеден мақсұт баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес. Келешек өз заманына лайық қылып шығару...Әрбір тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі. ...Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті...

Мағжан Жұмабаев

Еліміз егемендікке ие болғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесі, оның оқуы мен білім алу мәселесі қоғамымыздың басты проблемаларының бірі болып саналуда. Ықылым заманынан бері ұрпақ тәрбиесі күн тәртібінен түспегені белгілі. Ерте дәуірде өмір сүріп, тәлім – тәрбие мәселелеріне айырықша көңіл бөліп, мәңгі ескірмейтін мәнді сөздерін болашақ ұрпаққа аманат етіп қалдырған ұлы бабаларымыздың накылдары мен фәлсафалық ойлары қазір де өзекті.

Ұрпақтан ұрпаққа жалғасын табуға тиіс рухани құндылықтарды оқу-тәрбие жұмысында пайдалану қажеттілігі, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында, «Қазақстан Республикасында мәдени-этникалық білім беру», «Білім мазмұнын гуманитарландыру» тұжырымдамаларында, «Қазақстан Республикасы Орта білім стандарты» мен өзге де құжаттарында көрініс тапқан. Бұл мәселе Қазақстан Республикасы Елбасының да басты назарында Осыған орай ұлы ойшылдардың сан ғасырлық тәлімдік ой-пікірлері мен олар туралы зерттеулерді мектептің оқу-тәрбие үрдісінде пайдалана білудің жолдары жан-жақты қарастырылуда. Қазіргі кезеңде оқу жүйесіндегі негізгі

мақсат-білімді, өмір сүруге бейім, іскер, өзіндік ой; талғамы бар, адамгершілігі мол, ұлтжанды, отансүйгіш азамат тәрбиелеу. Ал, мұндай ұрпақ қалыптасу үшін, оны жалпы білім беретін орта мектепте азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны-Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу мен халық дәстүрлерін қастерлеуге үйретіп, тәрбиелеуіміз керек.

Жастарға рухани-адамгершілік тәрбие беру—қазіргі қоғамның ең маңызды міндеттерінің бірі. Бұл қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат міндеттердің бірі. Әрбір қоғам алдына қойған мақсаты сол келешек қоғам иелерін жан-жақты тәрбиелеу болып табылады. Ендеше жана дәуірде жанашыл адамды қалыптастыру қажеттілігі туып отыр. Заман ағымына лайықты қазіргі кезде алдымызда тұрған міндет— халқымыздың рухани тәрбиелеу. Қазіргі ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе тұлғаны рухани дамыту. XX-ғасырдың бірінші жартысындағы педагог ағартушылар тобы М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, С. Торайғыров болды. Рухани даму жеке тұлғаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Қазіргі уақытта халқымыздың әдет—ғұрып салт-сана дәстүр, рухани тәрбиелеудің маңыздылығын көрсетеді.

Рухани-адамгершілік тәрбие қарқынды түрде өзгеріске ұшырап отырған қоғамның нағыз қажеттілігі болып табылады. Өйткені, дәстүрлі құндылықтар негізінде ұрпақтар сабақтастығын нығайтып, қоғамды рухани сауықтыру үшін адамгершілік тәрбиемен сусындаған азаматтар қажет. Жеткіншектер мен балалардың рухани-адамгершілік әлеуетін дамыту мәселелерінің әлеуметтік өзектілігі және педагогикалық маңыздылығы айдан анық. Қоғамдағы өзгерістер салдарынан белгілі болған үрдістер жас ұрпақ өкілдерінің рухани-адамгершілік тәрбиесіне кері әсер етеді. Бұл олардың бойында тәуелді мінез-құлық қалыптасуына, ішімдікке, есірткіге, компьютер ойындары немесе ойын автоматтарына, жыныстық қатынасқа, жүгенсіздікке әуестікке, жастар-

дың субмәдениетіне еліктіреді, олардың басым көпшілігі жеткіншек тұлғасы үшін жат әрекеттерге үйір болады. «Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті...» дейді М. Жұмабаев.

Мағжанның педагогика саласындағы әрбір еңбегінде казак халқының ежелден келе жатқан тәрбиесіне мән беру, даланың табиғи мінезі ерекше көрініп тұрады. Ол өзінің педагогикасында оқушыларды ұлтқа деген сүйіспеншілік тұрғысында тәрбиелеу керектігін ерекше айтады. «Тәрбиедегі басты мақсат баланы ұстаздың дәл өзіндей етіп, қорқытып, тәрбиелеуінде емес қазіргі және болашақ өмірге сайма – сай тәрбиелеуінде». Мағжанның бұл сөздері ХХ ғасырдың 20- жылдары айтылса да, бүгінгі күн үшін де маңыздылығын жойған жоқ. Бүгінгі және болашақтың ұрпағын қалай тәрбиелеп, оқытып шығару керек ? Егеменді еліміздің ұрпақтарын ұлылыққа баулу – бүгінгі мектептің парызы. Президент Н. Назарбаев өзінің «Қазақстан – 2030» жолдауында: “ Оқушыларды қазақстандық патриотизм мен шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу аса қажет бүгіннен бастап ұлттық мінез – құлық, биік талғампаздық, тәкәппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек» – деген болатын. Президентіміздің бұл сөзі мұғалімдер үшін негізгі бағыт, бағдарлама болуға тиіс.

М. Жұмабаев та кезінде осы бағытты меңзеді, егеменді елдің егемен мектебі болуын қалаған. Өйткені оқушыны ұлттық рухта тәрбиелеп шығару тек мектебінің қолынан ғана келеді. Кешеі өткен ұлы бабаларымыздың істері бүгінгі ұрпақ үшін үлгі болуға тиіс. Олар ұлан – байтақ жерімізді қасықтай қаны қалғанша қызғыштай қорғап, бүгінгі ұрпаққа аман – есен тапсырды. Ал, жеріміз егемендігімізді бүгінгі еліміздің жастары сол аталарындай қорғай ала ма? Міне, мәселе осында. Патриотизм мен ұлылықты қалыптастыру құрғақ сөзбен жасалынбайды. Оған жүйелі

бағдарлама, кешенді оқу – тәрбие жұмыстары қажет Ең алдымен ұлттық мектеп, оның концепциясы, заңдастырылған дүние болмысы қажет. Әр пән бойынша оқулықтар жасалынуымен қатар қазақ халқының бүкіл жан дүниесі мен болмысын танытатын оқу – тәрбие кешені қажет. Бәрі қазақ ұлтының ұлы болмысы мен қағидаларының тоғысында қалыптасу негізінде болуы керек.

Этномәдени поли мәдени білім беру ол қазақстандағы негізгі ұлт төріндегі, соның негізінде салынуы міндетті. Ұлттық педагогика саясатын өзге ұлт, мемлекет емес, өзіміз жасап, қалыптастыруымыз орынды болмақ. Қазақстанның келешекте әлемдегі өкениетті елдермен терезесі тең, өз орны бар ұлы мемлекет болуын қаласақ, ең алдымен оның ұлттық мектебінің іргетасын қалыптастыруымыз керек. Еврей, Жапон т.б. ұлттардың жас буынды сәби күніненұлылыққа ұлтжандылыққа тәрбиелеуі көп нәрсені аңғартса керек. Бұларда жас балаға деген құрмет ерекше. Ұрсу, жекіру, балағаттау жеген жоқ. Біздің қазақта да ертед осындай тәрбиенің болғаны белгілі. Бабаларымыз балаларын ұлылыққы жақсы тәрбиелей білген.

Қазіргі кезеңде көптеген рухани құндылықтар теріске шығарылып, оқушылардың сана-сезімі мен моральдық бейнесіне, жан-дүниесіне қатыгездік пен азғындаушылық көріністерін насихаттаушы ақпараттық қысым көрсетіліп отырған жағдайда оқушылардың санасында, ой-өрісінде жалпы азаматтық, адамзаттық рухани құндылықтар мен жоғары адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, оқушы тұлғасының даму барысын психологиялық жан-жақты және үздіксіз зерттеу, оның даралық ерекшеліктерін таңдап дұрыс бағытта дамыту, әртүрлі әлеуметтік және моральдық психологиялық жағдайларда қолдау көрсету көкейкесті мәселеге айналып отыр. Оқушылардың адамгершілігі тәрбиенің ең маңызды міндеті болып табылады. Адамгершілік адамның іс-әрекеті мен қылықтарынан көрінетін қоршаған ортаға деген қатынасын білдіреді. Қатынас дегеніміз субъектінің қоршаған ортамен қалауы бойынша анықталатын байланысы. Зерттеушілер

қатынастар жүйесіне әртүрлі компоненттерді кіргізеді. Әрбір қатынас белгілі бір білімдерді игеру дегенді білдіреді, алайда бұндағы ең бастысы бұл білімдерді өнегелілік түрде түсіну, сезіну болып табылады.

Көптеген зерттеушілер жеке тұлғаның қасиеттерін құндылық қатынастардың қалыптасу нәтижесі деп түсіндіреді. Осылайша, басқа адамға деген құндылық қатынастың нәтижесі – гуманизм, өз өзіне – қадір-қасиет, еңбекке-еңбексүйгіштік, еңбекқорлық болып табылады. Жеке тұлғаның ең басты қасиеттерін осылайша бөлу өте маңызды, өйткені, қоршаған ортаға, адамға, материалдық және рухани дүниеге деген қатынастың қалыптасуы барысында адамгершіліктің барлық жақтарын қамту мүмкін емес. Әрбір сабақтың өзіндік тәрбиелік маңызы бар екені белгілі. Олардың әрқайсысы оқушылардың қоршаған ортаға деген, құндылық қатынасын қалыптастыруда басқа адамның жеке тұлғаға құрметінен бастап, болмысты эмоционалды-эстетикалық қабылдауға дейінгі, құндылық сапаларын тәрбиелейді.

Осы заманғы жастар арасында рухани-адамгершілік құндылық жүйесі тәрбие, тұқым қуалауға бейімділік, әлеуметтік орта (отбасы және туысқандары, достары мен таныстары, білім беру мекемесі, еңбек ұжымының мүшелері) дүниетаным және отбасы құндылығы сияқты бірнеше факторлардың ықпалымен қалыптасады. Өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік тұрғыда тәрбиелеу – педагогтардың рөлі өте зор. Қоғамның болашағы – зиялы, саяси, мәдени деңгейі жоғары, рухани дамыған тұлғалардың қолында. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру оның туған кезінен басталуы керек. Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде, өзіндік таңдау жасауына ықпал етуде отбасы мен педагогтар шешуші роль атқарады. Рухани

-адамгершілік тәрбие – екі жақты процесс. Бір жағынан ол үлкендердің, ата-аналардың, педагогтардың балаларға белсенді ықпалын, екінші жағынан – тәрбиеленушілердің белсенділігін қамтитын қылықтарынан, сезімдері мен қарым-қатынастарынан көрінеді. Адамгершілік тақырыбы – мәңгілік.

Жас ұрпақтың бойына адамгершілік қасиеттерді сіңіру – ата-ана мен педагогтардың басты міндеті. Адамгершілік әр адамға тән асыл қасиеттер. Адамгершіліктің қайнар бұлағы-халқында, отбасында, олардың өнерлерінде, әдет-ғұрпында. Әл-Фараби «Өз өмірінің қожасы, сондықтан өз бағытын өзі жасау керек. Ол не нәрсеге де ұқыптылықпен қарап, жиған-тергенің орынсыз шашпай, өзінің мақсат мүдделері жөнінде достарымен ғана бөлісіп отыруы керек. Осылайша өмір сүрген адамның ғана ар-ожданы таза болады» деген.

XXI -шы ғасырдың табалдырығын аттаған еліміз әлемнің дамыған елдерінің қауымдастығына кіруге бет алды. Сондықтан еліміздің туын биікке көтерер білімді, білікті, адамгершілігі жоғары ұрпақ тәрбиелеу біздің алдымыздағы ең басты міндет. “Біз тұрғызатын қоғамды бағалайтын, белсенді, жоғары моральді, әдепті және рухани байлығы мол адамдардан тұру керек» – деді Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев. Рухани тәрбие адамның ізгілік ұстанымдарын тәрбиелейді. Жеке тұлғаның ақыл-ойы мен іс-әрекеттерін жүрек арқылы ізгілік мұраттарға бағыттап, өмір даналығын түсінуге рухани көзқарас қалыптастырады.

Жастарға рухани–адамгершілік тәрбие беру–қазіргі қоғамның ең маңызды міндеттерінің бірі. Бұл қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат міндеттердің бірі. Әрбір қоғам алдына қойған мақсаты сол келешек қоғам иелерін жан-жақты тәрбиелеу болып табылады. Ендеше жаңа дәуірде жаңашыл адамды қалыптастыру қажеттілігі туып отыр. Заман ағымына лайықты қазіргі кезде алдымызда тұрған міндет- халқымыздың рухани тәрбиелеу. Қазіргі ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе

тұлғаны рухани дамыту. Қазіргі кезеңде көптеген рухани құндылықтар теріске шығарылып, оқушылардың сана-сезімі мен моральдық бейнесіне, жан-дүниесіне қатыгездік пен азғындаушылық көріністерін насихаттаушы ақпараттық қысым көрсетіліп отырған жағдайда оқушылардың санасында, ой-өрісінде жалпы азаматтық, адамзаттық рухани құндылықтар мен жоғары адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, оқушы тұлғасының даму барысын психологиялық жан-жақты және үздіксіз зерттеу, оның даралық ерекшеліктерін тандап дұрыс бағытта дамыту, әртүрлі әлеуметтік және моральдық психологиялық жағдайларда қолдау көрсету көкейкесті мәселеге айналып отыр. Оқушылардың адамгершілігі тәрбиенің ең маңызды міндеті болып табылады. Адамгершілік адамның іс-әрекеті мен қылықтарынан көрінетін қоршаған ортаға деген қатынасын білдіреді. Қатынас дегеніміз субъектінің қоршаған ортамен қалауы бойынша анықталатын байланысы.

Көрнекті педагог В. Сухомлинский «Егер балаға қуаныш пен бақыт бере білсек, ол бала солай бола алады», – дейді. Демек, жан-жақты терең білім беріп, оның жүрегіне адамгершіліктің асыл қасиеттерін үздіксіз ұялата білсек, ертеңгі азамат жеке тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына, айналасымен санасуына ықпал етері сөзсіз. Адамгершілік тәрбиесі жастардың қоғамға, отбасына еңбекке, білімге, Отанға, жер бетіндегі бейбітшілікке қатынасын қалыптастырады. Осы заманғы адамгершілік тәрбиесі жекелеген бағыттарға емес, адагершілік құндылықтарға негзделеді. Адам – ең әуелі адамгершілігімен, парасатының биіктігімен көрікті. Мәдениеті жоғары адам айналысындағыларымен қарапайым қарым-қатынаста болады. Адамгершілік тәрбиесі оқушыларды адамгершілік ұғымы, принциптері, мінез-құлық нормалары жайындағы біліммен кемелдендіреді. Оқушылар оларды оқып үйренумен шектелмей, оқу, тәрбие, еңбек процесінде іске асырғанда адамгершілік олардың сеніміне айналады. Адамгершілік қатынастар моральдік норма-

лармен өлшенеді. Адамның мінез-құлқын тәрбиелеу, осы арқылы олардың бойында әдеп сақтау қатынастарын қалыптастыру, адам мен қоғам арасындағы қатынасты реттеу. Адамгершілік тәрбиесі оқушылардың моральдік сенімдерін, жағымды мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін қалыптастырады.

Абай адамгершілік, әдептік нормалары жайында көптеген пікірлер қалдырды. Бірінші қойатын талабы – мораль жағынан ұстамды, таза болу, сыпайы мінезді, жақсы құлықты, әділетшіл, шыншыл болу. Екінші талабы – тұрақтылық, «Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегеніне тұрарлық, мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық біріктігі, қайраты бар болсын» дейді. Үшінші талабы – әділетсіздік. Әлеуметтік міндеті – дүниені белсене құрушы адамның бірі болып, халқы, Отаны үшін қызмет істеуі.

Рухани тәлім – тәрбие берудің басты саласының бірі – ұлтжандылық, халқы үшін адал қызмет ету. Елін сүюдің ғажайып күш екендігін терең сезінген ежелгі қазақ-ақын жыраулары, ойшылдары өз шығармаларына осы тақырыпты үнемі арқау етті. Мысалы Ақтамберді Сарыұлы, Д. Бабатайұлы, Махамбет Өтемісұлы және т.б.

Қазақ халқының ғасырлар тұңғиығынан бері тарихымен біте қайнасып келе жатқан ұрпақ тәрбиелеудегі тәжірибелері бізге сол рухани мәдениет, этикалық, эстетикалық құндылықтарын құрайтын ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, әдеби, музыкалық, кәсіби, тұрмыстық фольклорлар мазмұны арқылы жетіп отыр. Сонымен бірге ұрпақ тәрбиесіне, жалпы халықтың рухани дамуына байланысты ұлттық тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерді: Қорқыт ата, Әл-Фараби, Қожа Ахмет Йассауи, Мұхамед Хайдар Дулати, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Асанқайғы т.б. қазақ ақын-жырауларының мұраларынан, билер мен шешендердің тәлімдік сөздерінен көреміз. Белгілі педагогика классиктерінің өздері де халқының тәлімгерлік тәжірибесінен үйреніп, оны зерттеулеріне арқау болса, бұл мәселелерге қазақ ағартушылары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаевтардан басқа А.

Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев, т.б. үлкен мән берген т.б. көптеген қазақ зерттеушілері осы дәстүрді жалғастырып, халық педагогикасы тарихын, оның ауыз әдебиеті мен ақын-жыраулар поэзиясындағы көріністерін, орта ғасыр ойшылдарының педагогикалық ой-пікірлерін жан-жақты қарастырып келеді. Әр адам өзінің ұлттық тамырын, әдет-ғұрпын, мәдениетін түсіне алады. Өз халқына деген сүйіспеншілігі, өзінің туған жеріне өз халқы өмір сүретін ортаға деген сезіммен ұласып жату керек. Халықтық әдет-ғұрып, салт-санасының байлығы, патриоттық сезім Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастырады. Көне заманнан-ақ қазақ халқында жазбаша педагогикалық еңбек жазып қалдырмаса да білгір педагогтар, тәрбиешілер, ұстаздар болған. Олар өз көзқарастары мен әрекеттерінде белгілі-бір дәстүрлі дүниетанымды ұстанып, халықтың мұраттары мен арман-тілектеріне сүйеніп отырған.

Рухани ұлттық сана-сезім, ұлттық патриотизм әр адамды, әр халықты ұлттық ойлау қабілеті, ұлттық әдет-ғұрып, ұлттық салт-дәстүр қоршауында сақтайтын негізгі рухани байлық. Егер бір ұлттың бір бөлшегі басқа жерде, я өз Отанында бөлек ұлттың сана-сезімі негізінде тәрбиеленсе, онда ол қоғамның мүшелері басқа ұлттың әдет-ғұрыпын, салт-дәстүрін қабылдайды, біраз уақыттан кейін сол ұлтқа сіңіп кетеді. Сондықтан халықты ұлт ретінде сақтайтын жалғыз жол бар. Ол жол – жас ұрпақты ұлттық сана-сезім негізінде тәрбиелеу. Рухани ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы бала дүниеге келгеннен бастап отбасындағы ұлттық тәрбиеге тікелей байланысты. Егер отбасында ұлттық тәрбие болмаса, балалардың ұлттық тұлға болып қалыптасуы сондай теріс тәрбиеге лайыктанып қалыптасады. Рухани ұлттық сананың ең негізгі белгісі – әр ұлттың өзін-өзі танып білуі, өзін өзге ұлттардан айыра білуі, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді іске асыру үшін күресу, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді бүкіл адамзаттың мақсаттары мен мүдделеріне ұштастыра білу. Өз ұлтының жетімсіздер, мешеулеу жағымен күресе отырып, ілгері

дамыған ұлттардың жақсы, жағымды жақтарынан үйрену, дүние жүзілік гуманистік санаға жету. В. Бромлей рухани ұлттық сана-сезім – «адамның өзінің осы ұлттың өкілі екендігін, ұлт мүддесі мен құндылықтарын және басқа ұлттарға көзқарасын сезініп-түсіну, бір сөзбен өзінің кешенді ұлттық ұғымын калыптастыру» деп білгірлікпен атаған. Жастарды ұлтжандылық рухта тәрбиелеу ХІХ ғасырдағы ақыны, жауынгер жыршысы Махамбет Өтемісұлы өлеңдерінде ерекше орын алады. Отанын, елін, жерін жаудан қорғай білушілік, отбасы, аулы–аймақ, ел намысын қорғау жолында жан аймаушылық сияқты ізгі қасиеттерді дәріптей отырып, жастардың бойына ұлтжандылық пен гуманистік қасиеттерді сіңіре аламыз. Осы тұрғыдан алғанда қазақтың ұлы ойшыларының кемеңгердік ой-пікірлерін оқу-тәрбие ісінде орынды пайдалана отырып, оқушы жастарды ұлтжандылыққа тәрбиелеу – педагогтың басты парызы. М. Әуезов айтқандай: «Ел боламын десең, бесігіңді түзе». Рухани құндылықтарға тәрбиелеуде, дін ұстанымдарына ерекше көгіл бөлген жөн.

Жалпы, дін мәселесі қазір әртүрлі радикалды топтардың теріс көзқарастарының нәтижесінде, күрделі болып тұрғаны шындық. Дінге соқыр сезіммен емес, оған ғылыми көз қараспен қарау, мәселені оң шешері анық. -

Дінге көзқарас өзгеруіне байланысты елімізде жер-жерлерде діни медреселер ашылып, балаларды имандылыққа баулуда игілікті іс-шаралар іске бастады. Қазақ халқының төл мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-гүрпы арқылы жас жеткіншектердің ұлттық сана сезімін, имандылық қасиеттерін қалыптастыру болып табылады. Діни – рухтық тәрбиеге ерекше назар аударған. Жалпы білім беретін орта мектептерде діни–рухтық тәрбиеден оқушыларды хабардар ете бастауға болады. Балалардың жасына, білім дәрежесіне қарай діни–моральдық ахуалмен таныстыратын, балалар бойына адамгершілік, мейрімділік, болашаққа сенім, тазалық пен пәктік сияқты қасиеттерді түсіндіретін хадистерді үйретуге болады. Мұхаммед пайғамбардың хадистерін, мұсылмандықтың

бес парызын. Халифа Алтайдың «ғылымхалін», Абайдың «Қара сөздеріндегі» діни – рухтық идеяларды және қасиетті Құранның сүрелерінен бала қабылдауына лайықтарын үйрете беру артық емес. Діни рухтық – тәрбие сағаттарын жүргізе беру, тәрбиенің ең негізгі мақсаты – баланың өзіне сенімін қалыптастыру, өзін – өзі тәрбиелеуге баулу.

Шығыс ғұламалары Омар Хайям: «Адамдардың пайдалысы – адамдарға пайда келтіргендер» десе, Рудаки бұл ойды одан әрі нақтылай түседі: «Өмір – теңіз, жүзем онда деменіз, ізгіліктен жасалмаса кемеңіз». Қарап отырсақ, әлемдегі қайғы-қасіреттердің болу себебі адам өмірінде адамгершілік құндылықтардың және арман-мұратының болмауынан екен. Сондықтан да ізгіліктің ең үлкені – адамдарға жақсылық жасау деп түсінсек, мұның өзі адамның бойында ізгіліктің болуынан бастау алады екен. Біреулер қоғамда көп ғылымның, біреулер үлкен байлықтың иесі болар. Бірақта адамда адамгершілік қасиеттер болмаса, бұл жеткен жетістіктері жалаң, жадағай болып шығады. Ал қазақ ойшылдарының көзқарасындағы басты идея «атаның баласы болма, адамның баласы бол, жақсы көпке ортақ, пайдан еліне, халқына тисін», деген гуманистік ой-пікірді қуаттау болды. Қазіргі таңда білім беру мекемелері міндеттерінің бірі – кез келген жасөспірімге білімді меңгерту ғана емес, оның рухани – адамгершілік қасиеттерін танып, ішкі жан дүниесіне әсер ету арқылы жас ұрпақтың өзін – өзі дамытуына жол көрсету. Рухани-адамгершілік тәрбие – дұрыс дағдылар мен әртүрлі жағдайларда өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым – қатынас мәдениетінің тұрақтылығы.

Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу дегеніміз оқушы өміріндегі орнын, жауапкершілігін түсініп, өзін-өзі жетілдіріп, айнала қоршаған адамдар мен кез-келген затқа, жан-жануарларға және экологияға жақсылық тілеп, қайырымдылық жасауға тәрбиелеу. Сондықтан рухани-адамгершілік білімі жеке тұлғаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Жоғары ізгілік мұраттардың ең құндысы – руханилық. Өзін-өзі жетілдіретін тұлға үнемі ізгілік

ұстанымдарын өз бойында шындап, жетілдіруге ұмтылады. Тұлғаның руханилық санасы – өмірдің мәнін, өз тағдырын халықтың тағдырымен ортақ деп түсіну қабілетін дамыту, жақын адамдарының алдындағы жауапкершілігін сезіну, өзінің жеке ба-сына тән азаматтық және адамгершілік парызын орындау.

Жас ұрпаққа рухани тәрбие мен білім беру адам дамуының ру-хани үйлесімділігін, өмірдің құндылықтарын түсінуге, өзін қор-шаған ортамен үйлесімділікте ұстай білуі, жердегі тіршілікті сақ-тау үшін өзінің қажеттілігін түсінуді қамтамасыз ету. «Біз білім беру жүйесі арқылы қоғамдағы рухани-адамгершілік құндылық-тарды жаңғыртқымыз келеді. Сол арқылы әр адам өз бойындағы қабілеттерін толық жүзеге асырып, өз мемлекетімізге ғана емес, бүкіл адамзат иігілігіне пайда келтіре алатындай болуы керек. «Өзін-өзі тану»– өздерінің дене және рухани күштерін жете ба-ғалайтын, өз тілегі мен сезімін қажетті арнаға бұра алатын, өзіне талап қоя алатын, өз күшіне, өз қабілетіне, өмірлік мақсаты мен міндетіне жету жолындағы мүмкіндігіне сенімді, Отанын, елін-жерін сүйетін, рухани-адамгершілік құндылықтары қалыптасқан толық адамды тәрбиелеу.

Жоғары рухани құндылықтар: махаббат, жақсылық, өмір мәні, ақиқат, еркіндік, сұлулық, адамның өзіндік құндылығы, ла-йықты өмір сүру, жалпы адамгершілік және т.б. Осы құндылық-тардың мәні не, маңызы қандай, мақсаты неде дегенге келетін болсақ, құндылықтардың әрқайсысы адам баласының өмірлік ұстанымына тікелей әсер-ықпал етіп, жеке тұлғаның бағыттылы-ғын, оның сенімдерін, дүниеге көзқарасын, идеалдарын, ұмты-лыстарын, өмір сүру түрін еркін таңдай алуын өз бетінше іске асырып, жеке тұлғаның әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік бе-реді. Ұлттық құндылықтар: ұлттың тілі, діні, салт-дәстүрі, әдеп-ғұрпы, тарихы, мәдениеті, өнері, әдебиеті, музыкасы, ата-мұрасы және т.б.

Еліміздің білім беру жүйесінде жас ұрпақты ұлттық құнды-лықтар негізінде руханилық пен адамгершілікке бағдарлап білім-тәрбие беру ісі өткір мәселе саналады.

Осы тұрғыда «Өзін-өзі тану» ұлттық құндылықтарды дәріптеуді, оны білім мазмұнына енгізу арқылы ұлттық тәрбие беруді, оны үздіксіз білім берудің көзіне айналдыруды, оның тереңдігі мен рухани шындығын балалық кезден бастап сіңіруді мұрат етіп отыр. Бұл орайда рухани тәрбиелеу арқылы ұлттық тәрбие беру желісі нені тұтқа етеді деген мәселеге келсек, мұндағы басты құрал оқу материалдары, яғни тақырыбы мен мазмұны жағынан бала рухын тербететін, жанын елжірететін, масаттандыратын, табындыратын, әсемдік сезімін, ар-намыс сезімін оятатын, білуге құмарлыққа, ақ көңілділікке, ерлікті көксеуге, күш-қайратты шыңдауға ұмтылдыратын – нағыз ұлттық, қазақша ойлайтын, қазақша сөйлейтін, тілеуі, қалауы, арманы қазақша болатын, өз бойынан ата-бабасының қаны мен рухын сезінетін, өз халқының би, батыр, шешен, даналарының өнеге-үлгісін ұстанатын, елінің тағдырына, тарихына жаны тебіренетін – көркем шығармалар, адамгершілік бастаулары, әдептілік қағидалары, өсиет әңгімелері, шешендік сөздері және т.б. Міне, осындай қуат бойына дарыған жас ұлан келешекте бәсекеге қабілетті болатыны сенімді. Тұлғаны рухани дамытуға ықпал ететін ұлттық тәлім-тәрбие десек, оның негізгі қағидалары:

ақылды, намысқор және көпшіл болу. Өнегелі және арманшыл болып өсу, айтқан сөзді тыңдау, адамгершіл, шыншыл және байсалды болу;

- өскен ортаның ықпалдарына мән беру. Табиғат заңдылықтарын, жануарлар дүниесін, өсімдік жамылғысымен танысу;

- ақылды, білімді болып өсу. Ақыл-ойды дамыту әрекеттері. Дамыта отырып тәрбиелеу үрдістері;

- қонақжайлылық, сыпайылық, мейірбандылық, әдет-ғұрыптарды қастерлеу, үлкен адамдарды сыйлау, бата-тілектерді дәріптеу;

- парасатты, қанағатшыл, елжанды және отансүйгіш болып өсу, қайратты, әділетшіл һәм адалдық қасиеттері бойына сіңірген тұлға болу;

- тыйым сөздер мен ырымдарды сақтау және қастерлеу;
- тәлім-тәрбиенің біртұтас этнокомплексті түрде жүргізілуі;
- денсаулықты шыңдау және тазалықты (гигиенаны) сақтау, салауатты өмір салтын қалыптастыру;

- үлкенді өнеге тұту, кішіге ізет көрсету, ұлттық қазыналарды қастерлеу, өсиеттер мен аманаттарға назар аудару. Адамзаттың рухани тәжірибесі тәрізді төрт тарауды қамтитын базалық мазмұн өзін-өзі тану, өзгелерді тану, әлемді тану, адамзатты тануға құралған мазмұндық желілерді нақтылайды.

Аталған тараулар өзін-өзі тану үдерісінің түйінді бағыты болып табылады, өйткені олар адам өмірінің логикасына, жалпы адамзаттық жүйеге толықтай сәйкес келеді және жеке тұлғаның рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытуға, өзін-өзі танып, өзін-өзі іс жүзінде мейлінше көрсете білуге айтарлықтай мүмкіндік береді. Бұл тараулар мектептің түрлі сатыларындағы оқыту мазмұнын, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, нақты бірізділікпен құрылған. Сабақта міндетті түрде орындалатын сабақтың әдіс-тәсілдері: олар – «Шаттық шеңбері», «Әңгімелессейік», «Дәйексөз», «Жаңа ақпарат», «Шығармашылық жұмыс», «Өзіммен-өзім», «Тыныштық сәті», «Дәптермен жұмыс», «Сергіту сәті», «Жағдаяттарды талдау», «Сахналау», «Ойын-Жаттығу», «Жүректен–жүрекке». Сабақтың басталуының өзі ерекше, біріншіден оқушыға еркіндік беріледі. Ол өзін-өзі еркін ұстауға үйренеді, пікірі дұрыс, бұрыстығын өзара пікірталас кезінде ғана түсінеді. Пікірталас кезінде барлық пікір қабылданады, құрметтеледі. Мәтінді талдау арқылы көзделген мақсатқа жету, көптеген әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылады. Пікірталас, топтық, жұптық, белсенді жеке жұмыс түрінде болуы мүмкін.

Рухани тәрбиелеу ұрпақтың бойында рухани-адамгершілік қайнарын сіңіріп, мінез-құлқын тәрбиелеуге, жалпы адамзаттық құндылықтарды, адамгершілік принциптері мен мұраттарды ғұмыр бойы басшылыққа алатын тұлға қалыптастыруға негіздел-

ген. Рухани тәрбиелеу арқылы адамның жүрегінде қамқорлық, өз еліне сүйіспеншілік пен шынайы патриотизм рухы қалыптасады. Рухани тәрбиелеу білім беру жүйесіндегі орны жеке тұлғаның бойында рухани – адамгершілік қасиеттердің қалыптасып, дамуын қамтамасыз ету мен адамзаттың табиғатпен үйлесімділікке дамуын сезінумен айқындалады. Білім беруде жеке тұлғаның рухани адамгершілігін дамытуда, оның бойында жалпы адамзаттық құндылықтарды қалыптастыруда ерекше. Бұл адамгершілікке тәрбиелеудің негізі, қарым – қатынас жасау мен дүниетанудың құралы, оқушының зердесі мен шығармашылығын дамытудың арнасы. Тәрбие әрекетінде бір – бірін толықтыратын, бір – бірімен сабақтас өзара байланысты мектеп пен отбасының бірлескен әрекеті оқушылардың адамгершілік құндылықтарды меңгеруіне, әлеуметтік тәрбие алуда, өзін – өзі тануда маңызы зор.

Қай қоғамда, қай мемлекетте болсын, қарым – қатынас адами құндылықтар, оның ішінде адамгершілік құндылықтар қалыптастыру кез – келген мектептің міндеті болса, оқушының өзін тануына, басқаны тануына, баланың болашақ дамуына рухани тәрбиелеу зор ықпал етеді. Әр адамның рухани өмірі ізгілігі өзіне ғана тән. Кей бала эстетикалық құндылықты қаласа, кей бала табиғатты тандайды. Оқушылардың ұжымдық тұлғалық сана тәрбие процесі жағдайына тәуелді. Оқушыларды рухани құндылықты сезінуге үйретуде және сапалы білімді меңгеруге іс-әрекетті ұйымдастырудың мәні зор.

Мағжан рухында бүгінгі жастарды тәрбиелеудің аса маңыздылығы оқушы жастарды елін, жерін, ұлтын сүйе білетін шынайы ұлтжанды патриот азамат етіп тәрбиелеудің қажеттілігінен туындап отырғанын атап айтуымыз керек. Еуромәдениетті желеу етіп өз ұлтын, ата-тегін, ана тілін менсінбей, өз ділінен, тілінен безініп, өзгелердің жыртысын жыртып, туын көтеретін мәнгүрт жастардың көбеюі де себеп болып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев: «Біздің алдымызда бабаларымыздың игі дәстүрлерін сақтайтын

күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болатын ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр» – деген болатын. Ұлтжандылық пен отансүйгіштікті оқушылар бойына құрғақ уағыздармен қалыптастыру мүмкін емес. Оны тек қана елін – жерін қасық қаны қананша қорғап өткен от жүректі бабалар рухында ғана тәрбиелеуге болады. М. Жұмабаев өз ғасырынан озып туған ғұлама адам. Ол ұлы ұстаз, ақын, философ, әдебиетші, тарихшы. Оны оқып, зерттеу бүгінгі ғалымдар мен ізденушілер үлесіне тиесілі болмақ. Мағжанның әділ бағасын беру, бүгінгі ұрпақ үлесіне тиісті. М. Жұмабаевтың өмірі мен өнегесін, оның әдеби-педагогикалық мол мұрасын жүйелі түрде оқу-тәрбие ісіне енгізіп, жас жеткіншектерді тәрбиелеуде қолдансақ, олардың жан-сезіміне, Отанға, ел-жүртқа деген сүйіспеншілік, нық сенім, ұлтжандылық, ұлы адами құндылықтарды қалыптастырамыз. Тағдыры тәлкекке түсіп, қасірет пен қайғы шырмауынан шыға алмай, қатыгез заманның құрбаны болған осынау аяулы жан, әліде болса, қоғамнан өз бағасын толық алған жоқ, оның бізге айтып кеткен аманатын біз әлі орындаған жоқпыз. Ендеше, бүгінгі жас ұрпақты Мағжан Жұмабаев сынды ұлттың ұлы ұлдарының үлгісінде оқытып, тәрбиелеу-қазіргі заманның алға қойып отырған міндеттерінің бірі болса керек.

3.4. Мағжан әлемі немесе сөз соңы...

Жиырманшы ғасырдың басы – демократиялық бағыттағы қазақ зиялыларының ерекше шокжұлдызы: Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев сынды алыптар өмір сүрді. Бұлардың сол заманда-ақ көтерген мәселелерінің мәні өте терең екенін және айтқан ойларының мағынасын енді ғана толық түсіне бастағанымызды байқаймыз. Шын мәнінде олар өз заманынан озық туған

тұлғалар еді. Жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ ойшылдарының көзқарастары терең демократиялық және гуманистік сипатта болды. Олардың шығармаларында жалпыадамзаттық маңызға ие мәселелердің де көтерілгенін айтпасада түсінікті. Дәл осы кезеңде ғұмыр кешкен ең көрнекті қазақ ақындарының бірі Мағжан Жұмабаев, поэзия аспанын жарқын талантымен ерекше шұғылаға бөледі... Күні бүгінге дейін Мағжан поэзиясының биігіне жеткен ешкім жоқ десек қателеспеген болармыз..

Мағжан шығармаларында айтылатын қағидалар мен ойлар, ақын жүрегін мазалаған толғаныстар бүгінгі таңда, бір ғасырға жуық уақыт өтсе де, өз мәнін жойған жоқ. Ақынды алғашқы өлеңдерінен бастап, соңғы демі үзілгенше туған халқының, бүкіл түркі жұртының, Шығыс мәдениетінің, жалпыадамзаттың тағдыры толғандырады. Ес білгеннен көкжиекке дейін керілген кең байтақ даланы тамашалап, еркін өскен, елінің өткен даңқты тарихы мен ертегі-аңыздарын құлағына құйып ер жеткен Мағжан бойында, әуелгіде, өршіл ұлттық рух кемерінен асып төгіледі:

«Шынында менің өзім де – от,
Қысылған қара көзім де – от.
Мен оттанмын, от – менен
Жалынмын мен жанамын
Оттан туған баламын».

Ақынның «от» деп отырғаны – халықтың ұлттық рухы. Ұлттың тарихи және философиялық зердесін оятып, рухын көтеру арқылы ғана бодандықтан құтылуға, ел тәуелсіздігіне қол жеткізуге, тіпті, әлем халқына өз өркениетінді танытуға болады деп есептейді. Мағжан халықтың тарихи зердесін оятып, ұлттық намысы мен ұлттық рухын сілкіндірудің қажеттігін, ортақ мүдде жолында топтасқан ұлттың ғана азаттық алып, әлемдік өркениеттік қауымдастық қатарына бәсекеге қабілетті болып қосыла алатынын осыдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын-ақ түйсініп, өршіл жырға айналдырып, айта алған. Және туған халқының сол замандағы қиын халін, кенжелеп қалған тұрмыс-тіршілігін көре отырып, осылай жасаған:

«Үйқы басқан қабағын,
Бастыра киген тымағын,
Жалқаулықты жар көрген.
Жүрген ескі заңымен,
Алдындағы малымен,
Бірге жусан, бірге өрген.
Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін –

Сол елімді сүйемін!», – деп суреттейді ақын сол замандағы ұлттың болмысы мен тұрмыс-тіршілігі туралы. Ұлтты сүйу, кісілік деңгейге дейін көтерілу, туған халқының мүддесі үшін күрөшпалыққа баруға әзірлік – Мағжан Жұмабаевтың өмірлік мұраты. Жас ұрпаққа арналған «Педагогика» оқулығында ол: «Ойың елін сүйеі, яғни еліне жауыздық тілемей, ізгілік тілеу, пайда келтіріп, зиян келтірмеуді» әрбір адамның қасиетті борышы ретінде атап көрсетеді.

Жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының ұлы шоғырын топтастырған ортақ мұрат – бодандық бұғауында жаншылған елін құлдықтан құтқару, жаңа ұлттық сананы қалыптастыру, өзге өркениетті елдер қатарына қосу болғаны белгілі. Мағжан да осы мұратты жүзеге асырудың жолдарын іздеп, басын тауға да, тасқа да соққан.

«Кел, қазақ, қолдағыдан құр қалмайық,
Отырайық жиылып, оңдалайық.
Мың жылғы өткен қумай ата заңды,
Өнерден кем қалмайық, ойланайық,
Жер қалар, біз жиылып қала салсақ,
Қайдағы оңды жерді таңдап алсақ», –

деп, отырықшы тұрмысқа көшіп, қала салуды елді, жерді ешкімге бермей, сақтап қалудың бірден бір жолы ретінде ұсынады. Сондай-ақ:

Ал мына өлеңінде ақын:

«Кітап әпер, оқысын, балаң қолына,

Малды аяма оқу-білім жолына.

Өнер алып, басқалармен қатар бол,

Қосыл бірдей азаматтың тобына!» –

деп, қазақ ұлтының әлемдік өркениет көшіне қосылуының жолын өнер-білімнен, жас ұрпақты өзге елдердегі замандастарымен бәсекеге түсе алатындай етіп тәрбиелеу ісінен іздейді. Мағжан Жұмабаев – тек бір ұлттың ішкі әлеуметтік проблемаларымен шектеліп қалмаған ойшыл. Дана ақын ойы қазақтың кең даласынан жоғары көтеріліп, бүкіл әлемді шарлап кетеді:

«Адамзат баласына енді көштім:

Япыр-ай, осындай-ау адам-дағы

Бірі күшті, біреуі жаман-дағы

Күштісі әлімжеттік қылғаннан соң,

Дүние де жақсылықтан аман-дағы».

Мағжан заманында болған негізгі қайшылықтар бір ғасыр өтсе де шешімін тапқан жоқ. Керісінше, жиырма бірінші ғасырдың басында олар әлдеқайда күрделене түскен сыңайлы.

Ұлт тағдыры, ел бірлігі туралы «он ойланып, жүз толғанған» қазақ ақыны бірте-бірте әлемдік ойшылдар қатарына көтеріліп, жалпыадамзаттық проблемаларға өзінше үн қатады. Адамдардың жаппай пайда қууы, өнер-білімнің өзін пайда табудың, біреуге зорлық жасаудың құралына айналдыру – адамзатты апатқа соқтыратын жол екенін Мағжан сол кезде-ақ сезінген. Мағжанның көзқарасы бойынша, адамның әдемі пішіндерді, табиғаттың сұлулығын көру қабілеті, терең ойлау мен қиялдың ұшқырлығы күрделі таным процесі арқылы жүреді. Ақын жалпы «таным» деген ұғымды әртүрлі әдемі түстерден рақат алу, табиғат құбылыстарының жаратылысы, ондағы дыбыстардың сан алуандылығынан ерекше әсер алу деп ұғады. Сұлулықты сезіну адамның өмірге деген қызығушылығын арттырады. Ол эстетикалық талғамы бар адамның барлық уақытта жамандықтан жиреніп, ізгіліктің, жақсылықтың қажеттілігін сезіне білетіндігін баса айтады: «Сұлулық сезімдері адамның дұрыс, сұлу, ләззат іздеуіне,

сұлу нәрсені сүюіне, көріксіз нәрседен жиренуіне, хатта жақсылыққа ұмтылып, жауыздыктан тыйылуына көп көмек көрсетеді». Кешегі кеңестік құқықтық саясат ұзақ уақыт бойы осынау кемелдер ақынның есімін де айтқызбай, халық жадынан ұмыттыруға тырысып бақса да, Мағжан жырлары қара түнектің өзін жарып шықты, сойтіп, өзі армандаған тәуелсіз қазақ елінің еркін ойлы ағаматтарына мәңгілік рухани азыққа айналды.

«Жібердің басқа жұртқа жолбасшылар,

Өр жүрттың жолбасшымен көзі ашылар.

Не елші, не жол сілтер кітабы жоқ,

Алашқа әлде жазғаны бар да шығар?» – деп, бүгінгі күнді болжап кеткен ақынның сұңғылалығына тәнті бола отырып, нағыз сын сағатта елімізді тәуелсіздікке бастаған Жолбасшының да болғанына, жол сілтер кітаптардан да кенде қалмағанымызға мың да бір шүкіршілік етеміз.

Жалпы, Мағжан еңбектеріндегі адам құқығы мен бостандығы ұлттық пен жалпыадамзаттық құндылықтар, поэзия мен философияның арақатынасы, ой еркіндігі, адам болмысы мен имандылығы, әлеуметтік таным мәселелері, Мағжанның ойлау мәдениеті және дүниетанымы қазіргі күні жаһандану тұрғысынан жүйелі және тереңірек философиялық-дүниетанымдық зерттеуді қажет етіп отыр.

Дәл осы кезеңде ғұмыр кешкен ең көрнекті қазақ ақындарының бірі Мағжан Жұмабаев, поэзия аспанын өзінің құдай берген жарқын талантымен ерекше шұғылаға бөледі. «Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, – деп жазады Жүсіпбек Аймауытов өзінің 1923 жылғы «Мағжанның ақындығы туралы» деген мақаласында, – Абай да сөздің ішін мәнерлеп, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауда, сөздің сыртқы түрін әдемілеуде Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ... Олай болса, ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңына шәкірт ерткен, мектеп ашқан күшті ақын Мағжан екенінде дау жоқ».

Ал қазақ халқының тағы бір кеменгер перзенті Мұхтар Әуезов 1927 жылы «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінің сауалдарына қайтарған жауабында «Мағжан – культурасы зор ақын... заманнан басып озып, ілгерілеп кеткен ақын болады... Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушыларының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз Мағжан сөзі. Одан басқамыздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін» деп жазады. Бұдан біз көзі тірісінде-ақ Мағжан Жұмабаев жырларының қазақ халқы, тек қазақ халқы ғана емес-ау, бүкіл түркі әлемі зиялы қауымының санасы мен сезімін жаулап алып, аймақтық, тіпті, әлемдік мәдениеттегі ерекше құбылысқа айналғанын байқаймыз. Шынымен-ақ, Мағжан шығармаларында айтылатын қағидалар мен ойлар, ақын жүрегін мазалаған толғаныстар бүгінгі таңда, бір ғасырға жуық уақыт өтсе де, өз мәнін жойған жоқ. Керісінше, уақыт озған сайын ұлттық, ұлыстық, жалпыадамзаттық философиялық- әлеуметтік проблемалар қатарында алдымыздан қайта шығып отыр. Жүсіпбек Аймауытов сөзімен айтсақ, «Мағжан сыршылдығымен, суретшілігімен, сөзге еркіндігімен, тапқыштығымен күшті, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұнды зарымен күшті». Оның өлеңдері «әлде өкіндіреді, әлде мұңайтады, әлде жылатады, әлде аятқызады, әлде есіркетеді, әлде жігер береді». Ақынды алғашқы өлеңдерінен бастап, соңғы демі үзілгенше туған халқының, бүкіл түркі жұртының, Шығыс мәдениетінің, жалпыадамзаттың тағдыры толғандырады. Ес білгеннен көкжиекке дейін керілген кең байтақ даланы тамашалап, еркін өскен, елінің өткен даңқты тарихы мен ертегі-аңыздарын құлағына құйып ер жеткен Мағжан бойында, әуелгіде, өршіл ұлттық рух кемерінен асып төгіледі:

«Шынында менің өзім де – от,

Қысылған қара көзім де – от.

Мен оттанмын, от – менен

Жалынмын мен жанамын

Оттан туған баламын».

Ақынның «от» деп отырғаны – халықтың ұлттық рухы. Ұлттың тарихи және философиялық зердесін оятып, рухын көтеру арқылы ғана бодандықтан құтылуға, ел тәуелсіздігіне қол жеткізуге, тіпті, әлем халқына өз өркениетінді танытуға болады деп есептейді. Мағжан халықтың тарихи зердесін оятып, ұлттық намысы мен ұлттық рухын сілкіндірудің қажеттігін, ортақ мүдде жолында топтасқан ұлттың ғана азаттық алып, әлемдік өркениеттік қауымдастық қатарына бәсекеге қабілетті болып қосыла алатынын осыдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын-ақ түйсініп, өршіл жырға айналдырып, айта алған. Және туған халқының сол замандағы қиын халін, кенжелеп қалған тұрмыс-тіршілігін көре отырып, осылай жасаған:

«Үйқы басқан қабағын,
Бастыра киген тымағын,
Жалқаулықты жар көрген.
Жүрген ескі заңымен,
Алдындағы малымен,
Бірге жусап, бірге өрген.
Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін –
Сол елімді сүйемін!», –

деп суреттейді ақын сол замандағы ұлтының болмысы мен тұрмыс-тіршілігі туралы.

Ұлтты сүю, кісілік деңгейге дейін көтерілу, туған халқының мүддесі үшін құрбандыққа баруға әзірлік – Мағжан Жұмабаевтың өмірлік мұраты. Жас ұрпаққа арналған «Педагогика» оқулығында ол: «Өзінің елін сүюі, яғни еліне жауыздық тілемей, ізгілік тілеу, пайда келтіріп, зиян келтірмеуді» әрбір адамның қасиетті борышы ретінде атап көрсетеді. Жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының ұлы шоғырын топтастырған ортақ мұрат – бодандық бұғауында жаншылған елін құлдықтан құт-

қару, жаңа ұлттық сананы қалыптастыру, өзге өркениетті елдер қатарына қосу болғаны белгілі. Мағжан да осы мұратты жүзеге асырудың жолдарын іздеп, басын тауға да, тасқа да соққан.

«Кел, қазақ, қолдағыдан құр қалмайық,
Отырайық жиылып, оңдалайық.

Мың жылғы өткен қумай ата заңды,

Өнерден кем қалмайық, ойланайық,

Жер қалар, біз жиылып қала салсақ,

Қайдағы оңды жерді таңдап алсақ», –

деп, отырықшы тұрмысқа көшіп, қала салуды елді, жерді ешкімге бермей, сақтап қалудың бірден бір жолы ретінде ұсынады. Сондай-ақ:

Ал мына өлеңінде акын:

«Кітап әпер, оқысын, балаң қолына,

Малды аяма оқу-білім жолына.

Өнер алып, басқалармен қатар бол,

Қосыл бірдей азаматтың тобына!» –

деп, қазақ ұлтының әлемдік өркениет көшіне қосылуының жолын өнер-білімнен, жас ұрпақты өзге елдердегі замандастарымен бәсекеге түсе алатындай етіп тәрбиелеу ісінен іздейді.

Мағжан Жұмабаев – тек бір ұлттың ішкі әлеуметтік проблемаларымен шектеліп қалмаған ойшыл. Дана акын ойы қазақтың кең даласынан жоғары көтеріліп, бүкіл әлемді шарлап кетеді:

«Адамзат баласына енді көштім:

Япыр-ай, осындай-ау адам-дағы

Бірі күшті, біреуі жаман-дағы

Күштісі әлімжеттік қылғаннан соң,

Дүние де жақсылықтан аман-дағы».

Мағжан қазақ халқының шынайы өкілі ретінде әлемді, тарихты, кеңістікті «адам мен адам», «адам мен қоғам» және «адам мен табиғат» арасындағы үйлесім арқылы бейнелейді. Ұлы ойшыл адамның жандүниесіне керекті бірден-бір қасиет – қиялдың қалыптасуына жағдай тудыратын оның қоршаған ортасы деп са-

паған. Адам халықтың мүддесі тұрғысынан шынайы қиялдай білуге тәрбиеленуі керек, сонда ғана арман мен қиял адамды жақсылыққа, ізгілікке жетелейді.

Мағжанның көзқарасы бойынша, адамның әдемі пішіндерді, табиғаттың сұлулығын көру қабілеті, терең ойлау мен қиялдың үшқырлығы күрделі таным процесі арқылы жүреді. Ақын жалпы «таным» деген ұғымды әртүрлі әдемі түстерден рақат алу, табиғат құбылыстарының жаратылысы, ондағы дыбыстардың сан алуандылығынан ерекше әсер алу деп ұғады. Сұлулықты сезіну адамның өмірге деген қызығушылығын арттырады. Ол эстетикалық талғамы бар адамның барлық уақытта жамандықтан жиреніп, ізгіліктің, жақсылықтың қажеттілігін сезіне білетіндігін баса айтады: «Сұлулық сезімдері адамның дұрыс, сұлу, ләззат ілдеуіне, сұлу нәрсені сүюіне, көріксіз нәрседен жиренуіне, хатта жақсылыққа ұмтылып, жауыздықтан тыйылуына көп көмек көрсетеді

Кешегі кеңестік құқықтық саясат ұзақ уақыт бойы осынау кемеңгер ақынның есімін де айтқызбай, халық жадынан ұмыттыруға тырысып бақса да, Мағжан жырлары қара түнектің өзін жарып шықты. сөйтіп, өзі армандаған тәуелсіз қазақ елінің еркін ойлы азаматтарына мәңгілік рухани азыққа айналды.

«Жібердің басқа жұртқа жолбасшылар,

Әр жұрттың жолбасшымен көзі ашылар.

Не елші, не жол сілтер кітабы жоқ,

Алашқа әлде жазғаны бар да шығар?» – деп, бүгінгі күнді болжап кеткен ақынның сұңғылалығына тәнті бола отырып, нағыз сын сағатта елімізді тәуелсіздікке бастаған Жолбасшының да болғанына, жол сілтер кітаптардан да кенде қалмағанымызға мың да бір шүкіршілік етеміз. Мағжан поэзиясындағы адам құқы мен бостандығы ұлттық пен жалпыадамзаттық құндылықтар, поэзия мен философияның арақатынасы, ой еркіндігі, адам болмысы мен имандылығы, әлеуметтік таным мәселелері, Мағжанның ойлау мәдениеті және дүниетанымы қазіргі күні жа-

һандану тұрғысынан жүйелі және тереңірек философиялық-дүниетанымдық зерттеуді қажет етіп отыр. Адамзат қауымындағы Мағжан заманында болған негізгі қайшылықтар бір ғасыр өтсе де шешімін тапқан жоқ. Керісінше, жиырма бірінші ғасырдың басында олар әлдеқайда күрделене түскен сыңайлы. Бұл әлемде күшті мен әлсіз, бай мен кедей қалай бейбіт қатар өмір сүре алады? Күштінің әлсізді жем қылуы, өз мүддесіне пайдалануы, өз ықпалында ұстауы өзгермейтін заң ба әлде? Бүгінгі жаһандану заманында талай елдің алдында тұрған осынау сауалдардың жауабы кезінде Мағжан ақынды да толғандырыпты. Ұлт тағдыры, ұлыс бірлігі туралы «он ойланып, жүз толғанған» қазақ ақыны бірте-бірте әлемдік ойшылдар қатарына көтеріліп, жалпыадамзаттық проблемаларға өзінше үн қатады. Адамдардың жаппай пайда қууы, өнер-білімнің өзін пайда табудың, біреуге зорлық жасаудың құралына айналдыру – адамзатты апатқа соқтыратын жол екенін Мағжан сол кезде-ақ сезінген.

Біз қазір төрткүл дүниенің Батысы мен Шығысы, Солтүстігі мен Оңтүстігі арасындағы тайталастың тым өршіп кеткенінің куәсі болып отырмыз. Не жасаса да пайдалылық принципін ғана ұстанған АҚШ пен Батыс әлем байлығының басым бөлігін бауырына басып қана қоймай, ғылым мен техниканың барша жетістіктерімен мұздай жарақтанып алып, енді жұмыр жер бетіндегі адамзатты бірегейлендіруді көздеген жаһандану процесін бастап кетті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ зиялыларының ағартушылық ой-пікірлері мектеп ашу, оқу құралдарын жазу, халықты мәдениет пен өнер-білімге үндеумен байланысты сипатын, Ресей мемлекетіндегі XIX-XX ғғ. болған саяси-экономикалық және мәдени-ағартушылық саладағы өзгерістерден бөліп қарауға болмайды. Аталған кезеңдегі капиталистік қатынастар халықты қанаумен бірге, оған жаңа ой-пікірлерді, бостандық, азаттық идеяларын ала келді. Одан нәр алып, өз білімдерін халық игілігіне жұмсауға бағыттаған алғашқы ағартушылар – Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин болды. Олар өздерінен кейінгі ұлт зиялыларының үлкен тобының тарих сахнасына шығуына әсерін тигізді. Соның нақты мысалы ретінде XX ғасырдың басындағы Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Сералин, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Ғ. Қарашев, Х. Досмұхамедов т.б. қазақ зиялыларын атап айтуымызға болады. Бұлар қазақ халқын сауаттандыру үшін оқулық жазып, әдістемелік құралдар, газет, журналдар шығарды, оқу-білімді насихаттады. Мағжан Абайды пір тұтса, Шоқан мен Ыбырайды ұстаз ретінде бағалады. Өзі тұстас қазақ зиялыларымен саяси-әлеуметтік күрес майданына белсене араласты. Орыс ақындары мен ғалымдарынан да өнеге алды. Осының бәрі М. Жұмабаевтың педагогикалық көзқарасының қалыптасуына зор әсерін тигізді. Сөйтіп, Мағжан әдебиет әлемінде ақын болса, өмірдегі негізгі мамандығы – мұғалім, ал ғылым саласында педагог-ғалым болып қалыптасты. Ол, «Педагогика» және өзге де еңбектерінде, ұлттық педагогиканы психологиямен байланыстыра оқыту мәселесіне назар аударып, бала тәрбиелеудің және олармен қарым-қатынас жасаудың педагогикалық-психологиялық негіздерін аша білді. Пәндерді оқытуда қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін ескеру, оны сабақта пайдалану, дамыта оқыту, бала қиялын өсіру, өздік ойлау үрдісін жетілдіру идеяларының өміршеңдігіне эксперименттік іс-тәжірибелер негізінде көз жеткіздік.

М. Жұмабаевтың әдеби-поэзиялық еңбектеріне шолу жасағанда тағы бір байқағанымыз, оның барлық шығармалары ұлттық нақышта жазылып, патриотизмдік рухқа толы, отансүйгіштік, түрікшілдік идеялар өзекті орын алған. Педагог-ақын өзінің әрбір шығармасы арқылы оқушыларды патриотизмге, отансүйгіштік қасиеттерге тәрбиелеуге бағыттады. Оның «Педагогика» атты оқулығы тұнып тұрған халықтық педагогика мен психологиясы. Онда халықтың мінез-құлқы, әдет-ғұрпы, бала тәрбиелеу тәсілдері ерекше нақышпен суреттелген. Педагог-ғалым М. Жұмабаев, қазақ халқының рухани мұраларының жас жеткіншектерді тәрбиелеудегі рөлін ғылымилықпен баяндай отырып, оларды қолданудың әдіс-тәсілдерін жаңаша жағдайда пайдаланудың қажеттілігін ұсынды. Сол мұралар арқылы оқушыларды ізгілікке, адамгершілікке, адами ұлы қасиеттерге тәрбиелеудің жолдарын көрсетті. Сонымен бірге, М. Жұмабаев халық педагогикасының бәрін оқу-тәрбие ісіне талғаусыз енгізе бермей, оны бүгінгі күн талабына сай жаңаша, өркениетті жағдайда пайдаланудың жолдарын меңзейді.

М. Жұмабаевтың қазақ педагогикасына енгізген ерекше жаңалығы оның ұлттық психология ғылымына қосқан үлесі. Ол психологиялық ғылыми қағидаларды зерделей келе, оны қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық психологиясына жақындатудың жолдарын қарастырады. Әсіресе, тіл мәселесіне келгенде баланың бастапқы (1-4) сыныптарда тек қазақша оқу керектігін дәлелдеді. Сонымен бірге, баламен жұмыс істейтін үлкендердің таза әдеби қазақ тілінде сөйлеп, тіл тазалығын сақтау қажеттілігін алдыңғы орынға қоя білді. М. Жұмабаевтың бұл идеялары А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов тағы басқа зиялылардың педагогика саласындағы ойларымен ұштасып жатқанын айтпауға болмайды. Бұлай болмаған күнде, бұл зиялылар идеялық тұрғыдан бір-бірін толықтырмас та еді. Біз, өзіміздің зерттеу жұмысымызда, М. Жұмабаевтың педагогикадағы бай идеяларын талдай отырып, оны оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың жолдары мен мүмкіндіктерінің молдығын аңғардық.

Сонымен бірге, М. Жұмабаев шығармаларының негізінде мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруда пайдалануға болатындығына көзіміз жетті. Қорыта айтқанда, еліміздің жас ұрпағын ұлтжандылық пен отансүйгішілікке тәрбиелеу проблемасы алдымызда тұрғанда, Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығын қазақ тілді мектептерде оқып үйрену, одан нәр алу ұлы парыз. М. Жұмабаевты қазақ педагогикасының негізін қалаған және оның көш бастаушыларының бірі деп айтуымызға әбден болады. М. Жұмабаевтың өнегелі өмірі мен тәлім-тәрбиелік ой-пікірін оқу-тәрбие жұмысына еңгізудегі басты мақсат, оқушы жастардың бойына адамгершілік пен ұлылық қасиеттерді дамыту. Әр түрлі жаман, теріс пиғылдардан арашалау, ізгілік пен инабаттылық сезімдерді жүректеріне ұялату, сөйтіп ұлтын, елін, жерін сүйетін арлы азамат тәрбиелеу.

Осы тұрғыдан келгенде, М. Жұмабаевтың ұлттық тәлім-тәрбие, тіл, дін, діл, мәдениет туралы айтқан ойларының осы заманда да өміршең екендігі даусыз. Ғылыми – зерттеу жұмысымыздың аясында жүргізілген педагогикалық, әдеби, ғылыми- әдістемелік оқулықтарға жасалған талдаулар, мектептерде жүргізілген тәжірибелік-педагогикалық жұмыстардың нәтижелері төмендегідей қорытынды және ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді:

1. М. Жұмабаевтың тәлімдік идеялары қазіргі заман талабына сай, еліміздің оқу-тәрбие жүйесіне бейімделіп, оның бүгінгі күн талаптарымен үндестігі айқындалды.

2. М. Жұмабаев еңбектерінің ғылыми- педагогикалық, тәрбиелік жақтары зерделеніп, ұлттық педагогика тұрғысынан анықталып, оқушыларды отан сүйгішілікке, патриотизмге, ізгілікке тәрбиелеуде оң ықпал ететіндігі дәлелденді.

3. М. Жұмабаевтың әдеби-педагогикалық туындылары сараланып, «Педагогика» оқулығындағы тәрбиелік маңызы бар қанатты сөздері жинақталды; Мұғалімдер мен оқушыларға арналған «Мағжантану» курсы және сыныптан тыс «Мағжан тағылымы» тәрбие сағаты жасалды. Мұғалімдер мен ата-аналар үшін «М. Жұмабаевтың тәлімгерлік тағылымдары» атты әдістемелік

құрал дайындалды. «М. Жұмабаевтың педагогикалық жолдары» бейнефильмі түсірілді. Сөйтіп, Мағжантанудың оқу-әдістемелік кешені түзілді.

4. М. Жұмабаевтың ұстаздық ой-пікірлерін мектеп мұғалімдерімен орта мектептің оқушылары үшін, оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың жолдары ғылыми-әдістемелік тұрғыда эксперименттен өткізіліп ұсынылды.

5. М. Жұмабаевтың тәлім-тәрбиелік білімдерін үйрену барысында, оқушылар бойында ұлтжандылық, отансүйгіштік, патриоттық сезімдері өсе түсті.

6. Ұлттық салт-дәстүрлерге, мәдениетке деген оқушылардың қызығушылығы артты.

«М. Жұмабаевтың тәлімдік мұраларын ғылыми теориялық және әдістемелік тұрғыдан зерделей келе, қазақ педагогика ғылымына қосқан үлесін былайша бағалауға тура келеді:

1. М. Жұмабаев ұлттық педагогика мен психологияның ғылыми негізін қалаушылардың бірі болды.

2. Ол қазақ мектебіндегі оқу-тәрбие ісін ұлттық сипатта ұйымдастыруды тұңғыш ғылыми-педагогикалық тұрғыда дәйектеді.

3. М. Жұмабаев оқу-тәрбие жүйесіне қазақ тілінде ғылыми-педагогикалық терминдерді енгізудің тұңғыш пионері болды.

4. Мағжан тұңғыш қазақ тәлім-тәрбиесін өркениетті елдердің педагогикасымен ұштастырудың ғылыми жүйесін жасады.

5. М. Жұмабаев педагогика-психология оқулығы мен бастауыш мектепке арналған оқу-әдістеме құралдарының тұңғыш авторы.

Зерттеу жұмысы бойынша төмендегідей ұсыныстар жасаймыз:

1. М. Жұмабаевтың әдеби және тәлімдік мұраларын орта мектептің оқу-тәрбие ісіне жүйелі түрде енгізу, орта мектептерде оның туған күніне арнап жыл сайын Мағжан оқуларын өткізіп отыруды дәстүрге айналдыру.

2. М. Жұмабаевтың тәлімдік мұраларын педагогикалық оқу

орындарында тереңірек оқып үйрену үшін педагогика тарихынан арнайы сағат бөлу.

3. Мұғалімдер біліктілігін арттыру институттарына «Мағжантану» атты арнайы курс енгізу.

4. Бастауыш сынып оқулықтарында Мағжанның балалық шағы туралы ғибратты әңгімелер мен оның балаларға арналған олеңдерін көбірек қосу, диафильмдер шығару.

5. М. Жұмабаевтың мұғалімдер мен ата-аналарға арналған «Педагогика» және басқа да еңбектеріндегі ғибратты сөздерін жинақтап, оқу-әдістемелік құрал шығару.

М. Жұмабаевтың өмірі мен өнегесін, оның әдеби-педагогикалық мол мұрасын жүйелі түрде оқу-тәрбие ісіне енгізіп, жас жеткіншектерді тәрбиелеуде қолдансақ, олардың жан-сезіміне, Отанға, ел-жұртқа деген сүйіспеншілік, нық сенім, ұлтжандылық, ұлы адами құндылықтарды қалыптастырамыз. Бұл сезімдердің қалыптасатынын зерттеу барысы және тәжірибелік-педагогикалық жұмыстар дәлелдеп берді. Біздің алға қойған мақсатымыз, М. Жұмабаевтың педагогикалық мұралары арқылы жастарға ұлтжандылық сезімін дарыту, оның педагогикалық идеяларын оқу-тәрбие ісіне кеңінен енгізіп, пайдалану және оны ұлттың ұлы педагог-ұстазы ретінде танып, өз орнын әперу болатын. Ал, бұл проблема әрине, қысқа уақытта шешіле қоймауы мүмкін.

Сондықтанда, М. Жұмабаевтың педагогикалық дүниетанымын зерттеу мұнымен шектелмеуі тиіс. Ендеше, оқушыларды М. Жұмабаевтың үлгілі өмірі мен шығармашылығының негізінде тәрбиелеу, қазіргі педагогика мен оқытушы-ұстаздардың басты ісі болуы керек қой деп ойлаймыз. Тәлімгер ұстаздың тәлім-тәрбиелік ойлары баға жетпейтін құнды туындылар, оларды оқып-үйрену, игілікке жарату ұстаздардың парызы болмақ.

Сонымен, мұрағат құжаттамалары мен әдеби-педагогикалық ғылыми – әдістемелік материалдарды талдау және орта мектептерде жүргізілген сынақ іс-тәжірибелер қорытындылары негізінде жүргізілген зерттеу жұмысымыздың мақсаты орындалды деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» // Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. -Астана, 2014.
2. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: ғылым, 2013. – 442 б.
3. Иассауи А. Ақыл кітабы. – Алматы: Атамұра, 2015. – 161 б.
4. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 120 б.
5. Баласағұн Ж. Құтты білік. // Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. -Алматы: Жазушы, 2013. – 617 б.
6. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары. – Алматы: Рауан, 2001. – 201 б.
7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 2010. – 415 б.
8. Құнанбаев А. Шығармалары. 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 2013. -340 б.
9. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / құрастырған Шәріпов Ә. , Дәуітов С. – Алматы: Жазушы, 2011. – 321 б.
10. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2012. – 112 б.
11. Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 2011. – 340 б.
12. Дулатұлы М. Шығармалары: мақалалар, зерттеулер. 2-том. – Алматы: Ғылым, 2013. – 345 б.
13. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. /Бас редакторы Нұрғалиев Р. – Алматы. -2005. - 476 б.
14. Досмұхамедов Х. Аламан. –Алматы: Ана тілі, 2011. – 156 б.
15. Назарбаев Н. Ә. Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы // Қазақ тарихы. – 2008. – №3. – 15 б.

16. Тәжібаев Т. Т. Педагогическая мысль Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казахстан, 2005. – 150 с.
17. Сембаев Ә. І. Қазақ совет мектебінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 2007. 150б.
18. Шонанов Т. Кітапта: Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. //Құрастырушылар: Жарықбаев Қ., Қалиев С. – Алматы: Рауан, 2008.
20. Жұмабаев М. Таңдамалы (Өлеңдер, поэмалар, зерттеулер, аудармалар)- Алматы: Ғылым, 2006. – 272 б.
21. Әлжанов Ш. Кітапта: Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. //Құрастырушылар: Жарықбаев Қ., Қалиев С. – Алматы: Рауан, 2006. –
22. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. – Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1950. – 280 с.
23. Тажибаев Т. Педагогическая мысль в Казахстане во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казахстан, 2006. – 163 с.
25. Бержанов Қ. Халық ағарту саласындағы орыс-қазақ ынтымағы. – Алматы: ҚМБ, 2005. – 160 б.
26. Мусин С. Педагогика тарихы. – Алматы: Мектеп, 2005. – 350 б.
27. Шаймердинова К. Педагогические взгляды Абая Кунанбаева. – Алматы: Рауан, 2000. – 69 с.
28. Құдиярова А. Педагогические взгляды Ш. Кудайбердиұлы: Автореф. дисс. на соиск. канд. пед. наук. – Алматы, 1994. – 20 с.
29. Әлсатов Т. М. Қазақ хандығы тұсындағы педагогикалық ойлардың дамуы (XV-XVIII ғғ.): Пед. ғыл. док. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Автореф. – Алматы, 2000. – 20 б.
30. Төрехұлов Н. Ұлт мәселесі және мектеп. – Москва, 2001 – 155 б.
31. Мадин М. Б. Қазақстанда совет дәуіріндегі педагогикалық ой-пікірдің дамуы. – Алматы: 2006. – 110 б.
32. Көккөзова М. Б. Педагогические идеи Джамбула Джабаева: Автореф. дисс. на соиск. канд. пед. наук. – Алма-Ата, 2007. -20 с.

33. Камалиева К. К. Общественно-педагогические деятельность С. Сейфуллина и вопросы образования и воспитания в его творчестве: Автореф. дисс. на соиск. канд. пед. наук. – Алма-Ата, 1968. -21 с.

34. Ибраева К. Ж. Педагогические взгляды М. О. Ауэзова: Автореф. дисс. на соиск. канд. пед. наук – Алматы, 1991. – 19 с.

35. Садвакасова С. С. Педагогические взгляды С. Кубеева: Автореф. дисс. на соиск. канд. пед. наук. – Алма-Ата, 1968. -23 с.

36. Көшенова Р. Н. Педагогические взгляды М. Жумабаева: Автореф. дисс. на соиск. канд. пед. наук. – Алматы, 1995. – 13 с.

37. Тұрсынова А. Б. Х. Досмұхамедұлының тәлім-тәрбиелік мұрасы: Пед. ғыл. канд. алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 1997. - 20б.

38. Шалғынбаева Қ. Қ. С. Торайғыровтың педагогикалық-ағартушылық идеялары: Пед. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. – Алматы, 1995. -5б.

39. Хамитова І. Р. А. Құнанбаев мұрасын оқу-тәрбие процесіне енгізу тарихы (1960-1995): Пед. ғыл. док. ғыл. дәреж. алу үшін дайындалған. диссерт. Авторефераты. – Алматы, 1998. – 20б.

40. Дайрабаева А. Е. Қазақстанда дидактикалық ойлардың дамуы (XIX ғасырдың 2-жартысынан қазан төңкерісіне дейін): Пед. ғыл. канд. ғыл. дәреж. алу үшін дайындалған. дисс. авторефераты. - Алматы, 1994. – 20б.

41. Ахметов Т. Ә. Жүсіп Баласағұнидың тәлім-тәрбиелік идеялары. Пед. ғыл. канд. ғыл. дәреж. алу үшін дайындалған. диссерт. Авторефераты. - Астана, 2003. – 20 б

42. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. /Бас редакторы Нұрғалиев Р. – Алматы, 2000. -475 42 Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1998. – 560 б.

43. Қасымбаев Ж. Қ. Қазақстан тарихы. – Алматы: Рауан, 2000. – 192 б.

44. Бабаев Д. Қазақ ССР тарихы: Оқу құралы. – Алматы: Рауан, 2003. -186 б.

45. Аманжолов Қ. , Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы, 1-2 том. – Алматы: Білім, 2003. – 350 б.
46. Салғараұлы Қ. Түріктер. – Алматы: Санат, 2005. – 314 б.
47. Турсынбаев А. Б. Казахский аул в трех революциях. – Алматы. -2005. -265с.
48. Жарикбаев К. Б. Развитие педагогической мысли в дореволюционном Казахстане: Автореф. дис. докт. пед. наук. – Киев, 1982. – 35 с.
49. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: Білім, 2003. – 280 б.
50. Ұзақбаева С. А. Тамыры терең тәрбие. – Алматы: Ғылым, 2006. – 232 б.
51. Қожахметова К. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы: РБК, 2005. – 220 б.
52. Балтабаев М. Х. Педагогическая культурология. – Алматы, 2000. – 268 с.
53. Халитова И. Р. Абай Құнанбаев мұрасын оқу-тәрбие процесіне енгізудің педагогикалық негіздері. – Алматы, 2007. – 200 б.
54. Бекмұхамедов Б. М. Патриотическое и интернациональное воспитание учащихся на уроках музыки в казахской средней школе: Метод. рекомендации. – Чимкент, 1989. – 30 с.
55. Қоңыратбаева Т. Ә. Халық педагогикасы және оны оқу-тәрбие ісіне ендіру жолдары: Пед. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. автореф. Алматы, 1994. – 24 б.
56. Бейсембаева А. А. Патриотическое воспитание старшеклассников средствами казахского героического эпоса: Автореф. дис. канд. пед. наук. – Алматы, 2004. – 25 с.
57. Наурызбай Ж. Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы: Ана тілі, 1995. -125 б.
58. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 160 б.
59. Кенжебаев Б. Ұстаз. // Бес арыс. – Алматы, 2002. – 300-305 б.
60. Абдуллин Х. Мағжан // Қазақстан мұғалімі. – 2009. – 11 тамыз

61. Бектұров Ж. Тағдыры қиын талант // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2002. – 305-344 б.
62. Елеукенов Ш. Мағжан. Өмірі мен шығармашылығы. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.
63. Кәкішев Т. Мағжан-Сәкен. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 449 б.
64. Қалиев С. Қ. XV-XIX ғасырлар акын – жырауларының поэзиясындағы педагогикалық ой-пікірлер. – Алматы: 1990. – 188 б.
65. Ильясова А. История становления и развития педагогической науки в Казахстане (1917-1988): На соискание науч. степени к. п. н. – Алматы,.
66. Сыдықов Ә. Ы. Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі. – Алматы: Мектеп, 2000. – 155 б.
67. Қожахметова К. Ж. Халықтық педагогиканы зерттеудің кейбір ғылыми және теориялық мәселелері. – Алматы: РБК, 2003. – 210 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
АБАЙ МЫРЗАХМЕТОВ АТЫНДАҒЫ КОКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІ

Сабыр Сеңкібаев
Ботакөз Сеңкібаева

МАҒЖАННЫҢ **ҰСТАЗДЫҚ ӘЛЕМІ**

МОНОГРАФИЯ

Басуға 03.02.2018 кол қойылды.
Қалыбы 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі: Times New Roman
Шартты баспа табағы 12, 25.
Таралымы 100 дана.

«Асыл кітап» баспасының баспаханасының
орталығында теріліп, беттеліп басылып шықты.
Мекенжайы: 050009, Алматы қаласы,
Абай даңғылы 143-үй
Телефоны: +7 (727) 394-41-67, +7 707 178-12-94
электронды пошта: asylkitap@mail.ru